Marius-Ioan Tătar

Democrație și participare politică

Presa Universitară Clujeană

MARIUS-IOAN TĂTAR

●

DEMOCRAȚIE ȘI PARTICIPARE POLITICĂ

Referenţi ştiinţifici:

Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Conf. univ. dr. Gabriela Goudenhooft

ISBN 978-606-37-1171-8

Universitatea Babeş-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruţa Săcelean
Str. Hasdeu, nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@ubbcluj.ro
http://www.editura.ubbcluj.ro/

MARIUS-IOAN TĂTAR

DEMOCRAȚIE ȘI PARTICIPARE POLITICĂ

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ
2021

Lui Marius-Cristian, Iuliei și Irinei

CUPRINS

LISTA TABELELOR

LISTA GRAFICELOR

INTRODUCERE

Cercetările privind comportamentul politic pornesc de la prezumția că democrația nu poate funcționa adecvat în absența implicării politice a cetățenilor. În general, studiile activismului politic își propun să înțeleagă procesele democratice, focalizându-se pe natura relației dintre cetățeni și autoritățile publice. În ciuda unui număr relativ mare de studii dedicate acestei teme de cercetare, rămân o serie de controverse privind participarea politică în democrațiile contemporane. Care este nivelul optim de participare într-o democrație, cum se implică cetățenii în procesele politice, ce consecințe are activismul politic și mai ales care sunt factorii care explică diferențele dintre participanți, respectiv non-participanți? Acestea sunt principalele întrebări care au motivat abordarea relației dintre participarea politică și democrație în studiul de față.

Volumul își propune să investigheze în ce măsură teoriile normative ale democrației pot oferi un cadru conceptual și analitic potrivit pentru cercetarea empirică a participării politice, în contextul multiplicării semnificative a modalităților și scopurilor implicării cetățenilor în procesele politice în ultimele decenii. În acest scop, lucrarea urmărește să analizeze diferite perspective teoretice într-o abordare cuprinzătoare a democrației care permite și, în același timp, stimulează cercetarea sistematică a evoluției formelor de participare politică și a modului în care cetățenii își configurează acțiunile politice în repertorii complexe de participare. Totodată, cadrul teoretic dezvoltat în această carte invită la o evaluare exhaustivă a principalelor modele explicative ale activismului politic desprinse din literatura de specialitate.

Legitimitatea și calitatea unui regim politic sunt adesea judecate după gradul de implicare a cetățenilor în procesul politic. Evaluările de acest gen pornesc de la concepția că activitatea politică se caracterizează printr-o serie

de interacțiuni între indivizi, grupuri, asociații și instituții publice. Aceste raporturi diferite ca formă, frecvență și intensitate sunt de regulă analizate și clasificate ca modalități de participare politică (Pasquino, 2002, p. 52). Înțeles în acest fel, conceptul de participare ocupă un loc central în studierea fenomenelor politice din orice tip de sistem politic, reliefând însăși natura relațiilor dintre cetățean, organizațiile politice și instituțiile statului. Prin urmare, fie că sunt democratice sau nu, toate statele urmăresc să obțină un anumit grad și tip de implicare publică în procesul politic, fie și numai pentru a-i determina pe cetățeni să se supună ordinelor primite de la autorități (Dalton & Klingemann, 2007). Cu atât mai mult, democrația presupune niveluri mai ridicate de participare decât guvernările nedemocratice, bazându-se pe implicarea voluntară și nu obligatorie a cetățenilor în procesele politice.

Democrația poate fi abordată în diferite moduri. Unii autori definesc democrația ca fiind o metodă prin care sunt agregate preferințele publice în decizii colective obligatorii. Alții văd în democrație o modalitate de a facilita participarea cetățenilor la deliberările publice premergătoare luării deciziilor. Nu în ultimul rând, democrația poate fi înțeleasă ca participare directă *demosului* în procesul decizional. Toate aceste conceptualizări ale democrației pornesc de la premisa unor cetățeni activi deoarece prin articularea intereselor, informare, deliberare și participare preferințele publice sunt identificate, formate și în cele din urmă transformate în decizii colective ce sunt considerate legitime (Dalton & Klingemann, 2007). Regimurile autocratice încearcă de asemenea să mobilizeze cetățenii în procesul politic, deși acest lucru servește în primul rând la îndoctrinarea publicului pentru ca acesta să se conformeze deciziilor luate de elite. Însă capacitatea de control a regimurilor autoritare este limitată și mai devreme sau mai târziu și acestea sunt nevoite să răspundă dorințelor și nevoilor cetățenilor (Dalton & Klingemann, 2007), acest fenomen fiind ilustrat de căderea regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est.

Participarea reprezintă un concept central al științelor sociale și politice căruia i se atribuie o multitudine de semnificații, uneori concurente sau chiar contradictorii. În literatura dedicată fenomenului s-au conturat o serie de perspective teoretice, care conceptualizează diferit nivelul optim de

participare politică într-o societate, în funcție de preferința pentru un anumit model al democrației. La limită, putem distinge între două abordări antagonice: concepțiile minimaliste care se mulțumesc cu o implicare redusă și superficială a cetățenilor în treburile publice, respectiv concepțiile maximaliste care susțin necesitatea unei participări politice extinse și responsabile a oamenilor la deciziile publice. Între aceste două extreme, deosebim o serie abordări specifice unor clasificări mai nuanțate despre democrație.

Perspectiva minimalistă asupra democrației poate fi criticată fiindcă neglijează un model tot mai important privind mijloacele prin care interesul social este articulat, comunicat și recunoscut în regimurile democratice și anume, influențarea procesului de luare a deciziilor publice prin diferite forme de participare politică. Potrivit lui Green (1999), abilitatea cetățenilor de a participa și de a-și comunica ideile în procesul de elaborare a politicilor publice întărește democrația. Pe de altă parte, incapacitatea de a face aceste lucruri duce la patologii semnificative care destabilizează dezvoltarea democratică, cum ar fi apatie, extremism și alte modalități extra-instituționale de exprimare politică violentă. Prin urmare, cheia dezvoltării democratice a unui regim rezidă în calitatea relației dintre stat și societate, concretizată prin nivelul de participare politică a cetățenilor care, în general, excede simplul act al votării.

Cercetătorii participării politice în regimurile care se democratizează au tendința să se concentreze asupra votului ca fiind singurul mijloc de exprimare a interesului social în relația stat-societate. Votul reprezintă fără îndoială una dintre modalitățile fundamentale de participare politică într-un regim democratic. Cu toate acestea, democrația electorală pierde din vedere o parte importantă a mecanismelor și canalelor de implicare a cetățenilor în politică, pe lângă actul votării. Suporterii perspectivei participative a guvernării democratice susțin faptul că, dincolo de postura de simpli „consumatori” ai politicilor publice în care îi pune democrația electorală, cetățenii pot și ar trebui să aibă șansa să influențeze și să fie implicați, fie individual, fie organizați în diferite grupuri, în mecanismele de „producere” a politicilor publice.

De ce contează participarea politică? Beneficii, provocări și posibile soluții

Implicarea cetățenilor în procesul decizional și în perioadele dintre ciclurile electorale are o serie de avantaje, contribuind la consolidarea și creșterea calității democrației prin sporirea responsabilității, receptivității[1] și legitimității guvernării (Tătar, 2006). Deși alegerile reprezintă una dintre cele mai importante forme de participare politică, în mediul politic instabil al țărilor ce se democratizează, votul se poate dovedi un mijloc insuficient de control[2] popular asupra guvernării (O'Donnell, 1999a, pp. 30-31)[3]. Într-un astfel de context, pe lângă alegeri, e necesară responsabilizarea continuă a guvernanților prin participarea cetățenilor și a organizațiilor societății civile la procesul de elaborare a politicilor publice (Beetham, 1994, p. 29). De aceea, o implicare a cetățenilor în procesul de luare a deciziilor poate avea un rol de auditare a guvernării în noile democrații. Prin urmare, mai mult activism civic poate contribui la eficientizarea procedurilor de responsabilizare a guvernanților.

Pe lângă o mai mare responsabilizare, participarea cetățenilor în procesul democratic prin intermediul organizațiilor societății civile poate de asemenea să îmbunătățească receptivitatea guvernării. Societatea civilă funcționează ca un canal de comunicare în dublu sens între cetățeni și stat (Carothers, 1996, p. 65). Pe de o parte, aceasta are rolul de a mobiliza, articula și reprezenta interesul cetățenilor, precum și de a influența deciziile

---

[1] Prin *receptivitatea* guvernării înţeleg *sensibilitatea* autorităţilor faţă de cererile, problemele şi nevoile populaţiei. Termenul echivalent, folosit în limba engleză, este *responsiveness*. Receptivitatea e o condiţie necesară, dar nu şi suficientă pentru ca sistemul politic să funcţioneze fără blocaje. Într-un regim democratic eficient, receptivitatea trebuie însoţită şi de capacitatea efectivă a guvernanţilor de a răspunde şi soluţiona cererile şi problemele pe care le ridică cetăţenii.

[2] Această concluzie e valabilă și în cazul unor democrații occidentale, precum Statele Unite, unde rolul publicului în exercitarea controlului democratic pare să fie extrem de limitat (Graham & Svolik, 2020).

[3] O'Donnell, (1999b) definește două forme de responsabilitate: orizontală și verticală. În vreme ce responsabilitatea orizontală se referă la existența diferitelor instituții ale statului care se monitorizează reciproc, responsabilitatea verticală privește controlul cetățenilor asupra autorităților prin intermediul alegerilor pe de o parte și prin participarea publicului la procesul decizional, pe de altă parte.

la nivel guvernamental. Pe de altă parte, societatea civilă poate transmite deciziile guvernamentale către public și uneori participă la implementarea lor. În procesul de elaborare a politicilor publice, participarea cetățenilor și a organizațiilor societății civile poate oferi autorităților expertiză și resurse informaționale altminteri indisponibile. Prin urmare, o participare politică viguroasă e văzută ca întărind democrația prin creșterea receptivității autorităților față de public.

Totodată, participarea cetățenilor la procesul politic poate contribui la calitatea guvernării democratice, făcând procesul decizional mai deschis și mai legitim. Implicarea publicului în deliberările asupra politicilor publice creează relații de parteneriat și oferă posibilitatea dialogului între autorități și cetățeni. Cu cât actorii implicați au mai des oportunitatea de a dezvolta capacități organizaționale și politice pentru a-și promova scopurile, proteja interesele și păstra valorile în cadrul instituțional democratic, cu atât mai sigur și viguros va fi atașamentul lor față de acel mediu democratic (Valenzuela, 1992). În plus, unii autori relevă legătura ce există între nivelul de participare politică al indivizilor și gradul de satisfacție față de procesul politic democratic. La rândul său, un nivel mai ridicat de satisfacție cu procesul politic e asociat cu un grad mai ridicat de satisfacție cu viața în general. De pildă, Bălțătescu (2010) arată că de-a lungul perioadei de tranziție și reconstrucție democratică din România ultimilor 20 de ani, satisfacția cu viața politică e corelată relativ constant cu nivelul de bunăstare subiectivă (fericire) a indivizilor, chiar și atunci când controlăm efectul altor variabile.

Participarea în procesul decizional poate lua forme diferite. Majoritatea lucrărilor contemporane diferențiază participarea politică de categorii analitice tradiționale cum sunt clientelismul sau corporatismul. De regulă, participarea politică e văzută ca fiind benefică pentru democrație atunci când cetățenii participă la procesul decizional de pe poziții de egalitate cu autoritățile, într-o relație bazată pe respect mutual în care deopotrivă statul și societatea sunt puternice și se acceptă reciproc ca parteneri legitimi. Mai mult, această participare nu ar trebui să se bazeze

doar pe mecanisme informale[4] ci mai ales pe aranjamente și canale instituționale care creează spații pentru implicarea cetățenilor (consilii consultative, comitete care monitorizează politicile guvernamentale, comisii care să permită participarea publică la elaborarea bugetului localității, etc.)

Studiile empirice sugerează că participarea politică a devenit o problemă în democrațiile avansate datorită scăderii implicării politice a cetățenilor în ultimele decenii. Această tendință se remarcă în cazul mai multor tipuri de participare politică. De pildă, numărul celor care participă la vot a scăzut, la fel și apartenența la organizațiile politice. Cercetătorii comportamentului politic percep acest trend ca pe o dovadă a creșterii distanței dintre cetățeni și stat și prin urmare ca pe un simptom al unei crize a democrației (Zittel, 2003). Această percepție reprezintă potrivit lui Zittel punctul de plecare pentru dezbaterile politice care se concentrează pe promovarea reformelor instituționale care ar putea contribui la creșterea participării politice. Astfel de dezbateri au început sa aibă loc în multe dintre democrațiile europene (Zittel, 2003).

Inițiativele de creștere a participării politice pot fi privite cu scepticism atât din punct de vedere normativ, cât și empiric. Dintr-o perspectivă normativă, teoria liberală a democrației vede legitimitatea democrațiilor moderne înrădăcinată în faptul că ele permit realizarea unei multitudini de valori, între care există adesea o tensiune ireconciliabilă. Eficiența luării deciziilor, protecția drepturilor, binele comun reprezintă o serie de valori și norme care, în comparație cu participarea politică, sunt considerate ca fiind criterii cruciale pentru legitimitatea unei guvernări democratice. Din această perspectivă, esența democrației o reprezintă mai degrabă procedurile ce contribuie la echilibrarea valorilor aflate în conflict și politicile care reflectă acest echilibru și nu neapărat implementarea unei dimensiuni particulare a

[4] Înainte de 2003, când în România a fost adoptată Legea 52 privind transparența decizională care prevede organizarea de dezbateri publice înaintea adoptării anumitor categorii de decizii, publicul avea mai degrabă numai posibilități informale de a participa la procesul decizional. Astfel de mijloace includeau: contactarea directă a autorităților; trimiterea unor sesizări, scrisori, reclamații; sesizarea mass-mediei pentru a publica anumite articole în presa locală sau națională. Însă aceste mijloace erau rar

democrației, precum participarea politică. Prin urmare, pentru susținătorii democrației liberale o criză a participării politice nu trebuie echivalată cu o criză a democrației.

Totuși, declinul implicării politice ridică semne de întrebare și din perspectiva democrației liberale, așa cum arată Zittel (2003). Acesta argumentează că, pe de o parte, crearea responsabilității politice reprezintă o țintă importantă a participării politice în cadrul acestui curent al teoriei democratice. Scăderea continuă a implicării politice, fenomen reflectat și prin scăderea ratelor de prezență la vot, pune problema atingerii unui prag inferior al participării care să nu mai garanteze funcționarea optimă a sistemului democratic. Pe de altă parte, Zittel reliefează scăderea tot mai accentuată a încrederii cetățenilor în instituțiile politice și politicieni. Această tendință, corelată de regulă cu o implicare politică tot mai scăzută, face ca scăderea ratelor de participare politică să fie luată în serios chiar de adepții democrației liberale.

Mai mult, unii autori susțin că participarea politică joacă un rol vital în susținerea instituțiilor democrației liberale. Argumentele aduse în sprijinul acestei afirmații pornesc de la ideea că reprezentarea politică efectivă presupune ca cetățenii să articuleze și să transmită în mod regulat preferințele și interesele lor către liderii politici și să le ceară acestora responsabilitate (Sum, 2005). Dincolo de această abordare instrumentală, participarea politică contribuie la legitimitatea instituțiilor guvernamentale deoarece participând politic, în special prin formele convenționale de participare, cetățenii acționează conform regulilor jocului democratic și, cel puțin tacit, acceptă autoritatea politică a instituțiilor democratice (Parry & Moyser, 1994).

Din perspectiva democrației participative, Michels (2006) distinge trei funcții ale participării politice. Prima este educativă: participarea contribuie la dezvoltarea personală transformând indivizii în cetățeni activi politic. Michels își susține afirmația făcând apel la ideile lui John Stuart Mill (*Guvernământul Reprezentativ*, 1861) și Rousseau (*Contractul Social*, 1762) care au subliniat rolul participării în formarea unor cetățeni orientați

---

folosite mai ales datorită lipsei capacității organizaționale și absenței unei tradiții a democrației participative (Barna, 1996).

spre și interesați de treburile publice. După Mill, cel mai bun mod pentru învățarea democrației este participarea în guvernarea la nivel local. A doua funcție a participării menționată de Michels este cea integrativă. Participarea contribuie la apariția și menținerea sentimentului oamenilor că aparțin unei comunități. În final, a treia funcție se referă la contribuția pe care participarea politică o aduce bunei guvernări. După Rousseau, participarea joacă un rol important în producerea și implementarea legilor și regulilor care sunt acceptabile pentru toți. În plus, participarea în diferite spații sociale îi face pe cetățeni mai pregătiți pentru a lua decizii politice locale și a le înțelege pe cele de la nivel național (Michels, 2006).

Inițiativele ce urmăresc creșterea ratelor de participare politică pot fi privite cu scepticism și din punct de vedere empiric. În acest context, Zittel (2003) menționează câteva aspecte metodologice privind măsurarea și evaluarea empirică a tendințelor relevante ale participării politice. Aceste critici sunt ilustrate prin faptul că o serie de analize ale participării politice din democrațiile avansate au ca punct de referință anii 1960, perioadă marcată de nivele foarte ridicate ale participării politice, fapt ce poate exagera amploarea declinului din prezent. Pe de altă parte, însăși interpretarea datelor existente e disputată. De pildă, pentru unii autori (Norris, 2002; Skocpol, 1999) situația contemporană e marcată mai ales de o schimbare a formei și structurii participării politice, decât de un declin general.

Prin urmare, cercetările comparate ajung la concluzii echivoce în ceea ce privește evoluția participării politice în diferite societăți de pe mapamond. Analizele empirice reliefează de regulă două tendințe aparent divergente, dar care se pot dovedi complementare la o analiză mai profundă, privind evoluția activismului cetățenilor: teza declinului implicării politice și cea a mutațiilor survenite în stilul de participare politică. În ceea ce privește prima tendință, unii autori constată o scădere sistematică a interesului pentru politică și a participării politice în democrațiile occidentale (Dalton & Wattenberg, 2000). Pe de altă parte, cercetările bazate pe teoriile modernizării (Norris, 2002) susțin ipoteza schimbării stilului de implicare în politică, prin înlocuirea modalităților tradiționale de participare (în principal votul, afilierea la organizații politice, etc.), aflate în

declin, cu mijloace neconvenționale de participare (formele de protest, noile mișcări sociale, folosirea noilor tehnologii și în special a Internetului[5] și rețelelor sociale online).

Dezbateri în studiul participării politice: declin sau metamorfoză?

Participarea politică a devenit unul dintre cele mai importante domenii de cercetare pentru sociologia politică și științele politice. În general, studiile pe această temă își propun să identifice tipurile și nivelurile implicării politice, factorii care explică participarea, evoluția și consecințele participării politice pentru funcționarea procesului democratic. Avându-și originea în cercetările americane din anii 1940 și 1950 privind alegerile,[6] proliferarea studiilor despre participare, bazate în primul rând pe date obținute din sondajele de opinie, a atins un nivel global în ultimele decenii (Teorell, 2006). Având în vedere importanța actului votării ca sursă pentru legitimitatea guvernării democratice (Kaase, 2007) nu e de mirare că evoluţia conceptul de participare politică are ca punct de plecare participarea electorală.

Extinderea conceptului, pentru a include și alte activități politice, s-a produs inițial tot în sfera alegerilor și a comportamentului electoral. De pildă, Milbrath (1965) folosește, într-unul dintre primele studii empirice ale participării politice extinse dincolo de actul votării, o listă de 14 indicatori ai participării, dintre care 10 sunt legați de vot sau de susținerea unui partid sau candidat în campania electorală. Odată cu apariția mișcărilor de protest din anii 1960, cercetările includ treptat și acțiuni ce țineau de modalitățile neconvenționale de participare politică la vremea respectivă, precum semnarea de petiții, participarea la demonstrații și boicoturi și, ceva mai

---

[5] Unul dintre puținele studii privind noile forme de activism civic și politic al românilor pe Internet îi aparține lui Sergiu Bălțătescu (Bălțătescu, 2009) și privește campania online prin care se cerea demisia unui demnitar (cazul fostului ministru Monica Iacob Ritzi).

[6] Vezi lucrările fondatorilor acestui domeniu: reprezentanții școlii de la Columbia (Lazarsfeld, Berelson, & Gaudet, 1948) și cei ai școlii de la Michigan (Campbell, Converse, Miller, & Stokes, 1960).

târziu, înscrierea în grupurile de acțiune cetățenească (Kaase, 2007). Barnes și Kaase (1979) previzionau în lucrarea *Political Action* faptul că formele de participare neconvenționale vor deveni mai răspândite în democrațiile industriale avansate, această tendință fiind parte dintr-o schimbare mai profundă la nivel inter-generațional. După mai bine de 20 de ani de la această predicție, Inglehart și Catterberg (2002), folosind serii de date din 1974 până în 2000, demonstrează că schimbările în stilul de participare s-au petrecut într-adevăr, astfel că petițiile, boicoturile, demonstrațiile nu mai sunt considerate în prezent ca fiind forme „neconvenționale" de participare, ci au devenit acțiuni politice mai mult sau mai puțin normale pentru o mare parte dintre cetățenii democrațiilor occidentale.

Principalele rezultate empirice în acest domeniu relevă nivelele participării și distincțiile dintre diferite moduri de acțiune politică (Dalton & Klingemann, 2007). De pildă, Verba și colaboratorii săi (Verba, Nie, & Kim, 1978; Verba, Schlozman, & Brady, 1995) au demonstrat că diferite forme de acțiune au implicații politice diferite și presupun factori diferiți care îi stimulează pe indivizi să participe. Alți autori au completat aceste rezultate prin cercetări ce arătau o creștere a gradului de participare politică neconvențională începând din anii 1960 (Barnes & Kaase, 1979). Potrivit lui Dalton și Klingemann (Dalton & Klingemann, 2007), cadrul teoretic al modurilor de implicare reprezintă fundamentul comun al cercetărilor despre participare politică.

După identificarea modurilor de acțiune politică, studiile empirice s-au concentrat pe explicarea diferitelor forme de participare. În acest sens, se remarcă dezbaterea dintre adepții teoriei alegerii raționale și cei ai teoriilor sociopsihologice (Dalton & Klingemann, 2007). Abordarea raționalistă analizează decizia de a participa ca pe un calcul cost-beneficiu, perspectivă cel mai bine reprezentată de Mancur Olson (1965) în lucrarea The Logic of Collective Action. Această abordare are încă o mare putere de atracție în rândul cercetătorilor, în primul rând datorită clarității argumentației pe care o oferă. Cu toate acestea, ea și-a atras în ultimii ani numeroase critici. De pildă, Dalton și Klingemann (2007) consideră că perspectiva alegerii raționale a creat simplificări excesive, false paradoxuri de cercetare și prin urmare, a limitat cunoașterea despre acțiunea politică.

Acești autori apreciază ca fiind mai productiv modelul sociopsihologic care subliniază influența resurselor personale, atitudinilor și structurilor instituționale asupra modelelor de acțiune politică (Dalton & Klingemann, 2007; Verba et al., 1978; Verba et al., 1995).

Dalton și Klingemann (2007) arată faptul că cercetările mai recente s-au concentrat pe dezbaterea privind scăderea sistematică a nivelului de participare politică în democrațiile consolidate. Studiile pe această temă pornesc de la constatarea unui „paradox al participării” potrivit căruia, de exemplu în Statele Unite prezența la vot a scăzut față de anii 1960, deși doi dintre determinanții importanți ai votului, nivelul educațional și avuția națională, au crescut dramatic la nivel agregat. Putnam (2000) consideră că scăderea prezenței la vot e parte a unei tendințe sociale mai ample. Explicația lui Putnam pornește de la participarea socială pentru a ajunge la cea politică. Astfel, implicarea socială scade în societățile industriale avansate ca rezultat al schimbărilor sociale cum ar fi schimbarea modelului de muncă al femeilor, creșterea numărului de ore petrecute în fața televizorului, extinderea mediului urban și decăderea instituțiilor sociale tradiționale. În viziunea lui Putnam, aceste tendințe au dus la un declin al capitalului social – relațiile, abilitățile și valorile care facilitează participarea democratică - și în consecință la un declin al participării civice și politice a cetățenilor.

De altfel, studiul capitalului social a revigorat dezbaterile privind evoluțiile participării civice și politice. În general, studiile comparate relevă două tendințe. Pe de o parte se remarcă un declin al prezenței la vot în democrațiile industriale avansate (Dalton & Wattenberg, 2000). O tendință descrescătoare apare și în cazul activismului în cadrul partidelor politice, numărul de membri fiind în continuă scădere în majoritatea națiunilor (Scarow, 2000). Aceste evoluții pot fi văzute ca făcând parte dintr-un declin mai general al participării civice, deoarece frecventarea bisericilor, apartenența la sindicate, implicarea în activitatea unor asociații tradiționale voluntare și în diferite activități colective sunt în scădere (Dalton & Klingemann, 2007).

Pe altă parte, o serie de studii arată că noile forme de activism civic și politic – contactarea politicienilor, acțiunile directe, protestul, inițiativele

locale, donațiile în scopuri politice – contrabalansează declinul participării electorale și al formelor tradiționale de implicare civică (Zukin, Keeter, Andolina, Jenkins, & Delli Carpini, 2006). În plus, apartenența la grupuri sociale și formarea capitalului social pare să crească în multe dintre democrațiile avansate, astfel încât declinul din Statelor Unite tinde să fie văzut mai degrabă ca o situație atipică (Stolle, 2007). Mai mult, procesele de modernizare par să influențeze stilul de viață și modul în care indivizii interacționează și se implică în viața civică sau politică, transformând formele capitalului social și nu neapărat diminuându-l (Dalton & Klingemann, 2007). Astfel, crește numărul celor care se angajează în modalități neconvenționale de participare. Prin urmare, formele loialiste de implicare ghidată de elitele politice se diminuează, în vreme ce formele spontane de implicare generată de public cresc (Dalton & Klingemann, 2007; Norris, 2002).

Controversa privind evoluția participării politice are implicații semnificative pentru vitalitatea procesului democratic (Dalton & Klingemann, 2007). Includerea noilor forme de participare în repertoriul activismului politic face ca nivelul de implicare să se extindă în majoritatea democrațiilor consolidate, chiar dacă prezența la vot și apartenența la organizațiile politice tradiționale e în scădere. Astfel, Dalton și Klingemann consideră că noile forme de participare extind participarea politică dincolo de frontierele pe care i le fixau definițiile convenționale. Mai mult, aceste tendințe de diversificare arată flexibilitatea democrațiilor contemporane care permit forme de participare ce se adaptează condițiilor sociale în schimbare. Noul stil de participare cetățenească plasează, după cum susțin Dalton și Klingemann, mai mult control asupra activității politice în mâinile cetățenilor. Acest fapt pune o presiune crescândă a publicului asupra elitelor politice.

Extinderea repertoriului activității politice ridică însă și potențiale probleme. Schimbările intervenite în stilul de participare politică pot crește inegalitatea influenței publice realizate prin implicarea politică (Dalton & Klingemann, 2007). Participarea politică are consecințe importante pentru modul în care funcționează democrația într-o societate, de vreme ce interesele, preferințele și problemele cetățenilor activi politic au șanse mai

mari să capteze atenția autorităților, și prin urmare să influențeze politicile publice, în comparație cu cele ale indivizilor care nu își fac auzită vocea în arena politică. Prin urmare inegalitatea în ceea ce privește implicarea politică generează părtinire și distorsiuni ale reprezentării intereselor în procesul politic și astfel intră în conflict cu idealul egalității politice exprimat prin principiul „un om – un vot" (Parry & Moyser, 1994; Verba et al., 1995).

Față de modalitățile tradiționale de implicare politică, noile forme de participare depind și mai mult de abilitățile și resursele asociate de regulă statutului socioeconomic și astfel, pot să mărească diferențele de participare dintre persoanele și grupurile cu un status ridicat și cele având status mai scăzut. Tocmai fiindcă sunt forme neconvenționale de participare, acestea sunt în multe cazuri neinstituționalizate, reprezentând noi provocări pentru agregarea diferitelor cereri și nevoi sociale în politici guvernamentale coerente. Dalton și Klingeman (2007) remarcă ironia faptului că în vreme ce creșterea nivelului de participare politică e de dorit într-o democrație, aceasta poate masca inegalitățile privind participarea și influența cetățenilor. Aceste deformări ale participării în funcție de status social contravin idealului democratic al reprezentării egale a intereselor cetățenilor.

Provocarea pentru democrațiile consolidate e să extindă în continuare oportunitățile cetățenilor de a participa în procesul politic pentru a avea un cuvânt de spus în deciziile care le afectează viața (Dalton & Klingemann, 2007). A răspunde acestei provocări înseamnă a asigura o egalitate a drepturilor politice și a oportunităților care vor fi și mai greu de garantat în cazul noilor forme de participare politică. Ne raliem concluziei lui Dalton și Klingemann (2007), potrivit cărora, în folosirea oportunităților politice diferențiate, având la bază o părtinire socială, nu ar trebui condamnate oportunitățile ci mai degrabă politicile care nu reușesc să diminueze inegalitatea socială bazată pe acces inegal la educație și alte beneficii sociale care influențează resursele cetățenilor pentru participare la viața politică.

Dincolo de tendințele principale ale activismului politic rămân de evaluat factorii care îi determină pe indivizi să participe sau nu, într-un fel sau altul la viața politică. Din literatura de specialitate dedicată participării

se desprind o serie de perspective din care este analizată implicarea cetățenilor în politică. Abordările instituționaliste se concentrează asupra structurii oportunităților de participare oferite de canalele și procedurile instituționale. La nivel macro, studiile comparative relevă diferențe semnificative între țări privind deschiderea instituțiilor față de participarea cetățenilor la treburile publice, deschidere instituțională care poate inhiba sau stimula implicarea (Powell, 1986; Jackman, 1987). Însă chiar şi în interiorul aceluiaşi sistem politic şi instituţional există adesea diferenţe semnificative între gradul de participare al săracilor şi al celor bogaţi, între tineri şi bătrâni, între cei cu studii superioare şi cei cu şcoală primară (Norris, 2002). În această direcție se înscriu abordările *structurale,* subliniind rolul clivajelor sociale bazate pe vârstă, gen și status social care sunt strâns legate de resurse precum timpul, banii, cunoştinţele şi abilităţile necesare participării (Verba, Schlozman, & Brady, 1995). Pe de altă parte, perspectiva *cultural-motivaţională* accentuează atitudinile şi valorile pe care oamenii le au în procesele de participare politică, incluzând aici normele implicării civice, interesul politic, identificarea ideologică şi partizană etc. Spre deosebire de perspectivele menţionate mai sus, teoriile *mobilizării* subliniază rolul agenţilor, fie luaţi individual, cum ar fi liderii politici, fie colectiv, precum organizaţii şi reţele sociale generate de partide, sindicate, organizaţii voluntare şi asociaţii comunitare care acţionează ca mobilizatori şi catalizatori ai participării (Rosenstone & Hansen, 1993). Sintetizând, modelele explicative menţionate în literatura de specialitate sugerează că indivizii nu *participă* pentru că nu *pot,* nu *ştiu,* nu *vor* sau pentru că nimeni nu *le-a cerut* (Verba, Schlozman, & Brady, 1995; Norris 2002).

Cadrul teoretic schiţat mai sus sugerează o serie de întrebări de cercetare relevante pentru studiile empirice ale participării politice:

- *Declin şi/sau metamorfoză?* Care sunt tendințele principale ale participării politice?
- *Cum şi cât participă?* Care sunt formele/tipurile de participare politică în care se implică cetăţenii şi în ce măsură?
- *Cine (nu) participă?* Care este profilul cetăţeanului care (nu) participă politic?

- *De ce (nu) participă?* Care sunt predictorii participării şi cum se explică preferinţa pentru anumite forme sau tipuri de participare politică față de altele?

Explicaţiile participării politice la nivel individual se concentrează adesea asupra resurselor care facilitează acțiunea politică şi care constituie fundamentele pentru ceea ce este numit „modelul voluntarismului civic" (Verba, Schlozman, & Brady, 1995). Printre variabilele incluse în acest model se numără cele de status precum vârsta, statusul socioeconomic, educaţia, clasa, rezidenţa, regiunea etc. (Pattie & Johnston, 1998; apud Comşa, 2006). Educaţia reprezintă unul dintre predictorii cei mai puternici ai participării deoarece furnizează aptitudini cognitive şi conştientizarea civică care îi ajută pe cetăţeni să înţeleagă mai bine viaţa politică (Norris, 2002). Teza principală a modelului socioeconomic este că oamenii cu un status economic mai ridicat – educaţie superioară, venituri mai mari, poziţii ocupaţionale mai bune – sunt mai activi în politică. Resurse precum timpul, banii şi aptitudinile civice, derivate din familie, ocupaţie şi apartenenţă la asociaţii, oferă mai multe oportunităţi de participare şi astfel cei care au acest tip de resurse, au mai multe şanse să se implice. Numeroase forme de participare necesită timp pentru informare politică, participare la o campanie electorală sau rezolvarea problemelor comunitare şi prin urmare timpul devine tot mai mult o resursă esenţială pentru participare. Totodată, activismul politic necesită tot mai adesea bani, de regulă sub forma sprijinului sau contribuţiilor financiare pentru anumiţi candidaţi sau cauze politice. Nu în ultimul rând, cetăţenii care posedă aptitudini civice sub forma capacităţilor organizaţionale şi comunicaţionale au mai multe şanse să ia parte la orice formă de activitate legată de politică (Verba, Schlozman, & Brady, 1995). Mai mult, de vreme ce aceste resurse sunt inegal distribuite în societate, ne pot ajuta să explicăm diferenţele de participare politică legate de gen, rasă/etnie, vârstă şi clasă socială (Norris, 2002).

Pe lângă competenţele şi resursele care facilitează implicarea civică, participarea necesită şi o motivaţie pentru ca indivizii să devină activi în politică. Atitudinile motivaţionale pot fi afective, însemnând un ataşament emoţional faţă de normele implicării civice, de exemplu oamenii care votează dintr-un sentiment de datorie sau patriotism. De asemenea,

motivaţiile pot fi instrumentale, generate mai degrabă de beneficiile anticipate ale participării (Norris, 2002). În literatura de specialitate sunt menţionate o serie de atitudini şi valori care pot influenţa activismul. Dintre acestea amintim aici sentimentul datoriei civice, sentimentul că cetăţenii își pot face auzită vocea în procesul politic (eficacitatea politică auto-percepută), interesul pentru politică precum şi tendinţa generală de suport pentru sistemul politic, incluzând credinţa că democraţia este un sistem bun de guvernare, încrederea în principalele instituţii politice ale democraţiei reprezentative (parlament, guvern, partide, curţi de justiţie, etc.), satisfacţia faţă de performanţa guvernului şi încrederea în liderii politici.

Abordările organizaţionale acordă întâietate rolului mobilizator al agenţilor şi reţelelor sociale implicate în activarea cetăţenilor, incluzând aici partidele politice, sindicatele, asociaţiile religioase (bisericile), asociaţiile voluntare etc. Chiar şi între indivizi având caracteristici socioeconomice şi atitudinal-valorice similare pot exista grade diferite de participare politică datorită influenţelor exercitate de organizațiile civice (Norris, 2002). Aceste diferenţe sunt explicate de teoria mobilizării prin faptul că pentru a participa oamenii au nevoie de un catalizator care poate fi un candidat, un partid, o asociaţie, o instituţie, un activist sau un grup de interese. Aceşti actori sunt informaţi, ştiu care sunt căile şi mijloacele de acţiune care pot să le aducă avantaje şi prin urmare au tot interesul să mobilizeze cetăţenii pentru atingerea anumitor scopuri (Comşa, 2006). Potrivit lui Rosenstone şi Hansen (1993) există legături puternice între modelele de participare politică (cine, când şi de ce participă) şi opţiunile politicienilor, partidelor politice, grupurilor de interese şi activiştilor politici. Pe baza unor date logitudinale, Rosenstone şi Hansen (1993) susţin faptul că în SUA cetăţenii participă nu atât datorită caracteristicilor personale, cât mai ales datorită opţiunilor politice şi recompenselor care le sunt oferite în urma unui proces de mobilizare în jurul unor controverse şi oportunităţi.

Pe lângă lideri şi organizaţii politice, alţi agenţi importanţi care pot să încurajeze implicarea politică includ grupurile comunitare, asociaţiile voluntare şi reţelele sociale care pot să contribuie la angajarea sau implicarea de pildă a colegilor, vecinilor, prietenilor sau rudelor în procesul politic. Robert Putnam (2000, 1995) subliniază rolul asociaţiilor voluntare

în stimularea participării. Potrivit teoriei capitalului social a lui Putnam, o largă paletă de organizaţii eterogene mergând de la asociaţii voluntare, grupuri comunitare şi organizaţii private dau posibilitatea unor întâlniri faţă în faţă a membrilor şi contribuie la producerea unor reţele civice dense care întăresc legăturile comunităţii şi încrederea socială. Cu cât sunt mai dense legăturile promovate de aceste organizaţii eterogene cu atât va fi generată mai multă încredere socială. Aceasta „unește" grupurile şi indivizii şi facilitează cooperarea în chestiuni de interes comun care îi afectează chiar şi pe cei care nu participă în mod direct la respectivele reţele sociale.

Structura cărții

Volumul cuprinde 3 capitole „miez" (plus introducerea și concluziile) care propun o structură echilibrată atât în ceea ce privește tratarea subiectului lucrării în ansamblu, cât și în privința dimensiunilor și tematicii abordate în fiecare capitol în parte. Primul capitol prezintă cadrul de referință al studiilor despre participare politică, și anume teoriile democrației. Capitolul debutează cu o discuție despre multitudinea definițiilor și sensurilor asociate democrației, după care prezintă o scurtă istorie conceptuală a termenului menită să fixeze cadrul dezbaterilor contemporane despre democrație. Ultima parte a capitolului se concentrează pe patru perspective contemporane ale democrației care conceptualizează diferit natura și nivelul optim de participare politică a cetățenilor în procesul politic democratic: democrația minimalist-electorală, modelul receptivității democratice, democrația deliberativă și democrația participativă.

Capitolul al doilea se focalizează pe conceptualizarea participării politice în cadrul celor patru modele ale democrației discutate în primul capitol. Capitolul debutează cu o discuție asupra unor aspecte metodologice privind conceptualizarea, operaționalizarea și delimitarea participării politice de alte forme de participare socială. În continuare, capitolul analizează cele patru moduri în care participarea este conceptualizată în teoriile democrației, respectiv participarea ca: act al votării, modalitate de influență, implicare cognitivă în politică, implicare directă în procesul decizional local. Următoarea secțiune a acestui capitol abordează o serie de aspecte practice

privind măsurarea diferitelor concepții despre democrație printr-o serie de indicatori prezenți în sondajele de opinie naționale și internaționale. Capitolul se încheie cu o trecere în revistă a studiilor privind participarea politică din România, reliefând atât unele aspecte metodologice ce țin de operaționalizarea și măsurarea participării, cât și observații de substanță privind relația unor variabile independente cu variabila dependentă.

Capitolul al treilea examinează principalele modele explicative ale participării politice desprinse din analiza literaturii de specialitate. Accentul cade pe rolul teoretic atribuit diferitelor variabile în explicarea activismului politic. Predictorii sau determinanții participării pot fi împărțiți în două categorii: resurse și motivații sau stimulente. Rolul acestui capitol este de a sublinia mecanismele prin care diferite variabile sunt asociate cu participarea, dar și de a arăta că între resurse, motivații și acțiune influența nu este una unidirecțională ci, cel mai probabil, bidirecțională, relația fiind cel mai adesea una de interdependență. Ultima parte din acest capitol discută consecințele celor patru moduri în care este conceptualizată participarea politică și anume, selectarea competitivă a elitelor politice, protejarea egală a intereselor, dezvoltarea personală și legitimitatea subiectivă a proceselor democratice. Capitolul de concluzii sintetizează și interpretează principalele rezultate și discută implicațiile teoriilor normative ale democrației pentru cercetările empirice ale participării politice. Lista bibliografică include peste 130 de titluri citate în textul lucrării.

1. DEMOCRAŢIA – CADRUL REFERENȚIAL AL STUDIILOR PARTICIPĂRII POLITICE

1.1 Ce este democrația? Definiții și interpretări

Democrația reprezintă un termen aclamat deopotrivă de reprezentanții dreptei și stângii politice, un concept vag și ambiguu ce poate fi invocat în egală măsură, tocmai datorită acestor atribute, în sprijinul unor argumente și politici contradictorii (Boswell & Corbett, 2021). Cu excepția fundamentaliștilor politici sau religioși, e foarte greu să găsești în zilele noastre pe cineva care dezaprobă democrația în mod deschis (Hoffman & Graham, 2006). Datorită multiplelor sale semnificații și întrebuințări, termenul a ajuns să semene tot mai mult cu „un pom de Crăciun, un simbol pozitiv căruia fiecare poate să-i atribuie toate lucrurile pe care le consideră bune" (Dryzek, 2004).

În ciuda ovaționării cvasi-universale din prezent, democrația nu s-a aflat întotdeauna în această poziție privilegiată. Dimpotrivă, în cea mai mare parte a istoriei intelectuale a termenului, din Grecia antică și până în secolul al XIX-lea, democrația a avut o conotație negativă, fiind de regulă asociată cu o formă de guvernământ abuzivă și instabilă, în care cei mulți și săraci ar încerca să-i deposedeze pe cei bogați de avuțiile lor. Abia după Primul Război Mondial democrația devine un termen respectabil (Hoffman & Graham, 2006, p. 106). În secolul al XX-lea, atacurile la adresa democrației ca ideal devin mai degrabă o excepție. Odată cu aclamarea tot mai pronunțată, conceptul devine din ce în ce mai confuz. Până și dictatorii perioadei interbelice ajung să-și prezinte regimurile ca democrații veritabile. De pildă, Mussolini, liderul fascist italian, declara într-un discurs ținut la Berlin în 1936 că „cele mai mărețe și autentice democrații din lume sunt cele din Germania și Italia" (Hoffman, 1988:133, apud. Hoffman & Graham, 2006).

La fel, liderii regimurilor totalitare comuniste susțineau că statele lor sunt democrații „originale", pentru simplul motiv că idealul democratic

reprezenta tot ceea ce e virtuos pentru un stat. De exemplu, fosta denumire a Germaniei de Est, înainte de prăbușirea regimului comunist, a fost Republica *Democrată* Germană, iar Mao Zedong, liderul Partidului Comunist Chinez pentru mai mult de 40 de ani, a susținut faptul că guvernământul său a fost o „dictatură democratică a poporului”, fără să considere că există vreo contradicție între cei doi termeni, dictatură și democrație (Ball & Dagger, 2000). Potrivit lui Hoffman și Graham (2006), democrația a devenit un termen confuz tocmai pentru că i-au fost atribuite înțelesuri contradictorii: guvernarea majorității versus drepturi individuale, guvernământ limitat versus suveranitate populară absolută, proprietate privată versus proprietate socială, participare versus reprezentare, colectiv versus individual, socialism versus capitalism. Fiecare dintre acestea sunt considerate de unii sau de alții ca fiind esențiale pentru democrație (Hoffman & Graham, 2006, p. 106).

Astfel, democrația înseamnă lucruri diferite pentru oameni diferiți, rămânând, în ciuda aclamării cvasi-universale din prezent, un concept esențialmente contestat (Ball & Dagger, 2000). Jean Grugel consideră că democrația poate fi înțeleasă deopotrivă ca ideologie, un concept sau o teorie (Grugel, 2008). Este o ideologie în măsura în care „întruchipează un set de idei politice care detaliază cea mai bună formă posibilă de organizare socială” (MacKensie, 1994, apud. Grugel, 2008, p. 25). Pornind de la această definiție a ideologiei, Grugel consideră că „a fi democrat însemnă a avea încredere în oameni, a crede că aceștia au dreptul inalienabil de a lua decizii pentru ei înșiși, precum și a fi devotat ideii că toți oamenii sunt egali într-un sens fundamental și esențial” (Grugel, 2008, p. 25). Totodată, democrația ca ideal înseamnă guvernarea poporului în care libertatea, egalitatea și solidaritatea sunt asigurate în cel mai înalt grad posibil și în care capacitățile umane sunt dezvoltate în cea mai mare măsură prin diferite mijloace, incluzând discuția sau dezbaterea liberă a problemelor și intereselor comune. De asemenea, democrația este o teorie care susține că oameni obișnuiți știu ceea ce vor, își cunosc interesele și pot să-și atingă scopurile.

În cartea *Democratizarea. O introducere critică*, Grugel adoptă o definiție a democrației ce pune accentul pe oportunităţi efective şi egale de implicare a cetăţenilor în procesul de luare a deciziilor publice:

> ”[Democrația poate fi considerată] o cale de luare a deciziilor referitoare la reguli și politici obligatorii pentru colectivitate, asupra cărora populația își exercită controlul, iar aranjamentul cel mai democratic există acolo unde toți membrii colectivității se bucură de drepturi egale şi efective de a participa direct la astfel de luări de decizii, adică un aranjament care satisface în cel mai mare grad posibil principiile controlului popular și al egalității în exercitarea acestuia” (Beetham, 1992:40, apud. Grugel, 2008, pp. 25-26).

Pornind de la această definiție putem spune că o societate este cu atât mai democratică cu cât puterea aparține într-o măsură mai mare poporului. Cu alte cuvinte, calitatea democrației poate fi dată de gradul în care puterea este distribuită în rândul cetățenilor care formează „poporul”. Cetățenii au cu atât mai multă putere politică cu cât au o capacitate mai mare de a influența deciziile politice. Modalitățile prin care cetățenii influențează deciziile care afectează societatea în ansamblu sunt analizate de regulă ca forme de participare politică. Prin urmare, dintr-o perspectivă participativă, cu cât a avem o participare politică mai viguroasă într-o societate, cu atât calitatea democrației va fi mai ridicată.

În aceeași direcție, a procesului decizional și a modalităților de conducere, e și definiția dată de Cătălin Zamfir democrației ca „modalitate de conducere a unui sistem social caracterizată prin participare, în diverse forme, a membrilor respectivului sistem la procesul de conducere” (Zamfir, 1998). Această definiție poate fi extinsă, potrivit autorului citat, la toate nivelele și sferele organizării sociale luând forme specifice: la nivel de grup – stilurile democratice de conducere; la nivelul întreprinderilor – forme democratice de conducere sau democrație industrială; la nivelul conducerii și administrării localităților și a societății în ansamblu – democrația politică. O caracteristică esențială a acestei înțelegeri a democrației constă în difuzarea largă a funcțiilor de conducere la nivelul grupului, a colectivității, într-un sens ce, deși nu exclude reprezentarea și guvernarea indirectă, se apropie destul de mult de sensul originar al democrației directe

grecești, în care toți cetățenii îndreptățiți erau chemați să participe la luarea deciziilor ce priveau comunitatea politică din care făceau parte. Efectele cele mai importante ale democrației sunt, potrivit lui Cătălin Zamfir, realizarea unui grad substanțial de consens prin intermediul procedurilor democratice de negociere și comunicare (Zamfir, 1998).

În privința argumentelor invocate în favoarea eficienței superioare a democrației față de alte metode de luare deciziilor, Cătălin Zamfir (1998) menționează următoarele idei: a. superioritatea gândirii colective asupra celei individuale, mai ales în problemele cu grad ridicat de complexitate; b. crearea consensului – gradul de acceptarea a deciziilor ca fiind legitime este mai ridicat datorită participării tuturor celor vizați la luarea lor; c. un grad mai mare de motivare – participarea la luarea deciziilor ridică gradul de interes, de responsabilizare, în timp ce sistemele non-democratice generează pasivitate, ostilitate, apatie, alienare; d. o mai mare creativitate și inventivitate a sistemelor democratice prin promovarea unei orientări flexibile, deschise pentru experimentare și analiză critică, în contrast cu sistemele nedemocratice care devin defensive, închise și rigide; e. democrația reprezintă o modalitate constructivă și consensuală de promovare a pluralității intereselor din colectivitate și de aici gradul relativ scăzut de conflictualitate și alienare. Dincolo de aceste avantaje, democrația prezintă, în opinia lui Cătălin Zamfir, și o serie dificultăți: consum mare de timp și de resurse necesare pentru crearea consensului și luarea deciziilor; potențial relativ crescut de blocare a deciziei prin nerealizarea consensului; permite exprimarea conflictelor latente și proiecția unor interese particulare în procesul decizional.

O altă accepție a democrației este aceea de sistem social. Acesta este sensul pe care Allan Johnson îl dă termenului în Dicționarul Blackwell de Sociologie (Johnson, 2007). Potrivit acestui autor, democrația desemnează un sistem social[7] în care fiecăruia îi revine un

---

[7] Johnson (2007: 317-318) folosește noțiunea de sistem social în sens general: orice ansamblu de elemente culturale și structurale interdependente care poate fi gândit ca o unitate.

cuantum egal de putere[8]. Această distribuție egală a puterii, ce caracterizează „democrațiile pure", rămâne în opinia lui Johnson apanajul grupurilor relativ mici și simple (exemplul dat este cel al grupului de prieteni) și este extrem de rar întâlnită la nivel de organizații, comunități și societăți privite în ansamblul lor (2007, p. 113).

Johnson prezintă trei explicații pentru frecvența redusă a democrațiilor în colectivitățile mari. În primul rând, delimitarea cetățenilor care au dreptul la o parte egală de putere a exclus aproape întotdeauna o secțiune importantă din populație, de exemplu femeile sau copiii, sau diferite minorități. În al doilea rând, societățile contemporane, ce se autocaracterizează ca fiind democrații, sunt de fapt democrații reprezentative, în care cetățenii îi aleg pe magistrații care exercită efectiv puterea politică. În al treilea rând, chiar și societățile care se bucură de un grad ridicat de democrație politică, nu extind egalitatea democratică și asupra economiei. Astfel, în societățile capitaliste, care funcționează din punct de vedere politic ca democrații reprezentative, o mică elită controlează cea mai mare parte din avuția națională, indivizii care fac parte din acest grup având o putere considerabil mai mare decât ceilalți. Definiția dată de Johnson democrației face trimitere la concepția marxistă despre relația dintre democrația politică și cea economică. Potrivit marxiștilor, democrația politică poate fi folosită pentru a masca lipsa democrației economice, iar instituțiile politice, în primul rând statul, sunt folosite pentru a proteja interesele elitelor economice (Johnson, 2007).

Democrația e definită ca formă de guvernământ în special în lucrările de specialitate care pun accentul pe rolul instituțiilor politice. Astfel, Ian Morley descrie democrația ca pe un tip de guvernământ în care membrii

[8] Noțiunea de putere are o pluralitate de sensuri, dar cea mai uzuală definiție este, potrivit lui Johnson (2007:269-270), cea a lui Max Weber: „capacitatea de a controla alți oameni, evenimente sau resurse, spre a face lucrurile să se întâmple în felul dorit în ciuda obstacolelor, rezistențelor sau împotrivirilor". Pentru această accepție este folosită, în special în literatura feministă, expresia de „putere asupra". În sensul de „putere asupra", puterea reflectă sistemele sociale organizate într-o ierarhie și constituie o resursă distribuită inegal pe care o pot poseda atât indivizii cât și sistemele sociale. O a doua accepție a termenului de putere, dezvoltată mai recent de feminism, este „puterea de a" și se referă la capacitatea de a face anumite lucruri, de a atinge scopuri, nu neapărat în competiție cu alții, ci îndeosebi în colaborare ei.

publicului iau parte la procesul de guvernare (Morley, 2005). Potrivit lui Morley, o guvernare este cu atât mai democratică cu cât cetățenii exercită o influență mai mare asupra proceselor guvernamentale. Această influență a publicului poate fi directă sau indirectă. Pe de o parte, democrațiile directe sunt cele în care cetățenii pot influența politicile publice din orice domeniu de interes, prin intermediul unui vot direct, de pildă prin referendum. Pe de altă parte, democrațiile indirecte sunt descrise de Morley (2005) ca modalități de guvernare prin intermediul reprezentanților aleși. Cu alte cuvinte, în democrațiile directe, cetățenii pot influenţa în mod direct deciziile politice, în vreme ce în democrațiile indirecte această participare are loc prin intermediul alegerii reprezentaților și mai apoi prin diferite alte forme de participare prin care cetățenii pot influența reprezentații aleși.

La rândul lor, concepțiile juridice despre democrație au același punct de plecare ca și cele instituționaliste. Astfel, democrația e înțeleasă ca o forma de guvernământ în care puterea suverană aparține poporului și este exercită fie direct, fie prin intermediul reprezentanților. În plus, în sfera dreptului, democrația presupune garantarea cel puțin a următoarele drepturi și libertăți: sufragiu universal, liber, secret și egal pentru toți adulții; libertățile civile clasice cum sunt libertatea cuvântului, libertatea conștiinței, libertatea asocierii, libertatea presei, dreptul la un proces echitabil. Astfel, accentul cade pe procedurile și mecanismele juridice care garantează într-o democrație dreptul oamenilor de a trăi în libertate și demnitate. Dintr-o perspectivă juridică, democrația necesită cadrul legal-constituțional oferit de instituțiile și procedurile statului de drept pentru a guverna interacțiunea și coexistența tuturor cetățenilor. Argumentul folosit de adepții perspectivei legaliste asupra democrației este următorul: prin garantarea drepturilor civile și cetățenești, statul de drept oferă condițiile în care indivizii își pot urmării propria dezvoltare personală, în felul în care doresc. Respectarea drepturilor omului, monopolul statului asupra puterii, separarea puterilor în stat și existența unei puteri judecătorești independente și eficace joacă un rol important în definirea democrației din punct de vedere juridic.

1.2 De la democrația directă la cea reprezentativă. O scurtă istorie conceptuală

La ce folosește o istorie conceptuală a democrației? Această secțiune a lucrării porneşte de la premisa că analiza evoluției unui concept e necesară pentru înțelegerea dezbaterilor contemporane asupra semnificației sale. O trecere în revistă a ideilor se impune cu atât mai mult pentru democrație, un concept controversat care a fost definit și redefinit, uzat și abuzat, în moduri dintre cele mai diverse de-a lungul timpului. În plus, cunoașterea momentelor importante din istoria conceptuală a termenului „democraţie" poate oferi o sursă prețioasă de inspirație intelectuală pentru conceptualizările actuale și totodată cadrul referențial al dezbaterilor teoretice și politice privind democrația de azi (Stasavage, 2020).

Etimologic, termenul provine din limba greacă prin combinarea substantivului *demos* (poporul, oamenii obișnuiți) cu verbul *kratein* (a stăpâni, a conduce, a guverna), *demokratia* însemnând literal „guvernarea poporului". Democrația își are originile în Grecia antică unde presupunea cetățeni activi care participau în mod regulat la treburile publice și își exercitau direct controlul asupra guvernării (Barber, 2008, p. 293). Centrul activității politico-administrative în Grecia antică era *polis*-ul, orașul-stat care se autoguverna, iar Atena, exemplifică poate cel mai bine felul în care funcționa democrația grecească (Ball & Dagger, 2000). Potrivit lui Jean Baudouin, ''istoria Cetății ateniene este o succesiune neîncetată de invenții politice […] care au bulversat modul de a înțelege organizarea societății, care vor deveni o referință primordială pentru toate revoluțiile democratice ulterioare și care, astăzi încă, influențează termenii dezbaterii politice" (Baudouin, 1999, pp. 125-126).

În societatea ateniană a celei de a doua jumătăți a secolului al V-lea î.Hr., democrația semnifica conducerea de către oameni de rând. Și cum sintagma „oamenii de rând" îi includea cu necesitate și pe cei mulți, săraci și needucați, democrația și-a atras antipatia și criticile celor care vedeau în ea o formă de guvernare prin intermediul și în interesul claselor inferioare (Ball & Dagger, 2000). Astfel, democrația ateniană apare, în viziunea criticilor săi, ca o formă de guvernare opusă aristocrației, care însemna

conducerea de către „cei mai buni" (*aristoi*). Aristocrații susțineau că numai cetățenii înstăriți și de familie bună erau, într-adevăr, capabili să guverneze. Dimpotrivă, Pericle, cel mai faimos conducător al democrației ateniene, considera că toți cetățenii pot să participe la guvernare, dacă își dedică treburilor publice o parte din timpul lor. Această viziune este sintetizată de Pericle în fragmentul următor din *Oratia Funerara*, preluată aici din Ball şi Dagger (2000, p. 36):

> „Forma noastră de guvernământ nu rivalizează cu instituțiile altora. Nu-i copiem pe vecinii noștri, ci suntem un exemplu pentru ei. Este adevărat ca suntem numiți o democrație, deoarece administrația se afla în mâinile celor mulți, şi nu ale celor puţini. Dar în timp ce legea asigură dreptate egală tuturor în disputele lor particulare, este recunoscută şi cerința de a fi cel mai bun; şi atunci când un cetăţean se distinge în vreun fel, el este preferat pentru funcţii publice nu ca un privilegiu, ci ca o răsplată a meritului sau. Sărăcia nu este o piedica, dimpotrivă, un om poate aduce beneficii tării sale [*polis*] oricât de obscura ar fi condiția sa."

Idealul participativ al democrației antice se baza pe o inovație remarcabilă: reunirea *demosului* (format din mai multe mii de cetățeni) în agora în medie de trei-patru zile pe lună (Baudouin, 1999). Adunarea sau *Ecclesia* avea puteri cvasi-nelimitate de la adoptarea legilor Cetății, până la declararea războiului sau încheierea păcii cu alte cetăți (Baudouin, 1999). Ea era asistată de un veritabil organ executiv, Consiliul celor cinci sute, care pregătea și implementa deciziile luate în *Ecclesia*. În plus, cetățenii erau plătiți cu un salariu care să le permită tuturor, bogați și săraci, să participe la adunări și să ia decizii prin vot direct (Ball & Dagger, 2000). Potrivit lui Baudouin, principiul retribuției funcțiilor publice anunță ceea ce Max Weber avea să numească „profesionalizarea activității politice", politica fiind văzută deja ca o meserie ce ocupa cea mai mare parte din timpul celor care o practicau (Baudouin, 1999, p. 126). Mai mult, exista convingerea că indiferent de condiția socială, cetățenii pot să-și aducă în egală măsură o contribuție la guvernarea polisului[9]. În consecință, atenienii ocupau un

[9] Contrar acestei afirmații, unii autori califică democrația ateniană ca oligarhică, fiindcă "acțiunea politică rămâne un lux rezervat membrilor celor mai bogați ai Cetății" (Baudouin, 1999: 127).

anumit număr din posturile publice nu prin vot, ci prin tragere la sorți (Ball & Dagger, 2000). Tragerea la sorți pentru desemnarea magistraturilor colective, combinată cu scurtimea mandatului (de regulă un an, cu posibilitatea repetării doar o singură dată), are în opinia lui Baudouin o consecință esențială: permite unui număr mare de cetățeni să participe la funcțiile de concepere a deciziilor şi totodată la cele de execuție și jurisdicție (1999, p. 126). Această participare pe scară largă are două efecte principale: pe de o parte împiedică diviziunea modernă dintre „guvernanți" și „guvernați" și, pe de altă parte, „favorizează alternanța conducerii și obedienței[10], permițând astfel fiecăruia să simtă pe deplin condiția de cetățean" (Baudouin, 1999, pp. 126-127). Un alt efect al rotației rapide a funcțiilor publice în democrația directă ateniană îl reprezintă absența unui principiu fundamental pentru democrația reprezentativă modernă și anume, divizarea puterilor în stat[11]. Dubla ipostază de „supus" și „conducător" în care îi punea democrația antică pe cetățenii atenieni împiedica formarea diferențelor de putere dintre guvernanți și guvernați, existente în democrațiile moderne. În plus, idealul participativ al democrației antice presupunea o implicare intensă și pe scară largă la treburile publice, bazată pe un sentiment al competenței civice și al egalității politice dintre cetățeni[12].

---

[10] Alternanţa de roluri pe care le joacă cetăţenii într-o democraţie e analizată şi de Almond şi Verba în studiul lor comparat: *Cultura civică. Atitudini politice şi democraţie în cinci naţiuni*. Potrivit autorilor, modelul de cultură politică prin care se menţine o dezvoltare democratică stabilă şi eficientă îl reprezintă cultura civică care se caracterizează printr-un echilibru de atitudini şi acţiuni care presupun deopotrivă activism, pasivitate şi supunere din partea cetăţenilor. Combinaţia optimă între aceste atitudini este oglindită în echilibrul dintre autoritatea şi responsabilitatea guvernamentală. Pentru mai multe detalii vezi Almond şi Verba (1996, pp. 349-383)

[11] Potrivit lui Baudouin (1999:128), chiar dacă Adunarea concentra în mâinile sale puteri considerabile, tribunalele populare, exercitau un fel de control al constituționalității legilor. Astfel, cetățenii puteau să introducă o acțiune împotriva persoanei care a inițiat propunerea legislativă incriminată, efectul fiind suspendarea acesteia. De asemenea, orice măsură votată de Adunare putea fi reexaminată de un tribunal popular și eventual declarată ilegală dacă un simplu cetățean formula o cerere în acest sens.

[12] Spațiul public oferă cetățenilor atenieni o scenă în care pot revendica în mod egal două drepturi esențiale: dreptul de a lua cuvântul (*isegoria*) și cel de a elabora legi (*isonimia*) (Baudouin, 1999: 129).

Prin urmare, democrația în Atena lui Pericle era sinonimă cu autoguvernarea poporului. Aceasta se realiza prin participarea directă a tuturor cetățenilor la deciziile importante pentru comunitatea politică din care făceau parte. Însă noțiunea de cetățenie avea o semnificație aparte în democrația ateniană. Erau cetățeni atenieni numai bărbații adulți și liberi. Femeile, copiii, rezidenții străini și sclavii erau excluși. De fapt, numai unul din zece locuitori ai Atenei se bucura de drepturile cetăţeneşti (Ball & Dagger, 2000). Datorită numărului redus al celor cărora le era recunoscut statutul de cetățean, democrația ateniană poate fi considerată extrem de exclusivistă după standardele de azi. În plus, Atena era la vremea respectivă o societate sclavagistă, care își asigura veniturile necesare guvernării democratice prin „subjugarea drepturilor altora", după cum arată Grugel (2008).

Drepturile şi libertăţile individuale, aşa cum sunt ele afirmate şi recunoscute azi, nu reprezentau o prioritate pentru democraţia grecească din antichitate. Ceea ce era considerat ca reprezentând binele comun avea prioritate faţă de drepturile individului. Astfel, chiar dacă toți cetățenii atenieni erau considerați egali în fața legii, opiniile nepopulare nu erau tolerate. Adunarea ateniană îi îndepărta temporar din Atena sau chiar să îi condamna la moarte pe cetățenii considerați a fi un pericol pentru polis. Cel mai cunoscut exemplu îl constituie cazul lui Socrate, acuzat de impietate religioasă și coruperea morală a tinerilor și condamnat la moarte prin otrăvire. Tensiunea dintre democrația ateniană și drepturile individuale ale cetățenilor este remarcată de Ball și Dagger care concluzionează astfel episodul Socrate: „Atena, prima democrație, a creat primul martir al libertății de gândire și de exprimare" (2000:37). Apar aici germenii a ceea ce va fi teoretizat de către gânditorii liberali de mai târziu ca „tirania majorității", adică tendința spre conformism social, oprimarea minorităților de orice tip și eliminarea drepturilor și libertăților individuale.

Democrația pură ateniană era privită cu suspiciune deopotrivă de filozofii aristocratici, ca Platon precum și de cei care propuneau o formă de guvernământ mixt, ca Aristotel. Potrivit acestora democrația reprezintă o formă de guvernământ instabilă și periculoasă, care plasează puterea în mâinile celor mulți și ignoranți și duce, așa cum scrie Platon în *Republica*,

în cele din urmă la tiranie. Această concluzie e susținută și de Aristotel în *Politica*. El clasifică formele de guvernare pornind de la două criterii: numărul celor care guvernează și în interesul cui se guvernează. În această tipologie, democrația e considerată guvernarea celor mulți în interes propriu și e inclusă în rândul constituțiilor corupte, alături de oligarhie și tiranie. Argumentul lui Aristotel este acela că *demosul* are vederi înguste și egoiste și, urmărindu-și interesele pe termen scurt (luarea bogățiilor și puterii de la cei puțini și avuți), va periclita pacea și stabilitatea polisului (Ball & Dagger, 2000). Democrația pură ateniană e criticată și de istoricul Polybius, care pornind de la exemplul Romei antice, prefera republica (din latinescul *res publica*, ce însemna lucrurile sau treburile publice) ca o formă de guvernământ mixt ce conține deopotrivă elemente monarhice, aristocratice și democratice. Dispariția istorică a polisului și criticile la adresa democrației grecești, îi fac pe Ball și Dagger (2000) să afirme că idea guvernământului popular a supraviețuit în lumea antică mai ales sub forma republicii, decât a democrației.

Modelul de guvernare ce se desprinde din scrierile gânditorilor politici antici este înrădăcinat în idealul unui guvernământ mixt în care conducătorii sunt subordonați fie virtuții, fie legii într-un sistem de control și echilibru reciproc între elementele care participă la guvernare (Barber, 2000). Această idee e preluată în perioada Renașterii, iar gânditori precum Machiavelli și apoi Montesquieu au văzut în democrație o formă de guvernământ care poate fi utilă doar dacă este încorporată într-o constituție republicană mixtă. Potrivit lui Grugel, democrația a fost redescoperită în tradițiile republicane și comunitariene ale Evului Mediu european, în special în orașele-stat din Italia, iar mai apoi în Anglia și America de Nord, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (Grugel, 2008). Însă în epoca modernă, caracterizată prin dezvoltarea activităților economice și prin autonomizarea crescută a societății civile, republica nu mai este o societate „față în față" așa cum era polisul grecesc (Baudouin, 1999). Autoguvernarea directă era considerată nefezabilă în primul rând din cauza dimensiunilor mari ale organizării politice. Prin urmare, idealul democratic renaște sub forma unei guvernări reprezentative în cadrul căreia se remarcă două curente principale de gândire: republicanismul și liberalismul.

Republicanismul poate fi definit ca un angajament față de principiul potrivit căruia există un interes public (*res publica*) a cărui semnificație poate fi descoperită și interpretată în mod legitim doar prin participarea cetățenilor. Există două variante majore de republicanism (Zanetti, 2006). Prima este mai protectivă și se întâlnește în special în comunitățile mici. Deși statul de drept prevalează și libertatea de expresie și asociere sunt respectate, participarea se realizează prin intermediul reprezentanților în consilii și alte organisme guvernamentale. Istoric această formă de republicanism a fost adesea întâlnită în orașele-stat din Italia, în epoca Renașterii. În astfel de comunități, femeile, muncitorii și cei dependenți erau excluși de la cetățenie și dreptul de a participa. A doua formă de republicanism pune accentul pe dezvoltare. Cetățenii luptă pentru egalitate economică și politică astfel ca nici unul să nu poată deveni stăpânul altuia și toți să poată beneficia de influență egală în determinarea bunului comun. Proprietatea are aici un statut difuz. Cetățenii participă direct la întâlnirile publice care constituie legislativul; funcțiile executive sunt în mâinile unei administrații separate, fie alese, fie trase la sorți. Această formă de republicanism e strâns legată de scrierile lui Rousseau (Zanetti, 2006).

Ideile republicane au fost vehiculate în special în anii Revoluției Americane și se regăsesc azi mai ales în literatura comunitariană. Pornind de la scrierile lui Thucydides, Aristotel, Polybius, Cicero, Montesquieu, John Milton, James Harrington, John Locke, Hugo Grotius și alți, Părinții Fondatori ai Constituției americane au pus accentul pe trei elemente: un angajament pentru guvernare (reprezentativă) republicană, o teorie ciclică a corupției și o credință în virtuțile republicane. Coloniștii americani au folosit aceste teme pentru a fundamenta o structură guvernamentală care să fie capabilă să asigure dreptatea și să maximizeze binele întregii comunități (Zanetti, 2006). Pornind de la tendința republicilor de a degenera în corupție și interese egoiste, teoreticienii americani au încercat să balanseze individualismul și comunitatea pentru a oferi independența necesară pentru virtute menținând angajamentul pentru întreg pe care individualismul excesiv îl erodează.

Acest echilibru între individualism şi comunitarianism se reflectă în compromisul dintre cele două viziuni alternative din timpul fundamentării

Constituţiei americane: „viziunea madisoniană" şi „viziunea jeffersoniană". Prima dintre ele, pune accentul pe protejarea drepturilor individuale, specifice liberalismului. Teama faţă de o potenţială „tiranie a majorităţii" i-au condus pe Madison şi pe Federalişti la conceperea unui sistem politic cu multiple puncte de veto care să facă dificilă acţiunea abuzivă a majorităţii (Shapiro, 2003, p. 208). Acest sistem include principiul separării puterilor în care „ambiţia va fi contrapusă ambiţiei" (Madison, 1788), o instanţă independentă care să realizeze controlul de constituţionalitate a legilor, un preşedinte a cărui alegere şi legitimitate sunt independente de cea a legislativului, un parlament bicameral care poate trece peste vetoul preşedintelui doar cu o majoritate de două treimi, un sistem federal în care există o tensiune jurisdicţională constantă între guvernul federal şi guvernele statelor ce formează federaţia (Shapiro, 2003, pp. 208-209).

Pe altă parte, o trecere în revistă a textelor anti-federaliste - ce susţineau cea de-a doua viziune asupra guvernământului american - relevă, așa cum arată Zanetti (2006), o serie de teme ce aparţin tradiției republicane: credința în demnitatea cetățeanului, concentrare pe idea binelui public, o dorința de a avea un control popular al guvernării, insistența asupra egalității ca ideal pentru societate, o înțelegere a importanței virtuților civice și democrația participativă. Aceste teme sunt actualizate de literatura comunitariană contemporană. Astfel, insistența comunitarienilor de a găsi virtuții comune, promovarea „comunităților profunde" și a „democrației consistente" sunt considerate de Zanetti ca reflectând o respingere a naturii umane atomiste și a credinței liberale că acele condiții care ne separă ca indivizi sunt mai importante decât cele care ne unesc ca ființe sociale. Totodată, concepția etică a comunitarienilor despre cetățenie include și dezvoltă multe dintre ideile vehiculate în perioada Revoluției Americane, menţionate mai sus: un angajament față de binele public, controlul popular asupra guvernării, un grad semnificativ de egalitate substanțială (materială), promovarea virtuților civice și a participării active a cetățenilor la guvernare (Zanetti, 2006).

În ciuda sprijinirii ideii de control popular asupra guvernării, unii dintre autorii constituției americane distingeau clar între democrație și guvernarea reprezentativă (Baudouin, 1999). Primul termen făcea trimitere

la experiența ateniană a guvernării poporului de către popor și avea o conotație negativă bazată pe neîncrederea lui Madison față de tot ce însemna puterea populară. Al doilea termen are, potrivit lui Baudouin, două dimensiuni strâns legate: o dimensiune oligarhică constând într-o selectare a conducătorilor care vor exercita puterea politică propriu-zisă și o dimensiune democratică ce constă în legitimarea populară a conducătorilor prin mecanismul alegerilor. Mai mult, Baudouin susține că alegerile sunt preferate tragerii la sorți ca mecanism pentru desemnarea reprezentanților, tocmai ca o modalitate de legitimare a conducătorilor (1999, p. 132). Scurtimea relativă a mandatelor legislative și executive, asociată cu o reiterare periodică a judecății populare asupra prestației politice a reprezentanților constituie, în opinia lui Baudouin, proceduri de constrângere a guvernanților prin care se încearcă eliminarea eventualelor tentații despotice. Însă mecanismul alegerilor nu rămâne singura modalitate prin care cetățenii își pot controla aleșii. Libertățile publice din Constituția americană, în special libertatea de gândire, de comunicare, de reuniune și dreptul de a protesta, prefigurează o dimensiune esențială a democrației de azi și anume „dreptul recunoscut acum poporului de a exprima în orice moment judecăți asupra problemelor publice" (Baudouin, 1999, p. 133).

Deși ideile liberale ale reprezentării, egalității în fața legii și responsabilității au fost în cele din urmă grefate pe idealul democratic, inițial gânditorii liberali nu erau, după cum am arătat mai sus, în mod necesar democrați. Dimpotrivă, democrația era văzută de unii liberali ca o amenințare la adresa drepturilor și libertăților individuale și în special la adresa proprietății private. John Locke de exemplu considera că numai bărbații care sunt proprietari funciari sau comercianți ar trebui aibă dreptul să voteze. Bentham și James Mill susțineau la rândul lor că democrația trebuie temperată prin respectul față de autoritate, iar unul dintre scopurile instituțiilor politice era tocmai de a tempera excesele democrației (Grugel, 2008). Pentru liberali, valoarea preeminentă era libertatea individuală. La baza concepției liberale stă idea că fiecare individ e liber să-și stabilească și să-și urmărească propriul destin printr-o serie de opțiuni libere și raționale (Zanetti, 2006). Pornind de la această poziție, liberalii propun o interpretare mai degrabă instituțional-formalistă a cetățeniei. Prin urmare, accentul cade

pe prevederi legale și proceduri care oferă un cadrul instituțional neutru ce poate contribui la maximizarea libertății individuale, scopul oricărei organizări sociale în viziunea liberală. O astfel de abordare „procedurală" pare să excludă, în opinia lui Zanetti, componentele participative, active și etice ale cetățeniei (2006). Urmându-l pe Crick (1982), Hoffman și Graham (2006) consideră că relaţia dintre liberalism și democrație e percepută deopotrivă ca tensionată - deoarece inițial liberalii nu intenționau ca drepturile „universale" să se aplice tuturor adulților - și armonioasă - deoarece criticii de dreapta considerau că liberalii vor să extindă drepturile cetățenești tuturor indivizilor, iar criticii de stânga presupuneau că dacă drepturile sunt universale în teorie, ele ar trebui să fie universale și în practică.

Joncțiunea dintre liberalism și democrație s-a produs treptat. În secolul al XIX-lea, cetățenia avea în concepția liberalilor un înțeles mai degrabă exclusivist, deoarece „calitatea de cetățean se acorda în virtutea proprietății sau veniturilor, iar femeile de pretutindeni erau considerate nedemne de drepturi cetățenești" (Grugel, 2008). John Stuart Mill considera, încă din anii 1860, că sufragiul limitat din acea vreme nu va rezista presiunilor clasei muncitoare, tot mai organizate. Totodată, el a sugerat că muncitorii pot învăța să devină cetățeni. Cu toate acestea, viziunea liberală rămâne în secolul al XIX-lea, pe ansamblu sceptică față de democrație, văzută în continuare ca o posibilă expresie a „tiraniei majorității". Însă, pe parcursul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea, asistăm la o extindere treptată a drepturilor electorale. Cu toate acestea, cetățenia continua să rămână în multe cazuri limitată, în special pe considerente legate de sex sau culoare a pielii. După cum scrie Grugel (2006), abia după al doilea Război Mondial (moment de mobilizare masivă a tuturor cetățenilor), „democrația a fost re-legitimată într-o matrice mai puțin exclusivistă" și s-a combinat cu succes cu liberalismul. Victoria împotriva fascismului și discreditarea ideologico-politică a comunismului în timpul Războiului Rece au dus la calificarea tuturor mișcărilor antiliberale ca fiind

nedemocratice[13]. Democrația liberală apărea astfel în concepția multora ca singura formă de guvernare legitimă.

Sintetizând, democrația a fost definită în mod diferit în perioade diferite. În ceea mai mare parte a istoriei intelectuale a democrației, termenul a avut o conotație negativă. Abia în secolul al XX-lea democrația devine un termen respectabil, clamat deopotrivă de stânga și dreapta politică. Cu toate acestea, controversele privind semnificaţia termenului continuă, în special între cei care revendică înţelesul originar al democraţiei greceşti şi cei care înţeleg democraţia în sensul ei modern. Astfel, democrația anticilor era în esență o democrație participativă. În schimb, concepţia modernă despre democrație pune accentul pe reprezentare și guvernarea indirectă, pe responsabilitatea aleșilor față de alegători. De aceea, democrația modernilor este în principal o democrație reprezentativă.

Potrivit lui Barber (2008) democrația participativă și cea reprezentativă sunt în prezent antonime din punct de vedere conceptual. Ele caracterizează două forme distincte ale democrației ce își au originea într-o înțelegere diferită a suveranității populare, pe de o parte ca autoguvernare a poporului, iar pe de altă parte ca guvernare indirectă prin intermediul elitelor alese. Democraţia participativă implică mai mult decât consensul originar asupra constituirii comunităţii politice şi desemnarea guvernanţilor periodic, prin alegeri. Ea denotă, în viziunea lui Barber, o implicare extinsă şi activă a cetăţenilor, prin mecanisme participative, precum dreptul la iniţiativă legislativă cetăţenească şi referendum. Totodată, ea presupune rolul de agenţi atribuit cetăţenilor în procesul de auto-legiferare şi de actori nemijlociţi în guvernare (Barber, 2008). Dimpotrivă, în democraţia reprezentativă „cetăţeanul devine un client pasiv al guvernământului, un soi de câine de pază în faţa căruia guvernanţii rămân responsabili, dar pe care de altfel îl ignoră, un elector periodic care îi selectează pe cei care guvernează de fapt” (Barber, 2008, p. 281). Susţinătorii democraţiei reprezentative argumentează însă că numai guvernarea indirectă, prin

[13] Pornind de la definirea democrației ca autoguvernare a poporului, mișcările pentru eliberare națională a fostelor colonii au folosit retorica democrată după cel de-al doilea Război Mondial pentru a cere auto-determinarea națională. Multe dintre noile state s-au autointitulat democrații sau republici populare deși unele dintre ele erau de fapt regimuri autoritare.

intermediul elitelor politice care reprezintă un control asupra puterii pasiunilor populare, e compatibilă cu statul de drept şi limitele constituţionale impuse asupra puterii populare absolute.

Unii autori consideră că nu e nevoie de optăm neapărat pentru una dintre cele două versiuni ale democraţiei, deoarece acestea sunt compatibile şi în acelaşi timp complementare. O astfel de poziţie e adoptată de pildă de Hoffman şi Graham (2006) atunci când sugerează faptul că democraţia necesită participare din partea cetăţenilor, iar implicarea directă a acestora în treburile publice trebuie legată de o reprezentare politică responsabilă şi sensibilă la nevoile şi interesele cetăţenilor. În viziunea lui Hoffman şi Graham, între cele două forme ale democraţiei nu există o diferenţă esenţială, ci doar una ce ţine mai degrabă de gradul în care le este recunoscut cetăţenilor dreptul și oportunitatea de a participa la treburile publice. Astfel, democraţia participativă oferă cetăţenilor, pe lângă dreptul de a-şi alege reprezentaţii şi o serie de mecanisme şi oportunităţi pentru influențarea deciziilor publice în mod direct. În ciuda argumentelor ce încearcă o reconciliere, tensiunea dintre concepţiile reprezentative şi participative constituie punctul de plecare pentru multe dintre dezbaterile contemporane asupra democraţiei.

1.3 Perspective contemporane: dincolo de minimalism şi maximalism

Istoria conceptuală schițată mai sus sugerează că democraţia rămâne un concept relativ ambiguu căruia i se atribuie o multitudine de semnificaţii în ştiinţele sociale. John S. Dryzek trece în revistă nu mai puţin de 54 de adjective[14] care pot fi şi au fost asociate democraţiei în diferite contexte

[14] Lista lui Dryzek include următoarele atribute (în ordine alfabetică): adversarială, agregativă, asociativă, capitalistă, cenzitară, creştină, clasică, comunicativă, comunitariană, consensuală, consociaţională, constituţională, contestativă, corporatistă, cosmopolitană, delegativă, deliberativă, developmentală, diferenţială, directă, discursivă, ecologică, economică, electorală, elitistă, epistemică, feministă, globală, verde, juridică, industrială, legală, liberală, locală, majoritariană, minimalistă, parlamentară, participativă, populară, pluralistă, populistă, prezidențială, procedurală, protectivă, radicală, reflexivă, reprezentativă, socială, subţire, tare transnațională şi unitară. Chiar dacă unele dintre elementele acestei liste pot constitui opoziţii binare

istorice (Dryzek, 2004). Lista extinsă, dar nu exhaustivă a lui Dryzek, include unele atribute ale democraţiei prezentate într-o formă mai mult sau mai puţin extinsă în secţiunea anterioară: participativă, reprezentativă, liberală, comunitariană, etc. În această parte a lucrării, accentul va cădea pe dezbaterile contemporane despre democraţiei şi în special asupra rolului atribuit participării politice în fiecare dintre perspectivele democratice analizate. Participarea politică constituie una dintre principalele teme pentru teoria democratică de azi. Studiile pe acest subiect cuprind o serie de formulări divergente în legătură cu rolul participării politice în democraţie. Astfel, unii autori teoretizează participarea politică ca fiind vitală pentru democraţie, în vreme ce alţii au o atitudine mai puţin favorabilă implicării cetăţenilor în actul guvernării, mai ales atunci când democraţia e înțeleasă ca o formă de guvernare reprezentativă (Michels, 2006, p. 323).

Pentru a putea evalua rolul şi locul participării politice într-un regim democratic avem nevoie de o definiţie a democraţiei. O bună parte din literatura dedicată democraţiei şi democratizării se bazează pe o definiţie minimalistă a democraţiei ca metodă, precum cea oferită de Joseph Schumpeter (1942) sau pe varianta mai generoasă propusă de Robert A. Dahl (1989) care include participarea ca una dintre dimensiunile fundamentale ale democraţiei. Totuşi, cercetările mai recente încearcă să includă în definiţia democraţiei şi elemente mai complexe precum legitimitatea (Linz & Stepan, 1996) sau participarea societală (Grugel, 2008). Deşi aceste definiţii mai elaborate ale democraţiei sunt mai greu de operaţionalizat, ele reflectă necesitatea de a considera nu doar criteriile pur formale, care pot fi adecvate pentru începutul procesului de democratizare într-o ţară, dar nu mai reflectă penetrarea socială a deprinderilor şi valorilor necesare pentru o democraţie consolidată (Jahn & Steward, 2003). În cele ce urmează voi analiza patru perspective teoretice contemporane asupra democraţiei precum şi implicaţiile pe care le au pentru conceptualizarea participării politice.

(participativ versus reprezentativ, agregativ versus deliberativ), multe dintre ele se suprapun (constituţională, juridică, legală). Bineînţeles, lista nu este una exhaustivă. „Originală”, „de vitrină” sau „totalitară” sunt doar câteva dintre atributele folosite pentru a descrie democraţia în contextul postcomunismului din România, vezi (Pasti, Miroiu, & Codiţă, 1997)

1.3.1 Democraţia minimalist-electorală

Construcţiile teoretice axate pe concepţia minimalistă, înţeleg democraţia ca fiind o *metodă* bazată pe anumite reguli şi proceduri care guvernează procesele politice. Acest model este în esenţă cel propus de Schumpeter în 1942 în lucrarea *Capitalism, Socialism and Democracy*: democraţia nu înseamnă altceva decât regulile după care se desfăşoară competiţia electorală dintre elite pentru a câştiga sprijinul popular necesar guvernării. Prin urmare, democraţia nu are o valoare intrinsecă, singura sa funcţie fiind selectarea liderilor guvernamentali. Potrivit lui Schumpeter, participarea cetăţenilor nu este esenţială pentru democraţie şi ar trebui limitată la dreptul de a alege periodic liderii politici.

Schumpeter a articulat o concepție a democrației bazată pe analogia dintre competiția politică și cea economică. De pildă, sugera că votanții sunt asemănători consumatorilor, partidele și politicienii corespund firmelor, voturile care asigură accesul sau menținerea politicienilor la putere sunt asimilate profiturilor, iar politicile guvernamentale constituie bunurile și serviciile politice. Democrația nu se reduce însă la competiția electorală. Adesea ea implică și alte lucruri precum dreptul de a participa la fixarea agendei și totodată un anumit grad de deliberare publică (Shapiro, 2003, p. 202). Cu toate acestea, competiția pentru putere e indispensabilă. Acesta este motivul pentru care adepții definiției lui Schumpeter, precum Samuel Huntington, susțin faptul că noile democrații ar putea fi considerate regimuri cu adevărat democratice doar după ce partidele de la guvernare ar ceda pașnic, în cel puțin două rânduri consecutive, puterea în urma pierderii alegerilor. Acest test al „dublei alternanțe" presupune o serie de imperative ale competiției politice, cum ar fi rolul indispensabil al opoziției într-o democrație. O competiție politică reală necesită partide de opoziție care să fie pregătite să cucerească puterea, să critice guvernul și să ofere alegătorilor o potențială alternativă (Shapiro, 2003, p. 202)

Între anii 1950-1960, odată cu afirmarea behaviorismului în ştiinţele sociale şi politice, concepţia schumpeteriană a devenit fundamentul pentru teoria democratică „empirică," mulţumită cu atitudinea în general apatică a

maselor de oameni considerați ignoranţi, iraționali, emoționali şi având potenţiale atitudini în favoarea autoritarismului (Dryzek, 2004, p. 149). Pornind de la o viziune negativă asupra maselor, acest model al democraţiei rezervă publicului un rol relativ redus în procesul politic democratic. Astfel, susţinătorii democraţiei minimaliste limitează participarea politică numai la faptul că cetăţenii au posibilitatea să refuze sau să accepte, prin intermediul alegerilor, seturile de politici concepute şi propuse în competiţia electorală de liderii care urmează să conducă (Downs, 1957; Schumpeter, 1942). De regulă, adepţii acestei perspective văd participarea politică prin prisma teoriei economice, conceptualizând votul, pe baza modelelor cererii şi ofertei, drept „consum” al politicilor publice produse de elita politică (Downs, 1957).

Prin urmare, în concepţia minimalistă, democraţia reprezintă doar o cale de instituţionalizare a competiţiei pentru putere. Această competiţie are la bază o serie de condiţii dintre care amintim: conducerea de calitate în interiorul partidelor politice, autonomia elitelor politice față de stat, birocraţia independentă, opoziţia şi societatea civilă care acceptă regulile jocului democratic, cultura toleranţei şi a compromisului (Grugel, 2008).

Teoria democratică empirică prezintă o serie de avantaje analitice pentru studierea democratizării societăţilor. Potrivit lui Grugel (2008), înțelesul limitat şi minimalist al concepţiei schumpeteriene oferă criterii clare pentru măsurarea democraţiei. Aşa se explică popularitatea şi influenţa acestui model în rândul cercetătorilor politicii comparate şi în special în rândul celor care studiază tranziţia către democraţie şi consolidarea democratică (Dryzek, 2004; Grugel, 2008). Pentru studiile empirice despre democraţiei, caracterul cel mai adesea contestat al definiţiilor minimaliste în teoria politică contemporană, rămâne doar o nuanţă nesemnificativă, accentul căzând pe conceperea unor indicatori necesari comparării democraţiei din diferitele ţări (Dryzek, 2004).

Acceptarea modelului minimalist şi evitarea controverselor teoretice despre democraţie, poate duce la stabilirea unor criterii clare pentru măsurarea democraţiei, dar acestea pot fi criticate ca fiind adesea arbitrare. Dryzek (2004) ilustrează această situaţie referindu-se la două criterii: testul „dublei alternanţe” stabilit de Samuel Huntington (1991) potrivit căruia o

democraţie este consolidată atunci când guvernanţii părăsesc puterea în urma înfrângerii în două rânduri de alegeri consecutive (acest test ar fi picat și de unele dintre democrațiile occidentale unde alternanța la putere nu se produce la fiecare rând de alegeri); scala temporală pentru evaluarea gradului în care o democraţie este consolidată sugerată de Lijphart (1984) potrivit căruia sunt necesari în jur de 30-35 de ani pentru consolidarea unei democraţii (scala este arbitrară deoarece unele democrații se consolidează mai repede, altele mai lent în funcție de o complexitate de factori economici, sociali, instituționali, politici, internaționali, etc.).

Criteriile democraţiei minimaliste pot părea utile analitic tocmai datorită simplităţii şi uşurinţei în aplicare. Însă modelul minimalist eşuează tocmai datorită acestor caracteristici. Din punct de vedere analitic, modelul minimalist se supune adesea riscului de a sub-specifica la nivel conceptual democraţia. Dincolo de avantajele definițiilor minimaliste (aplicarea uşoară ce permite studierea a numeroase teme de cercetare), acestea au dezavantajul major că permit extinderea conceptului la forme ale democraţiei extrem de superficiale, care cu greu merită să fie descrise ca democratice. Exemplul dat de Dryzek este cel al democrațiilor delegative analizate de Guillermo O'Donnell în America Latină, conceptul fiind ulterior aplicat şi în Europa post-comunistă.

Democraţiile delegative trec testul electoral al democraţiei minimaliste deoarece elitele organizează alegeri la intervale regulate, dar apoi guvernează fără responsabilitate în faţa cetăţenilor, fără conştiinţa faptului că promisiunile din campania electorală trebuie respectate şi fără nici un fel de respect faţă de constituţie şi statul de drept, cu excepţia organizării alegerilor la intervalele stabilite constituţional. Astfel de cazuri sunt plasate de concepţia minimalistă pe acelaşi palier cu societăţi care au o tradiţie de guvernare democratică mult mai îndelungată. Prin urmare, toate cazurile studiate care respectă standardele minimale, în ciuda diferenţele evidente dintre ele, devin instanţe ale aceluiaşi concept care este insensibil la varietatea formelor pe care democraţia le poate lua atât în practică, cât şi în teorie. Erorile de interpretare ce pot apărea subminează valoarea analitică pe care o clamează susţinătorii modelului minimalist. Prin urmare, pare legitimă dorinţa unor cercetători de a adăuga şi alte dimensiuni în definirea

democraţiei, care să dea mai multă substanță conceptului şi să contribuie astfel la o mai bună diferenţiere a cazurilor studiate. Cu toate acestea, indiferent de felul in care conceptualizăm democraţia există două riscuri de care trebuie să ţinem cont: sub-specificarea sau tendinţa de a include prea puţine criterii în definiţie respectiv, supra-specificarea sau tendinţa de a include prea multe criterii in definiţie (Munck & Verkuilen, 2000, p. 6).

Dincolo de transparenţa şi claritatea criteriilor oferite pentru măsurarea democraţiei, Dryzek (2004) consideră că principalul motiv pentru popularitatea modelului minimalist al democraţiei se bazează mai degrabă pe aspecte ideologice, decât metodologice. Astfel, minimalismul democraţiei liberale e, potrivit lui Dryzek, consistent cu evoluţiile ce văd marketizarea capitalistă globală şi democratizarea ca mergând mână în mână. Explicaţiile pentru asocierea dintre capitalism şi democraţia minimală sunt diverse. Ele merg de la ipoteza dezvoltării economice care duce la formarea unei clase mijlocii ce are virtuțile democratice ale toleranţei şi moderaţiei, până la ipoteza capitalismului care produce o clasă muncitoare interesată de redistribuirea resurselor ce poate fi promovată prin sufragiu universal. Alţi autori susţin, dimpotrivă, că nu capitalismul e cauza democraţiei, statele putând deveni democratice la orice nivel al dezvoltării lor economice. Cu toate acestea, capitalismul produce bunăstare care la rândul ei oferă protecţia împotriva erodării şi răsturnării democraţiei (Przeworski, Alvarez, Cheibub, & Limongi, 2000). Dryzek (2004) arată că în vreme ce capitalismul facilitează dezvoltarea sau stabilitatea democraţiei minimale, tot capitalismul împiedică întărirea democraţiei dincolo de acest minim. Folosind argumentele lui Lindblom (1982), Dryzek susţine faptul că în esenţă contextul pieţei capitaliste pedepseşte automat guvernele care implementează politici ce subminează încrederea actualilor și potențialilor investitori, cauzând scăderea investițiilor și migrația capitalului spre alte zone. Corolarul este că prea multă implicare a cetățenilor face ca politicile publice să devină imprevizibile și să reducă inegalitățile pe care se bazează crearea eficientă a bogăţiei. Din această perspectivă, modelul minimalist al democrației pare singurul model potrivit pentru economia capitalistă contemporană.

Criticile la adresa teoriei democratice empirice susţin şi faptul că aceasta este inadecvată pentru descrierea felului în care funcţionează sistemele politice occidentale (Grugel, 2008, p. 32). De pildă, concepţia empirică pornea în anii 1950-60 de la supoziţia că societăţile occidentale erau pluraliste, adică era posibil ca vocea tuturor grupurilor din societate să fie auzită în mod egal pe un teren de joc neutru, ignorându-se privilegiul structural generat şi susţinut de capitalism. Însă, pluralismul e considerat un instrument nepotrivit pentru că ignoră dimensiunile structurale, ideologice şi ascunse ale puterii distribuite neuniform în societate. Aceste sisteme sunt în mod fundamental nedemocratice deoarece grupurile nu pot concura în mod egal pentru acces la guvernare aşa cum postulează pluralismul. O altă critică adusă teoriei empirice a democraţiei este faptul că aceasta nu ia în considerare realitatea politică din spatele structurilor formale de guvernământ. Acest fapt poate duce la asumpţia că sistemele de guvernământ sunt democratice pentru că alegerile sunt libere, partidele există, iar drepturile liberale sunt înscrise într-o constituţie, chiar dacă violenţa, excluderea și represiunea pot fi realităţi cotidiene pentru majoritatea populaţiei (Grugel, 2008, p. 34).

Gianfranco Pasquino (2002), un susținător al modelului propus de Schumpeter, sintetizează cele mai frecvente critici la adresa democrației minimale astfel: posibila reducere a democrației la întrecerea electorală; mandatul sau delegarea guvernării către o echipă de persoane care ar dobândi o imensă putere pe toată durata exercitării funcției publice. În prezentarea argumentelor împotriva democrației minimale, Pasquino aduce în discuție critica lui Rousseau la adresa guvernământul englez. Astfel, Pasquino consideră nefondate argumentele aduse de participaționiști împotriva democrației reprezentative și anume faptul că guvernarea reprezentativă îi rezervă poporului dreptul de a fi liber doar o dată la fiecare patru sau cinci ani, când se țin alegeri. În restul timpului, poporul ar fi subiectul pasiv al deciziilor grupării politice învingătoare (Pasquino, 2002). Aceste argumente pot fi contracarate, în opinia lui Pasquino, dacă metodei democratice a lui Schumpeter i se alătură „principiul reacțiilor anticipate” al lui Carl Friedrich:

> „… din dorința de a fi realeși, pentru că au prins gustul puterii, din dorința de prestigiu, pentru privilegiile și popularitatea pe

> care le-o asigură funcțiile, chiar și din simpla loialitate față de promisiunile electorale și din ambiția de a intra în istorie, marea majoritate a guvernanților vor încerca să interpreteze în mod cât mai rezonabil preferințele electoratului. Vor încerca să țină cont de preferințele respective și vor fi dispuși să dea socoteală de ceea ce au realizat atunci când intră în cursa realegerii… Așadar, într-un regim democratic, cetățenii alegători au posibilitatea de *a evalua* în mod efectiv întreaga responsabilitate a guvernanților lor. Și, tocmai datorită procedurilor electorale ale democrației, au posibilitatea de a-i face pe respectivii guvernanți să fie reprezentativi și responsabili, fie de a-i înlocui în cazul în care sunt nemulțumiți de competența și prestația lor, lăsându-se convinși de competența și promisiunile credibile ale unei alte echipe de potențiali guvernanți" (Pasquino, 2002, pp. 307-308).

Apărarea pe care o face Pasquino democraţiei minimaliste are însă câteva lacune. Principala problemă în argumentaţia sa rezidă tocmai în oportunităţile extrem de limitate pe care le oferă democraţia minimalistă a lui Schumpeter electoratului ca acesta să-şi transmită preferinţele autorităţilor între ciclurile electorale, pentru ca guvernanţii să le poată „interpreta în mod cât mai rezonabil" şi să ia acele decizii politice care să-i convingă pe alegători să le acorde votul încă o dată. Pasquino consideră că prin „regula reacțiilor anticipate" ilustrată mai sus „cetățenii care participă în mod activ vor obliga întregul grup de guvernanți să fie suficient de receptiv și de responsabil" (Pasquino, 2002, p. 308). Prin recursul la mai multă participare din partea cetăţenilor pentru a influenţa deciziile guvernanţilor, Pasquino slăbeşte de fapt argumentaţia în favoarea democraţiei minimaliste tocmai pentru că Schumpeter atribuie un rol foarte limitat cetăţenilor în procesul politic şi anume, cel de simpli alegători. Astfel, regula reacţiilor anticipate invocată de Pasquino pentru a susţine democraţia schumpeteriană, subminează de fapt poziţiile minimaliştilor tocmai pentru că presupune un feedback din partea cetăţenilor la politicile guvernamentale, reacție ce poate fi transmisă doar dacă există posibilitatea participării efective a cetăţenilor la procesul politic.

A doua problemă în argumentaţia lui Pasquino se referă la prezumţia sa optimistă privind dorinţa liderilor de a fi realeşi. Această viziune poate fi adecvată într-o societate politică bine structurată, unde liderii văd politica ca

pe o profesie ce le oferă o carieră pe termen lung. Dacă însă politica e văzută ca oportunitate pe termen scurt, ca o cale rapidă spre căpătuială, atunci realegerea într-o funcţie politică poate să nu mai ofere o motivaţie suficientă pentru responsabilizarea şi receptivitatea liderilor politici. În astfel de situaţii afirmaţia lui Pasquino potrivit căruia „teama faţă de sancţiunea electoratului şi, mai ales faţă de opinia publică, în cazul unor comportamente neadecvate – introduc factori ce ţin de asumarea responsabilităţii directe de către guvernanţi” (Pasquino, 2002, p. 312) s-ar putea dovedi neîntemeiată. În plus, sancţionarea şi debarcarea guvernanţilor corupți sau incompetenţi nu produce automat o îmbunătăţire a calităţii guvernării, mai ales atunci când cei care se constituie în alternativa la guvernare nu se dovedesc mai puţin corupţi şi incompetenţi decât cei cărora le-au luat locul în urma alegerilor. Prin urmare, mecanismul electoral al alternanţei la putere se poate dovedi ineficace şi insuficient pentru creşterea responsabilităţii liderilor politici, respectarea şi punerea în aplicare a promisiunilor electorale şi creşterea legitimităţii guvernării democratice.

Una dintre puţinele pledoarii normative în favoarea democraţiei minimaliste îi aparţine lui Adam Przeworski (Przeworski, 1999). Acesta susţine că avem cel puţin două motive pentru a susţine democraţia fie și în concepţia minimală, chiar dacă selectarea guvernanţilor prin mecanismul alegerilor nu asigură nici raţionalitatea procesului de luare a deciziilor, nici reprezentativitatea lui şi nici egalitatea cetăţenilor în acest proces. Przeworski consideră că democraţia electorală are o valoare intrinsecă pentru că reprezintă în primul rând o modalitate prin care se evită debarcarea violentă a guvernelor. În al doilea rând, ea oferă noilor guvernanţi şi opoziţiei informații esențiale despre raportul de forţe aşa cum reiese acesta din susținerea primită în alegeri, dar şi despre structura preferințelor electoratului, preferinţe de care liderii politici trebuie să ţină cont dacă doresc câştigarea viitoarelor alegeri. Însă acceptarea argumentelor lui Przeworski despre utilitatea democraţiei minimaliste nu înseamnă ca nu e justificat să avem aşteptări mai ridicate faţă de guvernarea democrată. Din contră, ambele „beneficii” ale democraţiei electoral-minimaliste menționate de Przeworski pot fi maximizate printr-o mai mare participare a publicului la treburile publice. Alternanţa paşnică la putere, acceptarea legitimității

jocului democratic, a deciziilor luate de autorităţi, precum şi creşterea cantității şi calității informaţiilor pe care le are guvernul despre nevoile şi preferințele electoratului sunt în esență potenţate de mai multă implicare a cetăţenilor în procesul politic.

1.3.2 Modelul agregării intereselor – modelul receptivităţii

Acest model porneşte de la prezumţia simplă şi intuitivă că la baza reflecţiei şi acţiunii politice stau interesele indivizilor care sunt exprimate de către actorii politici sub forma preferinţelor (Owen, 2003). Această prezumție justifică conceptualizarea democraţiei ca o un proces de luare a deciziilor bazat pe o serie de principii a căror formulare a fost magistral sintetizată de Robert Dahl în paragraful de mai jos:

> „Dacă binele sau interesele fiecărui individ ar fi judecate în mod egal şi dacă fiecare persoană adultă este, în general, cel mai bun judecător al propriului bine şi al propriilor interese, atunci fiecare membru adult al unei asocieri este suficient de competent, la modul general, ca să participe la luarea deciziilor colective obligatorii care-i afectează binele sau interesele, cu alte cuvinte, să fie un cetăţean cu drepturi depline al demosului. Mai clar, atunci când se iau decizii cu caracter obligatoriu, cerinţele fiecărui cetăţean cu privire la legile, regulile, politicile etc. care trebuie adoptate, trebuie considerate ca fiind valabile, mai mult, la fel de valabile ca ale tuturor celorlalţi. La fel, competenţa nici unui membru adult nu diferă chiar atât de mult de a celorlalţi încât să i se acorde lui luarea deciziilor colective obligatorii. Mai precis, atunci când se iau decizii cu caracter obligatoriu, nici una dintre cerinţele unui cetăţean privind legile, regulile şi politicile care urmează să fie adoptate nu trebuie să fie considerată ca fiind superioară cerinţelor altui cetăţean.” (Dahl, 2002).

Pornind de la cele două principii, interesul fiecăruia trebuie cântărit egal şi fiecare individ este cel mai bun judecător al propriilor interese, Dahl susţine criteriul potrivit căruia fiecare adult trebuie să aibă dreptul să participe la luarea deciziilor. În plus, Dahl stabileşte alte 4 criterii necesare pentru un proces democratic orientat spre protejarea egală a intereselor fiecărui cetăţean al demosului: participare efectivă, egalitatea votului,

înţelegere luminată, control final asupra agendei. Voi detalia în continuare semnificația pe care o dă Dahl fiecăruia dintre aceste criterii.

După Dahl, *participarea efectivă* înseamnă că pe întreaga durată de luare a deciziilor obligatorii, cetăţenii trebuie să se bucure de oportunităţi corespunzătoare şi egale de a-şi exprima preferinţele privind rezultatul final. Totodată, cetăţenii trebuie să beneficieze de oportunităţi egale şi corespunzătoare de a-şi trece priorităţile pe agendă şi de a exprima motivele susţinerii unei decizii sau a alteia. În ceea ce priveşte *egalitatea votului*, aceasta presupune ca în etapa decisivă a luării deciziilor colective, fiecărui cetăţean trebuie să i se asigure oportunitatea egală de a-şi exprima o opţiune ce va cântări la fel de mult ca opţiunea oricărui alt cetăţean. În stabilirea rezultatelor etapei decisive, numai şi numai aceste opţiuni trebuie avute în vedere. Criteriul *înţelegerii luminate* presupune, potrivit lui Dahl, că fiecare cetăţean se cuvine să aibă parte de şanse corespunzătoare şi egale de descoperire şi validare (în intervalul de timp permis de necesitatea luării unei decizii) a opţiunii asupra hotărârii ce trebuie luată, în aşa fel încât să servească cel mai bine interesele cetăţeanului respectiv. Controlul *final asupra agendei* înseamnă că demosul trebuie să aibă oportunitatea de a decide cum vor fi incluse problemele pe agenda de probleme ce trebuie soluţionate prin intermediul procesului democratic. Dahl consideră că de fapt criteriul controlului final asupra agendei reprezintă ceea ce avem în minte când spunem că într-o democraţie poporul trebuie să aibă ultimul cuvânt, că e suveran. Un sistem care satisface acest criteriu, alături de celelalte trei, poate fi considerat a avea un proces pe deplin democratic, relativ la demosul său (Dahl, 2002, pp. 150-159).

În esenţă, idea democratică exprimată de Dahl cuprinde două elemente sintetizate de Owen (2003). În primul rând, chestiunile ce sunt considerate ca fiind probleme de interes colectiv (adică chestiuni asupra cărora e potrivit să se ia o decizie politică) trebuie determinate de către cetăţenii egali care formează o colectivitate în cadrul constrângerilor impuse de condiţiile procesului democratic. În al doilea rând, ceea ce e considerat ca fiind în interesul public, adică care este cea mai bună direcţie de acţiune pe care colectivitatea ar trebui să o adopte în privinţa unei chestiuni în dezbatere, ar trebui decis de către cetăţeni egali, în mod colectiv și în acord cu principiile

guvernării democratice. De aceea, Dahl subliniază deopotrivă importanţa abilităţii colective a cetăţenilor egali din punct de vedere politic de a stabili agenda şi de decide măsurile ce trebuie adoptate.

Cele două elemente esenţiale ale procesului democratic stabilite de Dahl, și anume, cetăţenii au un cuvânt egal de spus în ceea ce priveşte agenda şi în ceea ce priveşte deciziile ce se iau asupra problemelor de pe agendă, nu ne spun nimic despre modalităţile în care se iau propriu-zis deciziile. Cu alte cuvinte, nu am menţionat deocamdată nici o metodă prin care procesul democratic poate agrega, într-un mod cât mai corect şi eficient, preferinţele individuale într-o preferinţă sau opţiune colectivă. Înainte de a prezenta posibilităţile de agregare ale preferinţelor trebuie să menționăm câteva dintre prezumţiile de la care porneşte modelul democratic al agregării intereselor. În acest model, alegerea colectivă are loc în cadrul unui grup de indivizi, fiecare dintre ei cunoscându-şi interesul pe care îl exprimă sub forma unei relaţii de preferinţă între alternativele aflate pe agenda grupului. Alegerea între alternative se face independent de către fiecare membru al colectivităţii, abia apoi urmând ca, pe baza alegerilor individuale să construim alegerea colectivă sau socială a grupului. Mai trebuie menţionat că interesele respectiv preferinţele exprimate sunt considerate de acest model ca fiind fixe pe toată durata procesului de luare a deciziei colective. În situaţia în care decizia colectivă ia forma unei opţiuni simple între două alternative, să zicem A şi B, agregarea preferinţelor individuale se poate realiza direct şi într-un mod rezonabil folosind regula majorităţii.

Problemele în privinţa agregării preferinţelor individuale apar în situaţiile în care trebuie să optăm pentru trei sau mai multe alternative (Owen, 2003, p. 109). Există numeroase modalităţi în care agregarea preferinţelor se poate face în acest caz. Pe de o parte, avem modalităţi majoritariste de luare a deciziei cum sunt: majoritatea simplă (câştigă opţiunea care obţine cele mai multe voturi, chiar dacă nu ia majoritatea absolută ci are doar o pluralitate); regula lui Condorcet (varianta câştigătoare Condorcet e cea care le învinge sau, altfel spus, e preferată faţă de toate celelalte într-o alegere asupra fiecărei perechi de alternative posibile). Problema pluralităţii e că de fapt câştigă alternativa preferată de cea mai mare minoritate şi nu de majoritate, iar în cazul regulii lui Condorcet s-ar putea ca pentru anumite distribuţii ale

preferinţelor să nu avem o alternativă câştigătoare Condorcet. Pe de altă parte, putem gândi un mod poziţional de luare a deciziilor folosind numărătoarea Borda. Varianta câştigătoare e determinată acordând câte un scor fiecărei alternative în funcţie de poziţia pe care aceasta o ocupă în ordinea preferinţelor fiecărui individ. Astfel opţiunea de pe primul loc primeşte *n* puncte, cea de pe locul doi *n-1*, etc., urmând apoi agregarea punctelor obţinute de fiecare alternativă de la fiecare individ. Problema cu acest mod de agregare e că decizia între opţiuni destul de populare depinde de felul în care unii indivizi poziţionează alternativele mai excentrice, dacă acestea sunt puse pe buletinul de vot, făcând metoda extrem de vulnerabilă la manipulare prin vot strategic.

Arrow a demonstrat în faimoasa teoremă a imposibilității faptul că, ținând cont de anumite condiţii, în situaţia în care avem mai mult de două alternative, orice metodă tranzitivă şi raţională de alegere socială trebuie să fie ori dictată de o singură persoană, ori să fie impusă împotriva preferinţelor fiecărui individ. Consecința acestei teoreme e faptul că nu există nici o regulă pentru decizii colective care să nu producă rezultate arbitrare sau absurde şi prin urmare: a) nu există nici o regulă de agregare a preferinţelor care este în mod evident raţională, nepărtinitoare şi care să fie superioară faţă de alte posibile reguli şi b) reguli diferite de agregare pot produce rezultate diferite (Owen, 2003). Aceste concluzii, i-au determinat pe unii dintre teoreticienii alegerii raţionale să considere că „voinţa generală”, sugerată de Rousseau, este o noţiune lipsită de sens. Cu toate acestea, voinţa generală poate fi asimilată interesului colectiv sau rezultatului alegerii colective aşa cum rezultă acesta din aplicarea regulii de agregare.

După Brian Barry (2005, p. 464) principalul beneficiu al literaturii generate de scrierile lui Arrow se află în două idei despre votare. Prima, care e centrală pentru demonstraţia teoremei imposibilităţii a lui Arrow, dar care fusese deja stabilită de Condorcet (1785), este aceea că orice vot pentru trei sau mai multe alternative este posibil să producă un ciclu sau o majoritate ciclică. Astfel, se poate întâmpla ca majoritatea să-l prefere pe x lui y, pe y lui z şi pe z lui x. A doua idee care rezultă din acest fenomen al majorităţii ciclice este că toate schemele de votare sunt deschise manipulării: ceea ce înseamnă că, oriunde există trei sau mai multe alternative, este posibil pentru cel puţin

un votant, să obţină un rezultat preferabil, nevotând în conformitate cu preferinţele sale „adevărate” (Barry, 2005, p. 464).

Cunoscând faptul că reguli diferite pot produce rezultate diferite pornind de la aceeaşi distribuţie a preferinţelor, întrebarea care se ridică e cum stabilim care dintre reguli trebuie aplicată. Cu alte cuvinte, ceea ce contează cu adevărat nu este faptul că unele reguli pot produce rezultate contra-intuitive, ci găsirea unei soluții astfel încât opţiunea pentru o regulă sau alta de agregare să nu fie arbitrară. Owen (2003) sugerează că singura modalitate prin care putem alege o regulă de agregare care să nu fie arbitrară este principiul unanimităţii. Soluţia aceasta poate fi acceptată însă numai dacă se susţine condiţia că nici unul dintre membri colectivităţii nu este în situaţia de a şti, decât în termeni foarte vagi, dacă alegerea uneia sau alteia dintre reguli va produce rezultate mai avantajoase sau dezavantajoase pentru el sau ea, decât alte posibile reguli. Dacă această condiţie se susţine, atunci nici unul dintre membrii colectivităţii nu are motive întemeiate de a susţine, respectiv de a bloca prin dreptul sau de veto propunerea unei anume reguli de agregare a preferinţelor. Prin urmare, putem vorbi de un interes colectiv şi în consecinţă ameninţarea adusă acestui model al democraţiei de către teoria alegerii raţionale poate fi contracarat prin principiul unanimităţii necesar pentru stabilirea regulii de agregare a preferinţelor.

În ceea ce privinţa beneficiilor pe care ar trebui să le aşteptăm de la modelul democratic al agregării intereselor, principiile enunţate de Dahl ne oferă o sinteză utilă: măsurile care urmăresc să asigure un drept egal de a ne forma şi identifica propriile interese; dreptul egal de a exprima aceste interese în toate etapele procesului democratic, de la stabilirea agendei şi până la luarea deciziilor; cântărirea egală a intereselor în determinarea deciziilor colective. Satisfacerea şi angajamentul faţă de aceste măsuri ar trebui să reprezinte criteriile pe baza cărora să putem evalua instituţiile democratice.

1.3.3 Democraţia deliberativă

În vreme ce modelul agregativ consideră interesul ca fiind moneda de schimb a democraţiei, modelul deliberativ acordă acest loc argumentării şi

deliberărilor publice (Owen, 2003). Joshua Cohen a sintetizat această diferenţă după cum urmează:

> „Potrivit unei concepţii *agregative* a democraţiei… deciziile colective sunt echitabile în cazul în care ele se iau prin aranjamente ale alegerii colective obligatorii care acordă o consideraţie egală… *intereselor fiecărui cetăţean* obligat prin acea decizie. Potrivit concepţiei deliberative, o decizie colectivă este echitabilă doar în cazul în care ea este luată printr-un aranjament al alegerii colective obligatorii ce stabileşte condiţii pentru *deliberări publice libere între egalii* ce sunt guvernaţi de aceea decizie. In concepţia deliberativă, cetăţenii se tratează unii pe alţii nu printr-o recunoaştere egală a intereselor fiecăruia… ci prin oferirea unor justificări pentru exercitarea puterii colective în termenii consideraţiilor ce pot fi, la modul general, recunoscute de către toţi ca motive” (Cohen, 1998:186 apud. Owen, 2003, p. 112 - subliniere în original).

Pornind de la această distincţie, Owen consideră că, în concepţia deliberativă asupra democraţiei, egalitatea politică a cetăţenilor se bazează pe egalitatea statusul lor moral ca indivizi autonomi capabili să ofere şi să schimbe argumente şi prin urmare să aibă dreptul la exerciţiul puterii colective asupra activităţii lor cetăţeneşti libere, exerciţiu justificabil prin argumente sau motivaţii ce sunt acceptabile pentru ei ca cetăţeni (Owen, 2003, p. 112).

Democraţia deliberativă a fost teoretizată relativ recent. Deşi putem găsi precursori ai concepţiei deliberative a democraţiei din Grecia antică şi până în prezent, majoritatea teoreticienilor de dinainte de 1990 au interpretat democraţia în termenii agregării intereselor sau preferinţelor membrilor demosului prin mecanisme precum votul şi reprezentarea care produc deciziile colective[15]. Democraţia deliberativă câştigă teren faţă de celelalte alternative ale teoriei democratice la începutul anilor 1990[16], când,

---

[15] O excepţie notabilă a acestei tendinţe din teoria democratică o reprezintă lucrările despre democraţia participativă a lui Carole Pateman (1970) şi „democraţia tare” a lui Benjamin Barber (1984) care au multe afinităţi cu viziunea deliberativă deşi acești autori sunt de regulă clasificați ca adepţi ai democraţiei participative pe care o vom analiza în secţiunea următoare.

[16] Importanţa democraţiei deliberative e confirmată în opinia lui Dryzek (2004) şi de anunţurile făcute de unul dintre cei mai importanţi teoreticieni contemporani ai

aşa cum arată Dryzek (2004), miezul legitimităţii democratice se bazează tot mai mult pe dreptul sau abilitatea celor care sunt subiecţii unei decizii publice de a participa la deliberări veritabile asupra acelei decizii. Mai mult, decizia în sine trebuie justificată oamenilor în termeni pe care aceștia, pe baza reflecţiei, să-i poată accepta. După Dryzek (2004), deliberarea are aspecte argumentative, informative, reflective şi sociale. Astfel, aspectele reflective înseamnă că preferinţele, judecăţile şi concepţiile care sunt considerate fixe în modelul agregativ, pot fi schimbate în timpul deliberării. Totodată, în timpul deliberării participanţii schimbă între ei informaţii şi argumente care pot duce la schimbarea pozițiilor pe care aceștia le aveau înainte de începerea deliberării. Aspectele sociale se referă la sentimentul de solidaritate care poate apărea între participanţii la deliberări. Prin urmare, autenticitatea e o condiţie esenţială a deliberării astfel încât controlul democratic să fie unul de substanță şi nu doar simbolic, să implice o comunicare necoercitivă între participanţi competenţi (Dryzek, 2004).

Cohen prezintă idealul deliberativ sub forma unei proceduri a deliberărilor politice ce e construită în jurul cuvintelor cheie: egal, liber şi raţiune (Cohen, 1998:186 apud. Owen, 2003:112). Sintetizând, această procedură presupune:

1. Toţi cetăţenii recunosc libertatea fiecărui cetăţean de a participa.
2. Cetăţenii sunt consideraţi egali în sensul că au aceleaşi drepturi să propună probleme şi soluţii, să ofere argumente pentru sau împotriva propunerilor, opiniile lor să cântărească în mod egal în deciderea rezultatului deliberării.
3. Cetăţenii sunt egali în mod substanţial, în sensul că au oportunităţi egale de a-şi exercita drepturile şi de a participa.
4. Cetăţenii sunt rezonabili în sensul că ei urmăresc să apere şi să critice instituţii şi programe folosind consideraţii pe care ceilalţi, la fel de liberi şi egali, au motive să le accepte, ţinând cont de faptul că există un pluralism rezonabil de idei şi se presupune că şi ceilalţi sunt la rândul lor preocupaţi să-şi justifice poziţia în termeni acceptabili (Cohen, 1998:186 apud. Owen, 2003:112).

---

liberalismului, John Rawls, precum şi de către reprezentatul principal al teoriei critice, Jürgen Habermas, că ei sunt adepţii democraţiei deliberative.

Standardele invocate mai sus sunt relativ asemănătoare cu cele propuse de Dahl şi discutate în secţiunea privitoare la modelul agregativ al democraţiei. Owen (2004) punctează similitudinile dintre cele două proceduri astfel: oportunitatea pentru participare efectivă din modelul agregativ înseamnă în modelul deliberativ dreptul de a propune probleme, soluţii şi de a oferi argumente în cadrul deliberărilor; principiul egalităţii votului din modelul agregării interesului e exprimat aici prin faptul că fiecare opinie cântăreşte în mod egal în deciderea rezultatului deliberării; dobândirea înţelegerii luminate din propunerea lui Dahl, în versiunea deliberativă e similară cu oportunitatea de a găsi şi propune argumentele considerate de fiecare ca fiind cele mai bune pentru chestiunea aflată în discuţie; controlul final asupra agendei din modelul agregativ îşi găseşte echivalentul în posibilitatea fiecărui participant de a propune teme pentru deliberare; includerea tuturor adulţilor e de asemenea o idee similară cu supoziţia modelului agregării intereselor că fiecare individ e cel mai bun judecător al propriilor interese, în vreme ce la deliberare se presupune că fiecare individ are capacităţi deliberative. În plus, modelul deliberativ invocă standardul rezonabilităţii, potrivit căruia fiecare participant recunoaşte existenţa unui pluralism de opinii şi încearcă să ofere argumente pe care ceilalţi să nu le poată în mod rezonabil respinge.

În acest sens, Owen (2004) consideră că modelul deliberativ este mai solicitant decât cel al agregării intereselor deoarece presupune o auto-cenzură din partea indivizilor, în sensul că aceştia trebuie să reflecteze, ca cetăţeni, asupra temelor propuse şi nu în termenii intereselor lor private. Regăsim aici o viziune a cetăţeniei ca transcendenţă, potrivit căreia nu există democraţie adevărată fără disocierea clară între „public" şi „privat" şi fără o sferă publică ce îi „smulge" pe indivizi din individualitatea lor (Baudouin, 1999, p. 129). Sfera publică, teoretizată de Jürgen Habermas, îi extrage pe indivizi din statutul lor social şi îi proiectează la statutul de cetăţeni care fac parte dintr-o comunitate în care sunt consideraţi egali şi asemănători în schimbul de opinii şi în confruntarea argumentelor, pentru a delibera împreună asupra interesului public. Originea socială trece pe locul

secund în comparaţie cu capacitatea de a gândi critic şi de a emite judecăţi asupra unei probleme publice (Baudouin, 1999, p. 130).

Democraţia deliberativă are trei categorii de critici care nu au de altfel nimic în comun: teoreticienii alegerii colective, democraţii diferenţei şi egalitarienii sceptici (Dryzek, 2004, p. 146). Susţinătorii alegerii colective argumentează faptul că tocmai condiţiile liberului acces, egalităţii şi comunicării nerestrictive necesare pentru o deliberare autentică sunt cele care generează instabilitate, arbitrariu şi manipulare strategică. Răspunsul susţinătorilor democraţiei deliberative la această critică se bazează pe argumentul potrivit căruia deliberarea are anumite principii intrinseci prin care rezolvă problemele ridicate de teoria alegerii raţionale. Exemplul oferit de Dryzek (2004) se referă la faptul că deliberarea poate dezagrega o dimensiune pe care nu există o alternativă dominantă sau „un vârf" al preferinţelor, ceea ce reprezintă una dintre cauzele apariției majorităților ciclice cu instabilitatea generată de acestea, în mai multe dimensiuni astfel încât pe fiecare dintre ele să existe o singură alternativă dominantă sau un singur „vârf" al preferinţelor (Dryzek, 2004).

În vreme ce teoreticienii alegerii colective deplâng diversitatea negestionabilă pe care o pot genera deliberările, democraţii diferenţei, cum îi numeşte Dryzek (2004), critică democraţia deliberativă tocmai fiindcă aceasta ar reprima diversitatea. Critica democraţilor diferenţei are le bază teoria postmodernă a identităţii şi diferenţei potrivit căreia esenţa democraţiei e concepută în termenii creativităţii generate de interacţiunea şi comunicarea dintre cei cu identităţi disparate (Dryzek, 2004). La fel ca în cazul concepţiei deliberative, accentul cade pe comunicare. Critica democraţilor diferenţei se referă îndeosebi la lipsa unui cadru neutru şi echitabil al comunicării. Astfel, se dezavantajează minorităţile care nu îşi pot exprima argumentele de pe poziţiile de egalitate presupuse de democraţia deliberativă. „Democraţia comunicativă" propusă de Iris Marion Young, se caracterizează prin forme de comunicare, considerate de autoare ca fiind mai accesibile pentru minorităţile dezavantajate, precum cele narative, mărturia, exprimarea propriei experienţe (Young, 2000 apud. Dryzek, 2004). John Dryzek argumentează însă că nimic din concepţia deliberativă a democraţiei nu exclude aceste forme de comunicare atâta

timp cât ele trec testul non-coerciţiei, al capacităţii de a induce reflecţia şi cel al abilităţii de a lega particularul de general (Dryzek, 2004).

A treilea grup de critici ai democraţiei deliberative, numiţi de Dryzek egalitarienii sceptici, scot în evidenţă faptul că deliberarea nu poate fi o teorie completă a democraţiei având în vedere că nu specifică mecanismele prin care se pot lua deciziile colective. Implicaţiile acestei critici ar fi că singura modalitate de a lua decizii e cea agregativă prin vot şi prin urmare dihotomia deliberativ-agregativ este falsă (Przeworski, 1998 apud. Dryzek, 2000). În plus, egalitarienii consideră că politica se referă în primul rând la interese şi putere şi prin urmare creşterea calităţii democraţiilor se poate realiza numai printr-o mai mare egalizare a puterii prin mecanisme distributive. Mai mult, deliberarea e văzută ca o activitate elitistă ce nu poate implica un număr mare de indivizi şi care îi exclude pe cei care nu au preferinţe deliberative (Saward, 2000 apud. Dryzek, 2004).

Suporterii democraţiei deliberative au răspuns acestor critici în mai multe feluri. Un mecanism de luare a deciziei care vrea să contrazică afirmaţia că deliberarea ar fi o activitate elitistă îl reprezintă sondajele de opinie deliberative propuse de James Fishkin în care participanţii sunt selectaţi la întâmplare din populaţie şi completează la sfârşitul procesului deliberativ un chestionar. Juriile cetăţeneşti sunt selectate tot aleatoriu, dar se finalizează cu recomandări de politici publice gândite şi acceptate de către juraţi şi nu printr-un chestionar. Fishkin consideră că sondajele deliberative arată care ar fi opinia publică dacă toată lumea ar putea delibera, acelaşi lucru fiind valabil şi pentru juriile cetăţeneşti (Fishkin, 1995 apud. Dryzek, 2004). În plus, susţinătorii democraţiei deliberative pot admite coexistența deliberării cu alte mecanisme de luare a deciziilor colective obligatorii precum alegerile, referendumul, legislativul, deciziile curţilor de justiţie sau ale organelor administrative (Dryzek, 2004).

1.3.4 Democraţia participativă

Democraţia participativă porneşte de la premisa că cetăţeanul nu e doar un simplu titular de drepturi şi receptor al acţiunii statului, ci mai degrabă un participant activ la luarea deciziei publice (Young, 2005).

Abordările participative ale teoriei democratice contestă concepţia minimalistă potrivit căreia democraţia înseamnă doar un set de instituţii care îi permit individului să voteze reprezentanţi în instituţii politice îndepărtate şi să fie protejat împotriva abuzurilor puterii. Perspectiva participativă adoptă o poziţie maximalistă în înţelegerea democraţiei, sugerând că egalitatea şi binele comun sunt posibile (Grugel, 2008, p. 36) şi indivizii pot acţiona ca cetăţeni în toate instituţiile majore care le influenţează viaţa şi care necesită energia şi supunerea lor (Montambeault, 2020; Young, 2005).

Teoretizările normative ale democraţiei includ treptat această viziune împrumutând ideile mişcărilor sociale pentru extinderea democraţiei din anii 1960 şi 1970, în care cuvântul şi participarea cetăţeanului erau considerate esenţiale pentru o bună guvernare. Reconceptualizarea democraţiei are loc în primul rând printr-o contestare a mitului conform căruia există o singură teorie a democraţiei, şi anume democraţia liberală. În acest sens, cartea lui Carole Pateman, *Participation and Democratic Theory,* critică concepţiile plebiscitară şi pluralistă asupra democraţiei, articulând un ideal democratic care implică discuţia activă şi luarea deciziilor de către cetăţeni (Young, 2005, p. 423). Această concepţie se înscrie într-o lungă tradiţie de teoreticieni pentru care participarea, şi nu reprezentarea, este esenţa democraţiei (Grugel, 2008, p. 35). Mai mult, Young îi atribuie lui Pateman meritul de a fi fixat, în cartea ei, o mare parte a agendei pentru teoria democratică participativă contemporană, pornind de la următoarea relație circulară: egalitatea socială este o condiţie a participării democratice şi aceasta la rândul ei ajută la dezvoltarea şi prezervarea egalităţii sociale (Young, 2005, p. 423).

Abordările participative ale democraţiei se constituie de regula ca o critică a teoriei pluralismului grupurilor de interes, oferind alternative la modelul agregării intereselor. De pildă, Jane Mansbridge în *Beyond Adversary Democracy* consideră inadecvată şi prea îngustă conceptualizarea procesului politic democratic ca o competiţie între grupuri cu interese adverse, propunând un model de democraţie „unitară” în care participanţii îşi fixează un scop comun prin participarea la discuţii (Mansbridge, 1980, apud. Young, 2005). Totuşi, autoarea modelului democraţiei „unitare” subliniază că acesta are propriile limite şi de aceea ar trebui completat cu

mecanismele democraţiei adversative, în special reprezentarea intereselor prin intermediul autorităţilor alese, pentru a avea o democraţie robustă (Mansbridge, 1980, apud. Young, 2005). O altă alternativă notabilă la adresa democraţiei adversative, o oferă Benjamin Barber în lucrarea *Strong Democracy* (1984). Barber critică democraţia „unitară" ca fiind prea conformistă şi colectivistă, propunând în schimb o teorie a democraţiei „puternice", un model participativ în care cetăţenii îşi iau un angajament public faţă de binele comun, dar în care se păstrează idea pluralităţii de interese sociale (Barber, 1984, apud. Young, 2005). Barber (1984) argumentează că democraţia reprezentativă sau „slabă", cum o numeşte el, îşi are originile într-o perspectivă individualistă a drepturilor care diminuează rolul cetăţenilor în guvernarea democratică. Mai mult, Barber susţine că individualismul radical pe care se sprijină teoria şi practica liberală subminează democraţia. Prin modul abstract şi izolaţionist în care sunt concepuţi cetăţenii, democraţia „slabă" sau liberală produce rezultate mai puţin legitime decât ar putea produce o versiune „puternică" a democraţiei (Barber, 1984).

Teoriile participative pornesc de la importanţa libertăţii şi activismului, precum şi de la credinţa că existenţa dreptului de vot şi alternanţa la guvernare nu garantează existenţa democraţiei, respingând astfel modelul democraţiei minimaliste, bazat pe o viziune negativă asupra naturii umane așa cu a fost propus de Schumpeter (1942).[17] În opoziţie cu viziunea mai degrabă formalistă şi procedurală propusă de minimalişti, Young susţine că poziţiile participării democratice trebuie să includă instituţiile sociale, pe lângă stat, în care acţiunile oamenilor sunt direct implicate (Young, 2005, p. 243). Democratizarea instituțiilor sociale şi economice este ilustrată de propunerea lui Pateman pentru instituirea unui mod democratic de luare a deciziilor la locul de muncă, ca mijloc pentru reducerea diferențelor de putere dintre actorii politici ce sunt influenţate în bună măsură de diferenţele de resurse politice şi sociale (Pateman, 1970). Problema pe care încearcă să o rezolve Pateman se referă la modalităţile prin care pot fi reduse disparităţile dintre elitele politice şi cetăţeni, cum pot

[17] Pentru definiția propusă de Schumpeter democraţiei vezi secţiunea *Democraţia minimalistă* de mai sus.

fi fortificate capacităţile cetăţenilor de a-şi controla viaţa şi astfel de dobândi resursele necesare pentru o participare politică efectivă. Young sintetizează poziţiile unor autori care se înscriu pe linia deschisă de Pateman și care susţin faptul că prin practici ale democraţiei la locul de muncă cetăţenii pot începe să realizeze egalitatea economică şi socială pe care o consideră o condiţiei a participării democratice în politică, experimentând în acelaşi timp valoarea autoguvernării creative într-un domeniu imediat al vieții cotidiene (Young, 2005, p. 424). Argumente similare ce susţin idea dezvoltării competenţelor şi capacităţilor prin participare sunt aduse şi de teoreticienii care sunt în favoarea implicării cetăţenilor în asociaţiile civice, ce se constituie în veritabile „şcoli ale democraţiei", în formularea clasică a lui Tocqueville din lucrarea *Despre democraţie în America*.

Macpherson (1973; 1977, apud. Young, 2005) articulează un cadru analitic pentru critica pasivităţii şi utilitarismului concepţiilor liberal democratice şi pentru o propunere alternativă mai activă asupra democraţiei. Analiza lui Macpherson are la bază două supoziţii alternative privind natura umană: cea de fiinţă primordial achizitivă, consumatoare de bunuri, respectiv cea de fiinţă care, primordial, dezvoltă şi exercită capacităţi. Astfel, perspectiva individualismului posesiv vede procesul politic ca pe o competiţie pentru bunuri rare, în care dorinţa de acumulare a competitorilor nu cunoaşte limite. Pe de altă parte însă, dacă binele uman se redefineşte ca dezvoltare şi exercitare a capacităţilor, teoria democratică ajunge la cu totul alte concluzii. Dreptatea distributivă devine un mijloc pentru atingerea libertăţii pozitive[18], care este un bun social pentru că se realizează în cooperare cu ceilalţi. Cu siguranţă democraţia e privită de către susţinătorii versiunii participative prin prisma dezvoltării relaţiilor de încredere între indivizi (Grugel, 2008, p. 35). In acest context, libertatea este oportunitatea de dezvolta şi exercita capacităţile persoanei, iar democraţia cetăţeniei participative este atât o condiţie cât şi o expresie a unei astfel de libertăţi (Macpherson, 1973; 1977, apud. Young, 2005).

Suporterii democraţiei participative interpretează valorile fundamentale într-o notă diferită faţă de adepţii democraţiei minimaliste.

18 Libertatea *pozitivă* se referă la capacitatea efectivă de a-ți atinge scopurile, spre deosebire de libertatea *negativă* care înseamnă absența constrângerilor.

Spre deosebire de minimalişti, susţinătorii democraţiei participative au ca valoare fundamentală libertatea în înţelesul ei extins, care înglobează atât libertatea negativă înţeleasă ca absenţa dominaţiei şi constrângerii, cât şi libertatea pozitivă desemnând capacitatea de autorealizare şi autodeterminare. Definită astfel, libertatea apare mai degrabă compatibilă cu egalitatea politică şi socială, spre deosebire de concepţia liberală care vede o tensiune semnificativă între egalitate şi libertatea definită doar în sensul restrâns (bazat de obicei pe proprietate) ca absenţa ingerinţelor (Young, 2005, p. 424). Aceste diferenţe se reflectă şi în rolul pe care cele două concepţii îl acordă cetăţeanului în democraţie. În viziunea minimalistă cetăţeanul este un simplu consumator al politicilor publice căruia îi sunt recunoscute formal anumite drepturi, în vreme ce în concepţia participativă accentul cade pe atingerea condiţiile în care indivizii îşi pot exercita efectiv drepturile garantate şi se bucură de exercitarea propriilor capacităţi (Macpherson, 1977, apud. Grugel 2005: 36). Astfel, condiţiile unei cetăţenii democratice autentice sunt în centrul preocupărilor susţinătorilor democraţiei participative. Young ilustrează foarte bine acest interes pentru exercitarea efectivă a drepturilor atunci când susţine că „nu se poate aştepta exercitarea virtuţilor democraţiei participative din partea unor oameni săraci şi grav vulnerabili în faţa ameninţărilor şi coerciţiilor din procesul politic” (Young, 2005, p. 424). Folosind ideile lui Michael Walzer (1982), Young arată că de fapt bogăţia şi proprietatea funcţionează ca bunuri „dominante”, astfel că inegalităţile din sfera economică vor genera inegalităţi în oportunităţi, putere, influenţă şi în capacitatea de fixare a propriilor scopuri. Interferenţele dintre relaţiile socioeconomice şi cele politice o fac pe Young să conchidă susţinând faptul că un angajament serios faţă de democraţie presupune măsuri sociale care să limiteze gradul inegalităţilor de clasă şi gen şi să garanteze considerarea nevoilor tuturor cetăţenilor în procesul decizional.

Poziţia maximalistă în înţelegerea democraţiei constituie însă o dificultate majoră în calea realizării proiectului democratic participativ. Acest lucru e recunoscut chiar şi de către unii dintre susţinătorii democraţiei participative. De pildă, Macpherson consideră că problema majoră a democraţiei participative nu e cum să o aplici în cazul unor comunităţi mari

de tipul statului-naţiune, ci cum să ajungi la ea (Macpherson, 1977, apud. Young, 2005). În acest sens, Macpherson vede două probleme importante în calea democraţiei participative: schimbarea conştiinţei populaţiei şi reducerea semnificativă a inegalităţilor sociale şi economice. Îndepărtarea primei dificultăţi presupune schimbarea atitudinii indivizilor de la starea de consumatori pasivi la cea de indivizi care îşi dezvoltă propriile capacităţi, îşi fixează şi îşi urmăresc propriile scopuri. Macpherson argumentează că imaginea de sine pe care o presupune apariţia şi funcţionarea democraţiei participative produce un sentiment al comunităţii mult mai puternic decât cel promovat de imaginea de consumator. Îndepărtarea celei de-a doua dificultăţi înseamnă de fapt, aşa cum arată Grugel (2008), transformarea modului de producţie şi distribuţie a bunurilor societăţii capitaliste. Macpherson susţine că în fond menţinerea inegalităţilor sociale şi economice presupune un sistem politic neparticipativ, necesar pentru a menţine unită societatea şi preferat de toţi cei din clasele care preferă stabilitatea ca alternativă la o completă dezintegrare socială.

După Jean Baudouin (1999) proiectul participativ întâmpină trei tipuri de obstacole. Primul obstacol îl reprezintă fragmentarea excesivă a spaţiului social, prin tendinţele tot mai accentuate de disociere a ceea ce este public şi ceea ce este privat. Baudouin îl creditează pe Max Weber ca fiind primul sociolog care a teoretizat această mişcare de dispersie apelând la tema diferenţierii şi automatizării sferelor sociale. Astfel, individul modern se află permanent „cufundat în mai multe lumi şi constrâns deci să ducă negocieri laborioase între multiplele sale poziţionări” (Baudouin, 1999, p. 137). Cetăţenia modernă concepe participarea ca pe o „virtute intermitentă”, după cum scria filosoful american Michael Walzer, făcând comparaţia cu participarea perpetuă din democraţia polisului grecesc (Walzer, 1982). Pentru antici participarea la treburile publice reprezenta singura modalitate prin care individul putea să-şi realizeze pe deplin umanitatea, în vreme ce pentru moderni, omul şi cetăţeanul nu mai formează una şi aceeaşi persoană (Baudouin, 1999). Idealul participativ al civismului republican, suferă în mod evident din cauza acestei multiplicări de roluri. Loialitatea faţă de politic intră în competiţie şi coexistă în diferite proporţii cu alte forme de angajament: familia, locul de muncă, organizaţia, grupul social sau

comunitatea etnică și religioasă. În plus, Baudouin consideră că afecţiunea celor apropiaţi, stima prietenilor, reuşitele în viaţa socială şi profesională, procură individului modern satisfacţii deseori mai concrete şi mai durabile decât angajamentul civic (Baudouin, 1999). Cu toate că cetăţenia politică înţeleasă ca participare directă sau implicită în deciziile colective nu mai e resimţită ca o necesitate biologică şi morală, Baudouin (1999), consideră că ea rămâne totuşi o posibilitate şi este una dintre sarcinile cele mai delicate ale democraţiei contemporane ce trebuie întreţinută şi întărită. O soluţie la această problemă o reprezintă dezvoltarea cetăţeniei şi extinderea ei nu doar la sferele propriu-zis politice ci şi la cele sociale. Această idee se bazează pe premisa că nu putem fi cetăţeni cu adevărat la nivel politic, dacă nu suntem în acelaşi timp cetăţeni în cartierul în care locuim, la locul de muncă sau chiar la şcoală. Baudouin dă exemplul unor încercări de aprofundare a calităţii de cetăţean prin intermediul unor politici sociale contemporane cum ar fi politica oraşului sau politica venitului minim de inserţie care nu se mulţumesc să atribuie drepturi sau prestaţii unor indivizi pasivi ci se străduiește să-i mobilizeze în jurul unor proiecte cu perspectivă cetăţenească (1999, p. 140).

Al doilea obstacol menţionat de Baudouin în analiza pe care o face proiectului participativ se referă la extrema profesionalizare a activităţii politice în toate societăţile democratice avansate. Evoluţia în această direcţie este consecinţa firească a „diviziunii muncii" apărută după dispariţia sclaviei şi extinderea activităţilor comerciale, când o minoritate se consacră în totalitate meseriei politice şi este plătită pentru această activitate (Baudouin, 1999). Potrivit lui Baudouin, profesionalizarea vieţii politice comportă riscul evident al captării oligarhice a puterii.

Cel de-al treilea obstacol îl constituie ambiguitatea frontierelor dintre ceea ce separă în mod tradiţional sfera publică de cea privată. Dezvoltarea concomitentă a statului şi a pieţei e însoţită de un efect de foarfecă descris de Habermas ca o mişcare de întrepătrundere a societăţii civile şi statului. Asistăm pe de o parte la o mişcare descendentă de „etatizare a societăţii" prin care statul modern are un rol tot mai important şi tinde să-şi multiplice intervenţiile şi reglementările datorită cererilor sociale tot mai diversificate. În contrapondere, se remarcă o mişcare ascendentă de „societizare a

statului" prin penetrarea statului de către diferite organizaţii economice şi sociale care se coalizează pentru a influenţa deciziile autorităţilor publice. Potrivit lui Baudouin, această creştere a puterii corporatiste sectoriale prezintă riscul ca statul republican să se fărâmiţeze într-un „particularism generalizat" şi să-şi vadă slăbită capacitatea de a defini un minim de utilităţi colective.

Potrivit lui Zittel (2003) democraţia participativa a fost ţinta a două acuzaţii majore. În primul rând, democraţiei participative i se reproşează ca ea nu poate fi sursa nici unui model specific de reformare a democraţiei liberale.[19] În al doilea rând, democraţia participativă e criticată pentru faptul că se limitează la mecanismele democraţiei directe, atunci când vine vorba de implementarea ei. Zittel argumentează că aceste două critici se bazează pe o citire selectivă şi pe o interpretare excesiv de simplistă a ideilor relevate de literatura privind democraţia participativă. În plus, Zittel arată că dezbaterea despre democraţia participativă oferă un mozaic de discuţii conceptuale şi de modele empirice ale democraţiei ce pot fi analizate printr-o varietate de metode ştiinţifice, la diferite nivele de abstracţiune.

Punctul în care cad de acord susţinătorii democraţiei participative îl reprezintă critica instituţiilor democraţiei liberale. După Zittel, punctul central al acestei critici îl reprezintă principiul reprezentării şi semnificaţia majoră pe care o are conexiunea electorală ca mecanism al agregării intereselor. Principalul argument adus de participaţionişti se referă la constrângerile instituţionale care împiedică participarea politică în democraţiile liberale, slăbesc implicarea politică a cetăţenilor şi, pe termen lung, generează apatie politică. Prin urmare cel mai mic numitor comun al teoriei democraţiei participative îl reprezintă revendicarea unor instituţii care să faciliteze cât mai multă participare politică cu putinţă (Zittel, 2003).

Dincolo de acest obiectiv comun există multiple perspective participaţioniste care subliniază diverse alternative instituţionale la democraţia liberală (Zittel, 2003). Propunerile sunt multiple şi merg de la o reformă instituţională până la o reforma mai profundă ce vizează însuşi modul capitalist de producţie şi distribuire a bunurilor. De pildă, unii autori

---

[19] Exponentul major al acestei critici este Giovanni Sartori în special în lucrarea *Teoria democraţiei reinterpretată,* Iaşi, Polirom, 1999.

sugerează că extinderea reprezentării în societate, descentralizarea puterii şi crearea unor forme participative ale guvernării locale ar reprezenta paşi reali în direcţia unor sisteme de guvernare mai participative (Judge, 1999, apud. Grugel, 2008). Alţi autori propun o perspectivă mai radicală, susținând nevoia unei reduceri semnificative a inegalităţilor sociale şi economice ca o condiție pentru realizarea democrației participative (Macpherson, 1977). Pateman (1970) arată că egalitatea oportunităților de a participa în luarea deciziilor este criteriul definitoriu pentru idealul participativ și totodată principiul instituțional pentru realizarea acestui ideal. De aceea propunerile sale vizează îndeosebi creşterea oportunităților de participare în procesul decizional prin întărirea democrației la nivel local și la locul de muncă (Pateman, 1970). Se remarcă totodată și perspectiva unei posibile sinteze relevate de o serie de încercări de a teoretiza reprezentarea în contextul democraţiei puternice, pentru a acomoda mecanismele democraţiei liberale cu cele ale democraţiei participative (Young, 2005).

Analizând relația dintre cadrul instituțional democratic și implicarea politică, Zittel (2003) propune trei strategii pentru reformarea democrației liberale în sensul creării unei guvernări mai participative. Strategia *democratizării expansive* vede apatia politică ca o decizie rațională bazată pe credința că drepturile de participare existente nu oferă șansa unei influențe politice efective și prin urmare resursele limitate de care dispun indivizii ar trebui investite în altă parte. Pentru a contracara acest efect, Zittel propune creșterea beneficiilor participării (capacitatea de influență) în primul rând prin extinderea mecanismelor democrației directe, cum ar fi referendumul, inițiativa cetățenească, etc. *Strategia democratizării integrative* pornește de la premisa că indivizii nu se nasc cetățeni, că valorile și comportamentele democratice se învață cel mai bine nu în structurile constituționale, ci în cele sociale. Accentul cade aici pe grupurile sociale ca principali agenți ai socializării politice și prin urmare, adevărate pietre de temelie ale democrației. A treia strategie, numită de Zittel, *democratizarea orientată spre eficiență* vede instituțiile ca factori care stimulează și modelează comportamentul strategic al indivizilor. Această strategie acceptă asumpția de la care pornește democratizarea expansivă și anume faptul că apatia politică e rezultatul unui calcul cost-beneficiu

negativ. Dar spre deosebire de democratizarea expansivă care își propune să crească beneficiile participării (prin creșterea influenței cetățenilor), democrația orientată spre eficiență vrea să reducă costul participării, prin reducerea costurilor tranzacționale (costurile informaționale, costurile rezultate din negociere și coordonare, costurile implementării rezultatului negocierii, etc.). Propunerile lui Zittel privind reducerea costurilor tranzacționale se referă în primul la rând la dezvoltarea democrației electronice, incluzând aici alegerile electorale online, consultări cetățenești online, dezbateri organizate pe diferite forumuri de pe Internet.

2. CE ESTE PARTICIPAREA POLITICĂ – VOT, INFLUENȚĂ, DELIBERARE SAU DECIZIE?

Extinderea rapidă a studiilor despre participare politică reflectă importanța crescândă a implicării cetățenilor în procesul decizional democratic. Jan W. van Deth surprinde această evoluție a cercetărilor privind acțiunea politică: „pornind de la concentrarea pe vot și participarea electorală în anii 1940 și 1950, în zilele noastre repertoriul modalităților de influență include activități precum exercitarea votului, audiențe la primărie, semnarea petițiilor, donarea de bani sau chiar confruntările violente cu poliția” (Deth, 2001). Pentru Deth, extinderea considerabilă a domeniului participării politice rezultă din creșterea rolului și responsabilităților statului după cel de-al doilea Război Mondial. Extinderea deopotrivă a repertoriului și a domeniului participării politice are drept consecință faptul că activitățile etichetate drept „participare politică” afectează aproape fiecare aspect al vieții sociale din societățile avansate (Deth, 2001). Această concluzie îl face pe Deth (2001) să se întrebe dacă nu cumva examinarea participării politice a devenit *studiul a orice.* Autorul citat propune două strategii pentru a aborda această situație: a. excluderea apriori din definiția participării a activităților din unele domenii specifice (familie, școală, locul de muncă) și b. folosirea unei perspective mai substanțiale și orientate spre probleme.

2.1 Considerații metodologice privind conceptualizarea participării politice

În ceea ce ne privește, preferăm să delimitam domeniul participării politice și să definim acțiunile pe care aceasta le include pornind de la principalele teorii normative ale democrației analizate în capitolul anterior. Orice opțiune pentru o strategie de cercetare sau alta are avantajele și dezavantajele sale. Am optat pentru o perspectivă care să permită „un dialog” între cercetarea empirică și cadrul teoretic și conceptual oferit de teoriile democrației. De fapt, orice studiu al acțiunii politice pornește de la

alegația, uneori explicită alteori implicită, că participarea politică și democrația sunt inseparabile[20] (Deth, 2001). Trebuie menționat că multe studii ale participării politice se bazează în primul rând pe analiza secundară a datelor din sondajele de opinie realizate în diferite perioade și țări. De aceea există riscul unor conceptualizări diferite, uneori chiar incompatibile, privind participarea politică față de cele folosite în diferitele cercetările de teren prin care s-au cules datele. Scopul acestei secțiuni metodologice e să evalueze acest risc și să propună soluții pentru realizarea cercetărilor empirice care pornesc de la cadrul analitic derivat din teoriile normative ale democrației.

Alte potențiale probleme privind conceptualizarea și operaționalizarea participării politice rezultă din designul unor cercetări care încearcă să surprindă evoluția participării politice folosind o analiză transversală aplicată în mai multe perioade de timp. Un astfel de design ridică o serie de probleme în ceea ce privește comparabilitatea și validitatea datelor. Provocările la care trebuie să răspundă astfel de cercetări pornesc de la dezirabilitatea socială, care afectează participarea politică auto-raportată, și continuă cu formularea diferită a întrebărilor în diferite sondaje, cadrul temporal de referință neprecizat, imprecis sau diferit în formularea întrebărilor din diferite sondaje, neglijarea efectelor contextuale care pot influența răspunsurile la data colectării datelor pe teren, etc. (Uba, 2005). Totodată, unele forme de participare pot fi supraestimate (de regulă așa se întâmplă cu participarea electorală) în vreme ce altele sunt subestimate (de obicei participarea de protest). În plus, dacă, în unele dintre întrebări, anumite forme de acțiune politică sunt catalogate de către cei care au elaborat chestionarul drept legale și altele ilegale șansele ca răspunsurile să fie distorsionate cresc (de regula sunt supraestimate formele de participare legale și dezirabile social în detrimentul celor ilegale și mai puțin dezirabile). De pildă, votul e în general considerat un act „pozitiv" pentru

[20] Deth (2001) susține această afirmație citând mai multe studii de referință din domeniul participării politice: „orice carte despre participare politică e o carte despre democrație" (Parry, Moyser, & Day, 1992); „noțiunea de participare politică e situată în miezul conceptului de stat democratic (Barnes & Kaase, 1979); „Unde puțini iau parte la decizii e puțină democrație, cu cât mai e mai multă participare în procesul decizional cu atât e mai multă democrație" (Verba & Nie, 1972).

democrație, fiind de regulă supra-raportat în sondajele de opinie în vreme ce protestele sunt adesea catalogate ca acțiuni turbulente care duc la instabilitate, fiind astfel sub-raportate (Uba, 2005).

Orice studiu despre participarea politică ar trebui să țină cont de validitatea, fidelitatea și dimensionalitatea datelor empirice pe care le analizează. Voi trata pe rând aceste chestiuni. Validitatea înseamnă gradul în care cercetătorul măsoară ceea ce, și numai ceea ce, intenționează să măsoare. O validitate ridicată a unor variabile presupune ca diferența dintre definiția lor teoretică (nominală) și cea operațională să fie cât mai mică, astfel încât șansa de apariție a unor erori sistematice să scadă cât mai mult (Uba, 2005). În lucrarea aceasta vom încerca să propunem o congruență cât mai mare între definițiile participării politice derivate din teoriile normative ale democrației și felul în care operaționalizăm aceste definiții, folosind pentru exemplificare datele empirice din diferite sondaje de opinie. Problemele legate de validitatea măsurării participării politice pornesc în general de la: formularea nespecifică a întrebărilor privind diferitele modalități de participare politică; includerea în definiția operațională a unor forme de participare care nu sunt propriu-zis politice (participarea în familie, la școală, etc.) sau dimpotrivă excluderea unor forme de participare, astfel încât operaționalizarea să nu acopere întreagă sferă a acțiunilor politice; formularea inadecvată a întrebărilor din sondajele de opinie prin adăugarea unor calificative acțiunilor politice, precum „ilegal," „neoficial," „neautorizat" care induc distorsiuni în raportarea participării politice, accentuând efectele dezirabilității sociale.

Tot aici trebuie menționat faptul că în cercetările transversale internaționale, de regulă, se aplică un chestionar cuprinzând aceeași itemi în toate țările. Sigur, o astfel de abordare crește comparabilitatea datelor culese în diferite societăți, însă, pe de altă parte, se poate dovedi inadecvată. De pildă, în regiuni sau țări mai puțin dezvoltate acțiunile de protest pot să nu îmbrace aceleași forme ca în societățile dezvoltate, de unde provin de regulă cercetătorii care coordonează cercetările internaționale și elaborează chestionarele. Uba (2005) menționează în acest sens un exemplu pozitiv prin care se evită această problemă a inadecvării: o întrebare din World Values Survey (VWS) privind participarea la acțiuni de protest i.e.

„ocuparea fabricilor și clădirilor" a fost adaptată contextului rural într-un sondaj regional, Latinobarometer, devenind „ocuparea pământului, fabricilor și clădirilor," datorită incidenței relativ ridicate a ocupării terenului, de pildă în zonele rurale din Brazilia. Prin urmare, la acțiunile de protest, Latinobarometer înregistrează de obicei cote mai ridicate de participare decât WVS aplicat acelorași țări (Uba, 2005).

Fidelitatea unui instrument de măsură se referă la precizia, stabilitatea și consistența măsurătorii realizate cu acel instrument. Astfel, un instrument are fidelitate ridicată dacă produce rezultate similare în cazul unor aplicări repetate pe cazuri similare (Carlson & Hyde, 2003). Precizia măsurătorii este deosebit de importantă în studiile transversale repetate în diferite momente de timp. La fel ca și în cazul validității, cadrul temporal al întrebărilor influențează ratele de participare raportate de respondenți într-un sondaj. De pildă, o întrebare de genul „Ați contactat vreodată un funcționar?" e mai puțin precisă și mai puțin restrictivă decât întrebarea „Ați contactat un funcționar public, în ultimele 12 luni?". Deoarece prima variantă nu fixează un cadru temporal exact, ponderea celor care răspund pozitiv la această întrebare ar trebui să fie mai mare decât la a doua. În plus, oamenii tind să nu-și mai amintească acțiuni și evenimente după un interval mare de timp și astfel crește riscul să nu le raporteze exact sau să nu le mai raporteze deloc. Prin urmare, e de preferat ca în cazul întrebărilor factuale despre participare politică să se menționeze cât mai exact cadrul temporal și acesta să fie rezonabil de scurt. De pildă, întrebările din European Social Survey-ESS se referă numai la acțiuni politice întreprinse de respondent în ultimul an.

Importanța cadrului temporal al întrebărilor despre participarea politică e subliniată și de Uba (2005) care menționează, folosind date din Estonia, o creștere de 4 puncte procentuale (de la 1,57% la 5,71%) în rândul celor care declarau în 2001 că nu își mai aduc aminte dacă au votat sau nu la alegerile parlamentare din 1999, respectiv 1995. Creșterea procentului celor care au „scăpări de memorie" e și mai accentuată în cazul alegerilor locale.

O modalitate de a crește deopotrivă fidelitatea și validitatea constă în folosirea unor indicatori multipli pentru a operaționaliza același concept (Carlson & Hyde, 2003). Participarea politică, asemenea multor concepte

din științele sociale și politice, e un concept complex și multidimensional. Folosirea mai multor instrumente de măsurare concomitent contribuie la reducerea erorilor și la operaționalizarea mai completă a conceptului. Deoarece diferite tipuri de instrumente de măsură conțin diferite tipuri de erori, cu cât folosim mai multe astfel de instrumente și cu atât acestea sunt mai diferite unele de altele, cu atât sunt mai mari șansele ca ele să nu împărtășească aceleași surse de erori (Carlson & Hyde, 2003). Folosirea mai multor indicatori crește totodată validitatea de conținut, asigurându-ne de faptul că măsuram mai multe dimensiuni ale participării politice.

Combinarea indicatorilor unui concept pentru a produce o singură valoare sau scor poate fi utilă pentru creșterea validității și fidelității măsurătorilor. Scorurile compozite reflectă o diminuare a erorii de măsurare totale deoarece erorile asociate fiecărui item se pot anula reciproc, crescând validitatea (Carlson & Hyde, 2003). Din punctul de vedere al validității, e important ca indicele care e compus din multiplii indicatori ai participării să corespundă cu definiția conceptuală. Măsurarea participării e de cele mai multe ori dihotomică – „a realizat" (codat 1) sau „nu a realizat" (codat 0) respectiva acțiune politică. Varianța pe diferiți itemi ai participării e relativ scăzută, mai ales în cazul acțiunilor mai radicale. Prin urmare, crearea indicilor participării politice poate fi utilă, pe de o parte, pentru a depăși problema varianței scăzute și, pe de altă parte, pentru a face posibilă folosirea unor metode de analiză comune, de exemplu regresia bazată pe cele mai mici pătrate (OLS) în locul celei logistice (Uba, 2005)[21]. Diferitele dimensiuni ale participării politice pot fi descoperite sau confirmate empiric prin analiza factorială. De regulă, indicii participării sunt creați prin metode aditive, prin însumarea scorurilor obținute la diferiți itemi.

Pornind de la considerentele metodologice generale menționate mai sus, în secțiunile următoare voi indica felul în care putem defini și măsura participarea politică, în fiecare dintre cele patru conceptualizări derivate din cele patru teorii normative ale democrației: participarea la

[21] Uba (2005) remarcă faptul că indicii participării politice nu au de regulă o distribuție normală și seamănă cu o distribuție Poisson (deviază de la distribuția normală, au o distribuție asimetrică cu foarte multe valori și media apropiate de zero, deși nu au valori negative). Prin urmare, folosirea regresiei cu cele mai mici pătrate (OLS) e problematică.

vot, participarea ca încercare de influență, participarea ca implicare cognitivă în politică și participarea directă la luarea deciziilor.

2.2 Conceptualizarea participării politice în cadrul a patru teorii ale democraţiei

Sunt puţine studiile despre participare politică care fac conexiunea între teoriile normative ale democrației şi cercetarea empirică (Teorell, 2006). De regulă, studiile „normative” şi cele „pozitive” merg pe căi paralele. Această lucrare propune un cadru teoretic ce permite un dialog între perspectivele normative ale democraţiei şi cercetările empirice asupra participării politice. Urmându-l pe Jan Teorell (2006) considerăm că teoriile normative ale democraţiei joacă un dublu rol în elaborarea cadrului general al cercetărilor despre participare politică. Acestea sugerează, pe de o parte, care sunt întrebările relevante la care cercetarea ar trebui să răspundă, iar pe de altă parte, oferă standardele necesare pentru evaluarea rezultatele empirice.

Felul în care definim participarea politică depinde de teoria democraţiei la care aderăm şi de rolul şi locul pe care aceasta îl atribuie implicării cetățenilor în procesul democratic. La limită, putem vizualiza conceptualizarea participării politice pe un continuum avându-i la extreme, pe de o parte, pe „democraţii realiști” pentru care participarea politică nu este o condiţie esenţială a guvernării democratice, iar de cealaltă parte, pe „democraţii participativi” care atribuie un rol semnificativ cetățenilor în luarea deciziilor politice (Teorell, 2006). Aceste poziții extreme reflectă două tendinţe divergente în studiul participării politice: abordarea minimalistă respectiv maximalistă. Spre deosebire de susținătorii definiției minimaliste a democrației, conceptualizarea maximalistă vede democraţia ca pe un proces continuu care implică pe lângă un set formal de reguli, proceduri şi instituții, o serie de drepturi „substanțiale”. Potrivit acestei concepții, democrația reprezintă un proces care trebuie reprodus continuu, un mod de a reglementa relaţiile de putere în aşa fel încât să maximizeze oportunităţile indivizilor de a schimba condiţiile în care trăiesc, de a

participa şi influenţa dezbaterile privind deciziile cheie din societate (Kaldor & Vejvoda, 1997). Prin urmare, în abordarea maximalistă democraţia presupune nu doar existenţa unor proceduri electorale pentru schimbarea paşnică a guvernului. Ea necesită de asemenea instituţii democratice care se bucură de legitimitate populară şi creează cadrul instituţional care permite participarea politică liberă, responsabilitate, respectarea şi practicarea drepturilor civice şi politice, tolerantă şi pluralism (Grugel, 2008, p. 7). Din această perspectivă, democraţia e văzută ca un proces în cadrul căruia participarea politică reprezintă o condiție esențială pentru creșterea calității democratice a unui regim politic.

În cele ce urmează voi conceptualiza participarea politică pornind de la o tipologie mai nuanţată, care trece dincolo de simpla dihotomie maximalism-minimalism, schițată mai sus. Mai exact, voi defini participarea prin prisma celor patru modele ale democraţiei pe care le-am discutat în primul capitol din această carte*:* democraţia minimalistă, modelul agregării intereselor (receptivităţii), modelul deliberativ şi modelul participativ. Cu siguranţă concepțiile despre democrație sunt mult mai variate decât sugerează această cvadruplă clasificare. Totuși, ea se poate dovedi utilă pentru a surprinde principale conceptualizări ale participării în cadrul teoriilor despre democraţie, balansând totodată raportul dintre simplitatea unei conceptualizări și generalitatea acesteia (Teorell, 2006).

2.2.1 Participarea politică ca act al votării

În teoriile elitiste ale democraţiei (vezi Schumpeter, 1942) rolul cetăţenilor în procesul politic este limitat la alegerea şi apoi schimbarea prin vot a liderilor din funcţiile politice. Prin alegeri, cetăţenii pot să opteze pentru diferiţi lideri şi partide, precum şi pentru programele politice oferite de aceștia/acestea. În general, alternativa politico-partizană care obține cele mai multe voturi e declarată învingătoare în fața alternativelor care obţin mai puţine voturi. În viziunea lui Schumpeter, deciziile oficialilor aleşi trebuie acceptate, alegătorii fiind nevoiți să înţeleagă că odată ce şi-au ales

reprezentanţii, acţiunea politică e rezervată liderilor politici, rolul cetăţenilor fiind doar acela de a „produce un guvern". Astfel, participarea politică, redusă la actul votării, are o funcţie instrumentală în procesul politic democratic, putând duce atât la desemnarea, cât şi la schimbarea liderilor politici (Michels, 2006).

Participarea politică, chiar dacă e înţeleasă doar ca participare electorală, joacă un rol semnificativ în democraţie. Ea constituie poate cea mai importantă sursă a legitimităţii în guvernările democratice moderne. Prin urmare, nu este de mirare că alegerile au constituit și constituie una dintre principalele teme de cercetare în științele sociale în general, şi în ştiinţele politice în special. Cercetările privind participarea la vot datează încă de la începutul secolului al XX-lea. În general, studiile privind alegerile încearcă să explice două aspecte: prezenţa la vot şi acordarea votului pentru un candidat sau partid. În privința prezenţei la vot, Kaase (2007) distinge două modalităţi alternative de interpretare. Prezenţa masivă la urne poate fi văzută, pe de o parte, ca o dovadă al angajamentului democratic al cetăţenilor, iar pe de altă parte, ca un indiciu al nemulţumirii sistemice, protestelor, lipsei de loialitate faţă de sistem. În mod asemănător, prezenţa scăzută la vot poate însemna satisfacție față de democrație sau poate fi văzută ca un indiciu al alienării politice. Kaase subliniază faptul că oricare dintre aceste alternative se poate dovedi validă în anumite momente și condiții, însă o prezență la vot ridicată pe o perioadă relativ lungă de timp e asociată în cele mai multe dintre democrațiile stabile cu civismul și identificarea cu sistemul democratic. Aceasta interpretare a prevalat din punct de vedere normativ în unele democrații, astfel încât acestea au reglementat obligativitatea exprimării votului în alegeri (Kaase, 2007).

În ceea ce privește explicarea votului pentru un candidat sau partid anume, literatura de specialitate relevă o mare varietate de factori instituționali, demografici, socioeconomici, culturali, informaționali, motivaționali, etc. Influența unora sau altora dintre acești factori se poate schimba în contexte diferite. De pildă, în studiile privind comportamentul electoral de până în anii 1970, prevala ideea că de fapt campaniile electorale doar reactivează și reîntăresc preferințele electorale, dar nu le schimbă. Kaase (2007) prezintă trei argumente pentru care această prezumție nu mai

e validă astăzi. Primul, se referă la evaporarea structurii clivajelor tradiționale care îi „țineau” pe indivizi strâns legaţi de anumite partide. Al doilea, îl reprezintă schimbările intervenite în sistemele de partide, în structura internă a partidelor și în numărul de membri și rolul atribuit lor. Al treilea factor, şi probabil cel mai important după Kaase, îl reprezintă schimbările în structura sistemelor media, având drept consecință modificarea strategiilor de campanie folosite de candidați și partide.

Prin urmare, înțelegerea semnificației individuale și colective a votului nu poate fi realizată astăzi doar prin invocarea unor factori sociodemografici sau politico-ideologici. Ea presupune un design al cercetării tot mai complex, în care să fie incluși factori ce țin de contextul în care se desfășoară alegerile, de modul în care se concep și implementează strategiile de campanie electorală, precum și de factorii media. În acest sens, Kaase (2007) subliniază tendința de „americanizare” a campaniilor în majoritatea democrațiilor. El enumeră ca indicatori ai „americanizării” personalizarea campaniilor, crearea unor pseudo-evenimente politice incluzând dezbaterile televizate, campaniile negative, elaborarea și implementarea strategiilor de campanie pe baza cercetărilor din științele sociale.

Modelul elitist al democrației conceptualizează participarea politică ca simplu act al votării. În această perspectivă teoretică, alegerile sunt singurul mecanism ce asigură receptivitatea sistemului politic față de cetățeni. Extinderea conceptului de participare politică și către alte modalități de acțiune, având ca scop influențarea guvernanților și obținerea unei mai mari receptivități, e realizată de modelul receptiv al democrației.

2.2.2 Participarea ca modalitate de influență

În ciuda importanței alegerilor electorale, participarea politică nu poate fi redusă la vot. Modelul *receptiv* al democrației extinde noțiunea de participare politică dincolo de simplul act al votării. Prin urmare, studiile privind acțiunea politică a indivizilor sau grupurilor au inclus și alte comportamente care sunt analizate sub eticheta de participare politică. În literatura de specialitate, prin sintagma *participare politică* sunt desemnate

cel mai adesea acele acțiuni prin care indivizii sau grupurile încearcă să-și apere și promoveze interesele în sfera politică. Aceasta este în esență conceptualizarea participării ca încercare de influență. Definiția clasică e oferită de Verba și Nie (1972, p. 2, apud. Teorell, 2006): „participarea politică se referă la acele acțiuni ale cetățenilor privați prin care... se încearcă influențarea guvernanților, fie prin afectarea alegerii personalului guvernamental, fie prin afectarea alegerilor făcute de personalul guvernamental”. Această definiție domină și astăzi studiile participării politice și stă la baza unor cercetări internaționale de referință, extinse din anii 1970 (Barnes & Kaase, 1979; Verba et al., 1978) până în anii 1990 (Parry & Moyser, 1994; Verba et al., 1995). Prezența acestei definiții în majoritatea manualelor și dicționarelor din domeniul științelor sociale și politice, confirmă popularitatea acestei concepții a participării politice în mediul academic actual (Teorell, 2006).

Participarea ca modalitate de influență extinde semnificativ sfera de acțiune politică a cetățenilor într-o democrație. Astfel, față de modelul elitist al democrației, definiția prezentată mai sus permite indivizilor să-și exprime preferințele nu doar asupra alegerii guvernaților ci și asupra politicilor publice adoptate de politicieni. Prin urmare, participarea politică devine un act instrumental prin care cetățenii încearcă să facă sistemul politic mai receptiv la voința lor (Teorell, 2006). Potrivit lui Verba (Verba, 1996, apud Teorell, 2006, p. 789) „participarea e un mecanism de reprezentare, un mijloc prin care guvernanții sunt informați despre preferințele și nevoile publicului și sunt impulsionați să răspundă acelor preferințe și nevoi.” Cu alte cuvinte, receptivitatea sistemului politic față de preferințele cetățenilor este chestiunea esențială din punct de vedere normativ pe care participarea politică încearcă să o rezolve în cadrul acestui model al democrației (Teorell, 2006).

Preferința pentru această definiție a fost exprimată nu doar dintr-o perspectivă normativă promovată de susținătorii modelului receptiv al democrației, ci și din punct de vedere metodologic în rândul cercetătorilor empirici ai fenomenului. Astfel, din punct de vedere analitic, definiția are meritul de a delimita scopul acțiunii politice (promovarea intereselor cetățenilor prin influențarea autorităților), autorii ei (cetățenii privați) și

actorii politici care fac obiectul acțiunii politice (guvernanții). În ciuda aparentei clarități, încercarea de a defini participarea politică comportă două riscuri pentru validitatea de conţinut a conceptului, inerente înţelegerii oricărui fenomen mutidimensional. Prima provocare apare din dorinţa de simplifica excesiv şi constă în excluderea unor elemente importante din definiţia participării, astfel încât fenomene esențiale desemnate de conceptul studiat rămân în afara analizei. Un exemplu în acest sens îl reprezintă reducerea conceptului de participare politică la participarea electorală, care lasă în afara analizei toate celelalte forme de participare politică (contactarea oficialilor, petiționarea, demonstraţiile, etc.). Pe de altă parte, din dorinţa de a prezenta o definiţie mai amplă sau cuprinzătoare, riscăm să confundăm participarea politică cu alte forme de participare socială cum ar fi participarea comunitară sau participarea la locul de muncă, extinzând sfera conceptului asupra unor realităţi care, chiar dacă îi sunt apropiate, îi rămân străine. Totodată, conceptul poate fi extins atât de mult încât să confunde subiectul participării cu obiectul ei. Un exemplu în acest sens îl reprezintă definiţia propusă de Milbrath (Milbrath, 1965, p. 18, citat de Pasquino 2002, p. 70), care include între subiecţii participării politice şi pe cei care ocupă funcţii publice, aceştia fiind astfel deopotrivă participanţi cât şi obiectul sau destinatarii tentativelor de influență realizate prin diferite modalități de participare politică.

În ciuda cvasi-consensului privind semnificația nominală a participării ca încercare de influență, remarcăm o mare varietate de definiţii operaționale ale conceptului. Din această multitudine de definiţii putem distinge împreună cu Pasquino (Pasquino, 2002, pp. 52-53) între cele care pun accentul pe *activităţile* indivizilor şi cele care evidenţiază implicarea lor psihologică sau *interesul*; între cele care acceptă cadrul politico-legal de referinţă (modalităţile legale) şi cele care sugerează depăşirea lui (modalităţile extra-legale sau chiar ilegale); între cele care se orientează spre formele clasice de participare şi cele care subliniază existenţa şi importanţa unor forme noi, heterodoxe. O definiţie-sinteză, care încearcă să încorporeze la nivel nominal perspectivele prezentate mai sus, e oferită de Pasquino (2002, p. 53): „participarea politică reprezintă acel ansamblu de acte şi atitudini care tind să influenţeze (într-un mod mai mult sau mai puţin

direct) deciziile celor care deţin puterea în sistemul politic sau în organizaţiile politice luate separat, precum şi alegerea lor, în perspectiva de a păstra sau de a modifica structura (şi deci valorile) sistemului intereselor dominante". Altfel spus, participarea politică reprezintă un proces voluntar prin care indivizii se angajează în acţiuni orientate spre influenţarea activităţilor şi deciziilor politice ale agenţilor politici (Comșa, 2006, p. 151). Prin urmare, putem sintetiza subliniind faptul că participarea politică ca încercare de influență vizează alegerea decidenţilor sau guvernanţilor şi influenţarea deciziilor pe care le iau aceştia.

Modalităţile prin care sunt aleşi decidenţii şi cele prin care le sunt influenţate deciziile diferă considerabil, în funcţie de sistemele şi de organizaţiile politice existente la un moment dat, într-o anumită comunitate (Pasquino, 2002). Totuşi, în orice sistem putem distinge diferite tipuri de participare politică în funcţie de câteva criterii (vezi Bădescu, 2001; Mureanu, 1999; Nedelcu, 2000, apud. Comșa 2006) cum ar fi: gradul de convenţionalitate (convenţionale *versus* neconvenţionale), gradul de violenţă (violente *versus* nonviolente), legalitate (legale *versus* ilegale) frecvenţă (ridicată *versus* scăzută), costuri (ridicate *versus* scăzute), numărul participanţilor (individual *versus* colectiv), tipul interesului (personal *versus* colectiv). Între aceste criterii există un grad relativ mare de suprapunere şi convergenţă. Astfel, participarea convenţională este de regulă nonviolentă, legală, având costuri şi riscuri relativ scăzute. Faţă de participarea convenţională, cea neconvenţională sau de protest presupune o probabilitate mai mare să implice şi diferite grade de violentă şi ilegalitate şi să presupună costuri (de exemplu sancţiuni penale în cazul actelor ilegale) şi riscuri (vătămări corporale în cazul actelor violente sau degradarea stării de sănătate în cazul grevei foamei) relativ ridicate. Amândouă tipurile de participare pot fi individuale sau colective.

În literatura de specialitate, printre formele convenţionale de participare politică sunt menţionate, pe lângă vot, următoarele: participarea la întâlniri şi dezbateri politice, contactarea unor politicieni, contribuții în campania electorală, etc. Amploarea participării variază şi în funcţie de costul presupus al angajamentului. Cu cât acesta este mai mare, cu atât nivelul participării este mai scăzut. Astfel, de pildă în Franţa, votul şi citirea

informaţiilor politice mobilizează mai mult de jumătate dintre francezi. Celelalte modalităţi de participare convenţională rămân apanajul unei minorităţi: 3% dintre cetăţeni au participat la o întâlnire electorală în timpul alegerilor europene din 1989 sau au declarat că aderă la un partid (Hastings, 2000, p. 73). Printre formele de protest, cel mai adesea sunt enumerate în literatura de specialitate următoarele: semnarea unor petiţii, reclamaţii; participarea la greve legale/ilegale; blocarea unor străzi; ocuparea unor clădiri, greva foamei, etc. Practica activităţilor protestatare se ierarhizează după gradul lor de legitimitate, cel mai adesea raportat la intensitatea violenţei care îi este proprie. Astfel, dacă două treimi dintre francezi se declară gata să facă grevă, nu sunt mai mult de 28% dintre ei dispuşi să se arate favorabili ocupării unor clădiri administrative, în vreme ce numai 1% aprobă pagubele materiale (Hastings, 2000, p. 74). În ceea ce priveşte mutaţiile care au afectat modalităţile participării politice, unii autori se întreabă dacă formele protestatare novatoare nu se vor substitui progresiv formelor convenţionale clasice, într-un vast proces de metamorfoză a activităţilor politice ale cetăţeanului post-modern.

Conceptualizarea participării politice ca încercare de influență are în centrul său ideea receptivității guvernanților față de preferințele și nevoile cetățenilor. Mecanismele de participare prin care relația cetățean-autorități poate fi mediată merg dincolo de actul votării și activitatea de campanie. Acestea cuprind o varietate de activități convenționale sau de protest ce pot duce la o mai mare receptivitate din partea autorităților și la o mai bună apărare și promovare a intereselor cetățenilor. Chiar dacă extinde mult noțiunea de participare politică, modelul receptiv păstrează ideea reprezentării din modelul elitist al democrației. Astfel, participarea politică constă în acele acțiuni care au un efect indirect, prin încercările de a influența guvernanții, asupra deciziilor și rezultatelor acestor decizii concretizate în politici publice.

Această conceptualizare a participării politice a fost criticată pentru că impune două condiții prin care limitează participarea cetățenilor. În primul rând, i s-a reproșat faptul că exclude implicarea directă a cetățenilor în determinarea nemijlocită a rezultatelor procesului decizional. În al doilea rând, s-a afirmat că acest model nu face nici o referire la originile și felul în

care se formează preferințele și sunt percepute nevoile sociale (Teorell, 2006). Eliminarea acestor restricții ne duce către alte două conceptualizări posibile ale acțiunii politice: participarea directă a cetățenilor în procesul decizional și participarea ca implicare cognitivă în politică.

2.2.3 Participarea ca implicare cognitivă în politică

Modelul deliberativ al democrației contestă ideea că preferințele indivizilor sunt fixe și exogene procesului democratic (Bohman & Rehg, 1997; Elster, 1998; Gutmann, 1996; Habermas, 1996, apud. Teorell, 2006). Susținătorii modelelor elitist și receptiv împărtășesc viziunea că scopul democrației se materializează prin agregarea preferințelor individuale în alegeri colective. Astfel, acestor două modele le lipsește un standard normativ după care să evalueze procesul prin care preferințele individuale se formează. Scopul teoriei deliberative a democrației este tocmai să ofere o explicație pentru formarea acestor preferințe (Teorell, 2006).

Definiția noțiuni de deliberare constituie un obiect de controversă în rândul teoreticienilor democrației deliberative. Teorell (2006) subliniază două puncte principale asupra cărora se concentrează dezbaterile academice. Primul se referă la discuțiile privind necesitatea ca deliberarea să fie un proces colectiv, respectiv dacă poate avea loc și la nivel individual. A doua chestiune disputată e dacă deliberarea e un mod de a lua decizii politice sau doar un proces prin care opiniile indivizilor se formează. În ceea ce privește acest al doilea punct, opiniile sunt împărțite. Unii autori văd deliberarea ca fiind un proces de luare a deciziei prin intermediul schimbului de argumente. Alții autori consideră că deliberarea nu e direcționată atât de mult asupra deciziilor luate, ci mai ales asupra formării opiniilor care preced luarea deciziilor. Teorell (2006) argumentează că prin definirea participării, în cadrul modelului deliberativ, ca discuție politică și nu ca deliberare, ambele puncte de controversă pot fi rezolvate. Exemplul folosit de Teorell este preluat de la Fearon (1998, p. 63): „în vreme ce are sens să spui <<*Am deliberat pe chestiunea respectivă*>> nu are sens o formulare de genul <<*Am discutat problema cu mine însumi.*>>” Astfel deliberarea ca discuție este întotdeauna colectivă și nu individuală. La fel,

de vreme ce a participa înseamnă a te implica într-un soi de acțiune colectivă, definirea deliberării ca discuție politică e mai adecvată drept concept al participării (Teorell, 2006). În plus, prin definirea deliberării ca discuție politică (i.e. un proces de formare a opiniilor și nu o procedură de luare a deciziilor) putem, așa cum arată Teorell, să delimităm mai bine modelele participativ și deliberativ ale democrației. Confuzia între cele două modele poate apărea din faptul că cele mai multe forme de luare directă a deciziilor oferă oportunități pentru a lua parte la discuții politice. După Teorell, importanța definirii deliberării ca discuție politică rezidă în faptul că discuțiile având ca scop formarea opiniilor pot să aibă loc chiar dacă nu se urmărește (sau nu se ajunge la) luarea nici unei decizii colective.

Chiar dacă deliberarea în politică presupune discuții pe teme politice, aceasta nu se poate rezuma doar la schimbul de opinii. Pentru a putea delibera efectiv asupra unor chestiuni politice e nevoie și de informare pe teme politice, dar și de cunoștințe politice. Prin informare politică, discuții politice și cunoștințe politice argumentarea și deliberările publice capătă însemnătate și contribuie la înțelegerea și legitimarea procesului decizional democratic. Cele trei aspecte ale deliberărilor publice veritabile, și anume informare, cunoștințe și discuții politice, constituie ceea ce am numit implicare cognitivă în politică.

2.2.4 Participarea directă în procesul decizional local

Din punct de vedere etimologic termenul de participare înseamnă a lua parte personal în procesul de luare a deciziilor (Sartori, 1987, apud. Teorell, 2006). Acesta este sensul pe care îl acordă termenului susținătorii modelului participativ al democrației (vezi de pildă Gould, 1988; Pateman, 1970, pp. 67-71). Potrivit acestui model, autoritatea indivizilor nu e delegată unor reprezentanți în procesul politic, ci e exercitată în mod direct de către cetățeni (Teorell, 2006). În exprimarea lui Barber (1984, p. 151, apud. Teorell, 2006) „politica în sens participativ… înseamnă autoguvernarea cetățenilor și nu guvernarea reprezentativă.” În loc să vadă participarea ca pe o încercare de a influența decidenții, democrații participativi au în vedere participarea directă

la luarea deciziilor. Oricum, această definiție nu ar trebui interpretată ca un argument pentru abolirea instituțiilor reprezentative (Teorell, 2006). Ceea ce sugerează susținătorii modelului participativ este lărgirea oportunităților de participare directă prin oferirea de noi arene în afara sistemului reprezentativ tradițional, mai ales în comunitățile locale. De exemplu, Pateman (1970) vorbește despre democrația la locul de muncă prin participarea angajaților la managementul companiei, iar Gould (1988) se referă în special la participarea în instituțiile politice care au puterea de a decide în privința chestiunilor locale. Ideea centrală a perspectivei participaționiste este, după Teorell (2006), aceea de a-i face pe cetățeni să se implice mai mult în rezolvarea problemelor de interes local, chiar dacă acest lucru se petrece în cadrul instituțional mai larg, al democrației reprezentative.

În concluzie, participarea e definită în moduri diferite de către cele patru modele ale democrației discutate în această lucrare. Potrivit modelului elitist al democrației, participarea se reduce la simplul act al selectării guvernaților prin alegeri. În modelul receptiv al democrației, participarea e definită ca încercare de a-i influența pe cei care au un cuvânt de spus în guvernare. Prin contrast, potrivit democraților participativi a participa înseamnă a avea, în mod direct, un cuvânt de spus în guvernarea colectivă însăși. În fine, modelul deliberativ definește participarea ca pe o cale prin care poți afla ce să spui în privința guvernării (Teorell, 2006), iar acest lucru poate fi privit ca o implicare cognitivă în politică.

2.3 Cum măsurăm participarea politică?

Participarea politică este definită în mod diferit în cadrul celor patru modele ale democrației discutate în primul capitol. Astfel, am identificat patru înțelesuri diferite ale participării politice: participarea electorală, participarea ca încercare de influență, participarea ca implicare cognitivă în politică și participarea directă a cetățenilor în procesul decizional. Odată făcute aceste precizări, provocarea este de a măsura și evalua aceste moduri de participare în cadrul unor cercetări empirice. Pentru aceasta e nevoie să trecem de la conceptele relativ abstracte despre ce înseamnă participarea, discutate mai sus, la indicatori concreți și măsurabili care să permită

evaluarea activismului politic al cetățenilor. Transformarea unor concepte generale în indicatori concreți și măsurabili constituie în esență procesul de operaționalizare discutat în secțiunile următoare din acest capitol.

2.3.1 Operaționalizarea participării electorale. Cum stabilim cine a votat?

Sunt mai multe metode pentru a stabili cine a votat, respectiv cine nu a votat. Cea mai precisă modalitate ar fi inspectarea documentele electorale oficiale pentru a vedea cine sunt persoanele care s-au prezentat la secția de vot și cele care nu s-au prezentat, urmând apoi a fi extrase eșantioane reprezentative pentru a examina caracteristicile ambelor categorii. După cum menționează Rotariu și Comșa (2005, p. 76) această metodă duce la „rezultate foarte apropiate de realitate, însă costurile unor astfel de acțiuni devin foarte ridicate în anumite direcții (crearea unui climat de suspiciune între operator și intervievat respectiv, resurse financiare mai mari).” O altă posibilitate o reprezintă folosirea datelor oficiale privind participarea electorală furnizate de Autoritatea Electorală Permanentă. Acestea sunt date agregate la nivelul secțiilor de votare, respectiv centralizate pe diferite unitățiii-teritorial administrative (localitate, județ, etc.). După cum remarcă Rotariu și Comșa (2005, p. 77) datele respective acoperă toată populația de referință (fiind din acest punct de vedere mai valide și mai de încredere decât datele de sondaj, de pildă), însă oferă „o informație limitată doar la segmentări pe mediu de rezidență (rural/urban)”. Cu siguranță, datele electorale oficiale pot fi folosite în studiile care își propun să analizeze participarea la vot agregată la nivelul localităților, punând-o eventual în relație cu alte variabile măsurate la nivelul unităților teritorial-administrative (ex. mărimea localității, dezvoltarea economică, dezvoltarea infrastructurii, de la cea edilitară până la accesul la mijloacele de comunicație, structura etnică a populației, alte caracteristici socioeconomice și demografice măsurate la nivelul localității, etc.). Datele electorale agregate la nivelul localității nu ne sunt însă de mare folos[22] atunci când

[22] Datele oficiale agregate la nivelul localităților ar putea fi totuși folosite în analize multinivel în combinație cu date de sondaj culese la nivel individual, pentru a testa de

încercăm să identificăm caracteristicile, la nivel individual, de natură socio-demografică respectiv, atitudinal-axiologică ale celor care participă, respectiv nu participă la vot. O altă metodă de a studia prezența la vot o reprezintă sondajele la ieșirea de la urne (exit-poll). Acestea au însă un mare dezavantaj: sunt intervievați doar cei care au mers la vot și prin urmare, nu ne spun nimic despre cei care nu s-au prezentat la urne. Astfel, sondajele de tip exitpoll nu permit comparații între cele două categorii de indivizi, votanți respectiv non-votanți.

Participarea la vot poate fi studiată și pe baza declarațiilor respondenților din sondaje pre-electorale sau post-electorale privind actul votării (la nivel intențional sau factural). Rotariu și Comșa (2005, p. 76) apreciază că declarațiile respondenților în astfel de sondaje sunt în general „conforme cu realitatea (prezentă sau viitoare)" în sensul că „dacă au votat, declară că au votat, iar dacă nu au votat, declară că nu au votat, respectiv dacă declară că vor vota chiar vor face acest lucru, iar dacă declară că nu intenționează să voteze, nu vot vota[23]." Totuși, cu privire la comportamentul electoral, autorii citați remarcă tendința respondenților de a declara într-o măsură mai mare că au votat, decât au făcut-o în realitate. Într-un alt studiu Comșa (2004) arată că supra-raportarea prezenței la vot în România se încadrează între 10-20 de puncte procentuale, în funcție de tipul alegerilor, momentul culegerii datelor față de momentul alegerilor (sondaj pre-electoral sau post-electoral) precum și distanța în timp față de alegeri. Hațieganu (2006) raportează rezultate similare: supra-estimarea prezenței la urne cu circa 20 de puncte procentuale într-un sondaj privind alegerile din România, în 2004.

În ciuda problemelor legate de supra-raportarea votului, sondajele rămân un instrument util pentru studierea votanților/non-votanților, respectiv pentru compararea participării electorale cu alte forme de participare. Putem încerca să diminuăm cât mai mult distorsiunile generate

pildă dacă gradul de participare la vot în comunitatea din care face parte respondentul are o influență asupra comportamentului său electoral individual.

[23] Această afirmație poate fi amendată în sensul următor: datorită perceperii votului ca act dezirabil social, o parte relativ mare dintre cei care nu au fost prezenți la urne, declară în sondaje că au votat. Rezultă astfel supra-raportări importante ale votului și implicit distorsiuni semnificative în datele de sondaj.

de raportarea inexactă a prezenței la vot în sondaje prin următoarele două criterii de selectare a datelor empirice utilizate. În primul rând, folosirea cu precădere a sondajelor post-electorale care pun întrebări factuale (ex. *Ați votat la ultimele alegeri organizate în data…?*) și nu intenționale (*Veți merge la vot la alegerile ce se vor organiza în data…?*), pentru a chestiona respondenți în mod explicit asupra unui comportament concret și bine delimitat în timp și nu doar asupra unei intenții de vot. În al doilea rând, putem folosi date din sondaje realizate cât mai aproape de momentul alegerilor pentru a evita inadvertențele generate de eventualele „scăpări de memorie."

Pentru a exemplifica provocările pe care le ridică o cercetare a evoluției participării electorale voi folosi cu precădere o serie sondaje post-electorale[24] realizate cât mai aproape de ziua organizării alegerilor parlamentare din anii electorali[25]: 1990, 1992, 1996, 2000, 2004 și 2008. Am ales să ilustrez participarea la vot în alegerile parlamentare deoarece majoritatea sondajelor post-electorale din anii electorali menționați mai sus conțineau doar întrebări la referitoare la comportamentul electoral de la acest tip de scrutin.[26] Pe lângă o eventuală diminuare a distorsiunilor privind comportamentul raportat de respondenți, folosirea datelor de sondaj culese în apropierea momentelor electorale poate prezenta și un alt avantaj: informațiile obținute pe baza sondajelor pot fi validate, comparându-le cu rezultatele oficiale anunțate de Biroul Electoral Central (BEC) și, așa cum vom arăta mai jos, distorsiunile prezente în datele de sondaj pot fi într-o

---

[24] Pentru alegerile din 1990, 1996, 2004 și 2008 am folosit sondaje post-electorale. Datorită lipsei datelor pentru alegerile din 2000 am utilizat un sondaj pre-electoral, realizat însă cu puțin timp înainte de data organizării alegerilor. Pentru alegerile din 1992 am utilizat un sondaj post-electoral realizat în toamna anului 1992.

[25] Până în 2004 inclusiv alegerile parlamentare și cele prezidențiale s-au organizat concomitent. Odată cu schimbarea constituțională a duratei mandatului prezidențial de la 4 la 5 ani, anul organizării celor două tipuri de scrutin nu a mai coincis: 2008 pentru alegerile parlamentare, respectiv 2009 pentru cele prezidențiale.

[26] O analiză comparată și pe date referitoare la participarea la vot la alegerile locale ar fi fost utilă mai ales dacă ținem cont de faptul că anumite forme de participare (mai ales contactarea oficialităților, ex. primar, consilieri locali, funcționari, etc.) sunt mai degrabă disponibile pentru majoritatea cetățenilor la nivel local. Însă lipsa datelor ne determină să limităm deocamdată analiza doar la participarea la vot realizată cu ocazia alegerilor parlamentare.

oarecare măsură corectate prin ponderare, în funcție de aceste rezultate oficiale.

Multe dintre analizele privind participarea electorală în România din 1990 până în 2008, folosite aici în scop ilustrativ, se bazează pe sondaje internaționale care au fost realizate și în România pe eșantioane reprezentative. În cele ce urmează voi prezenta pe scurt aceste sondaje care, din rațiunile menționate mai sus, urmează pe cât posibil momentelor electorale din România: pentru alegerile din 20 mai 1990 am folosit datele culese pe un eșantion reprezentativ de 1234 de persoane din România, în decembrie 1990, în cadrul studiul *Consolidation of Democracy în Central and Eastern Europe 1990-2001. Cumulated Survey Data*[27]; pentru alegerile din 27 septembrie 1992 am utilizat datele culese în perioada 7-13 Noiembrie 1992[28] pe un eșantion reprezentativ la nivel național conținând 1000 de subiecți, în cadrul studiului *Central and Eastern Eurobarometer 3 (Political Desintegration)*[29]; pentru alegerile din 3 noiembrie 1996 am folosit date culese în România pe un eșantion de 1175 respondenți în decembrie 1996, în cadrul studiului *Comparative Study of Electoral Systems (CSES), Module I, 1996-2000;* pentru alegerile din 26 noiembrie 2000 am folosit datele *Barometrului de Opinie Publică* culese în perioada 31 octombrie – 6 noiembrie 2000 pe un eșantion reprezentativ pentru România cuprinzând 1775 de persoane; pentru alegerile din 28 noiembrie 2004 am folosit al doilea modul al *Comparative Study of Electoral Systems (CSES), 2001-2006,* realizat în România în decembrie 2004 pe un eșantion reprezentativ de 1913 persoane; pentru alegerile parlamentare din 30 noiembrie 2008 am folosit datele din *European Social Survey,* modulul 4 ediția a 3-a, aplicat în România în perioada 2 decembrie 2008-19 ianuarie 2009 pe un eșantion reprezentativ de 2146 de respondenți.

27 Bazele de date sunt disponibile gratuit pentru cercetărori și mediul academic la websitul GESIS - Leibniz Institute for the Social Sciences, accesat ultima dată la 6 iulie 2021.

28 Deși datele au fost culese într-o perioadă post-electorală, întrebarea din chestionar se referă la intenția de a vota la următoarele alegeri generale din România. În ciuda acestui inconvenient am folosit acest sondaj datorită proximității perioadei de culegere a datelor față de momentul alegerilor.

29 Bazele de date sunt disponibile online la adresa: http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp, accesată ultima dată la 10 iunie 2020.

Aceste sondaje nu au fost concepute având ca principală prioritate comparabilitatea datelor. Prin urmare felul în care au fost adresate întrebările despre participarea politică diferă. De vreme ce întrebările acestea stau la baza operaționalizării variabilei privind participarea la vot, voi detalia în continuare felul în care sunt formulate întrebările în fiecare sondaj în parte[30]. În sondajul din 1990, persoanele erau chestionate: *Ați votat la ultimele alegeri parlamentare?* la circa 7 luni de la data alegerilor din 20 mai 1990 (datorită distanței relativ mari față de momentul alegerilor i-am exclus din analiză pe cei care au răspuns *nu știu* sau au refuzat să răspundă). În sondajul din 1992, întrebarea privind intenția de vot era formulată astfel: *Dacă azi ar avea loc alegeri generale, Dvs. ați merge la vot?* În chestionarul CSES din 1996 și 2004 întrebarea privind participarea la alegerile parlamentare era formulată astfel: *După cum ştiţi, în România prezenţa la vot nu este obligatorie, unii oameni votează, iar alţii nu. Dumneavoastră aţi votat: a. în primul tur al alegerilor generale?* În sondajul pre-electoral BOP din noiembrie 2000 apăreau două întrebări privind participarea la vot: *A6. Aveţi de gând să mergeţi la vot pentru alegerile prezidenţiale şi parlamentare din toamna acestui an?* Pentru cei care au răspuns că vor merge la vot s-a mai pus o întrebare suplimentară: *A7. Cât de sigur sunteţi că veţi merge la vot?* I-am considerat votanți doar pe cei care au declarat că *sunt foarte siguri* sau *destul de siguri* că vor merge la vot.[31] În sondajul ESS din 2008 întrebarea privind votul era

[30] De regulă am calculat prezența declarată la vot ca procent al celor care au declarat că au votat/intenționează să voteze din totalul respondenților, fără a-i exclude pe cei care au răspuns: *nu știu* sau au refuzat să răspundă. Totuși, la sondajul referitor la alegerile din 1990, datorită distanței mari de timp dintre aplicarea chestionarului (decembrie 1990) și data alegerilor (20 mai 1990) am considerat oportună excluderea din calculul prezenței la vot a celor care au declarat că nu știu dacă au votat sau nu la ultimele alegeri. Ne-excluderea acestei categorii ar fi distorsionat mult datele de sondaj față de rezultatele oficiale în sensul sub-raportării prezenței la vot cu circa 10 puncte procentuale, ceea ce reprezintă o situație atipică pentru studiile electorale unde de regulă se pune problema distorsiunii datelor de sondaj în sensul supra-raportării prezenței la vot. Totodată, în calculul gradului de participare la vot pe baza datelor ESS 2008, i-am exclus pe cei care au declarat că nu aveau drept de vot la data organizării alegerilor din 30 noiembrie 2008.

[31] La întrebarea *Cât de sigur sunteți că veți merge la vot?* respondenții puteau alege următoarele variante de răspuns: 1. Foarte sigur 2. Destul de sigur 3. Nu sunt așa de sigur, depinde 8. NC (nu votează) 9. NS/NR. Intenția declarată de a vota depășește cu

formulată astfel: *În zilele noastre, dintr-un motiv sau altul, unii oameni nu votează. Dumneavoastră aţi votat la ultimele alegeri parlamentare din 30 noiembrie 2008?*

După cum putem constata declinul participării la vot din anii 1990 și 2000 nu e reflectat la adevărata sa dimensiune de datele de sondaj[32]. Figura 1 sintetizează datele de sondaj (în special sondaje postelectorale) privind participarea la vot în România din 1990 până în 2008, comparându-le totodată cu datele oficiale privind prezența la urne la alegerile parlamentare. Remarcăm o creștere semnificativă a diferenței dintre gradul de participare la vot auto-declarat de respondenți în sondajele de opinie și datele oficiale privind prezența la urne, la alegerile parlamentare din România. Astfel, în decembrie 1990, 84% dintre cei chestionați (excluzându-i pe cei care au răspuns *nu știu* sau au refuzat să răspundă) într-un sondaj internațional privind consolidarea democrației în Europa de Est declarau că au votat la ultimele alegeri (cele din 20 mai 1990). Datele oficiale înregistrează o prezență la vot la aceste alegeri de 86,19%, rezultând o sub-raportare a prezenței la vot de -2,19 puncte procentuale[33]. Această sub-raportare relativ nesemnificativă contrastează puternic cu supra-raportarea pregnantă a participării la alegerile parlamentare din 30 noiembrie 2008, reliefată prin diferența de 27,2 puncte procentuale între datele oficiale (participare de 39,2%) și datele dintr-un sondaj internațional European Social Survey (ESS runda 4) realizat și în România în lunile decembrie 2008 și ianuarie 2009, în

mult prezența la urne de 65,31% raportată de Biroul Electoral central. Astfel 84,7% dintre respondenți BOP au declarat că sunt foarte siguri sau destul de siguri că vor merge la vot la alegerile generale ce urmau să aibă loc la sfârșitul lunii noiembrie 2000, . Doar 5,9 % au ales varianta *3.Nu sunt așa de sigur, depinde,* restul declarând fie că nu votează fie cu nu știu sau că refuză să răspundă.

[32] Unii autori susțin că nici datele oficiale nu sunt foarte precise din punctul acesta de vedere. Mircea Comșa (Comșa, Gheorghiță, & Tufiș, 2010) arată că la alegerile europene din 2009 numărul celor trecuți în listele electorale este cu circa 1,2 milioane mai mare decât numărul adulților raportat de INSSE, rezultând astfel o rată de participare oficială mai mică decât cea reală. Totuși, în absența altor date valide am folosit rata de participare la vot raportată de BEC pentru fiecare rând de alegeri.

[33] În paginile următoare detaliez schema de ponderare folosită pentru a corecta discrepanţele dintre datele oficiale şi cele de sondaj. Ponderarea porneşte de la premisa că cei care în fapt au votat, valorizează pozitiv actul votării şi prin urmare nu au nici un motiv să declare că nu au votat, în vreme ce o parte din cei care nu au votat în fapt, declară că au votat, rezultând astfel o supra-raportare a votului în sondajele de opinie.

care 66.4% dintre respondenți declarau că au votat la alegerile din 30 noiembrie 2008.

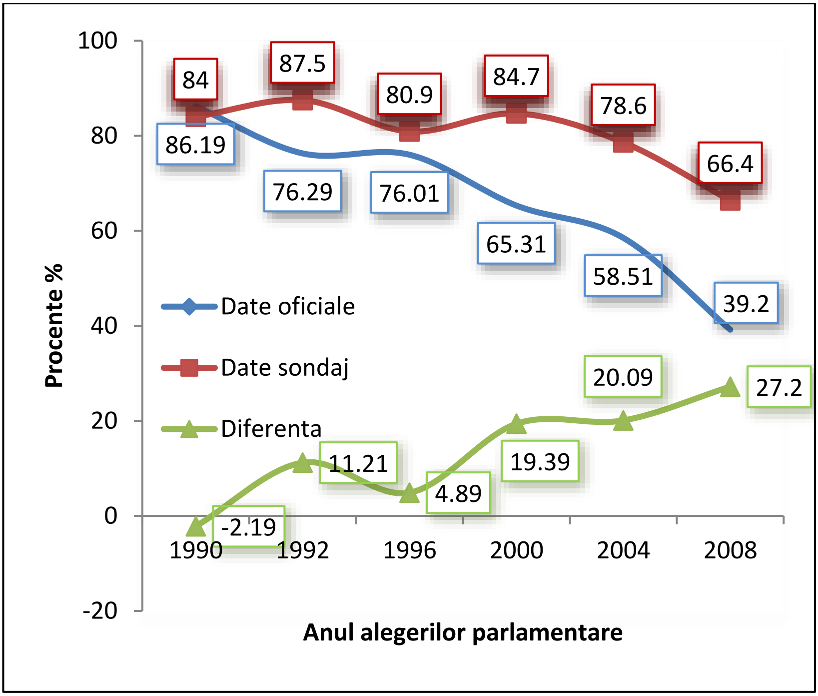

Figura 1. ***Participarea la vot în România: date oficiale și sondaje de opinie***
Sursa: elaborare proprie folosind datele disponibile pe web-situl Autorității Electorale Permanente pentru alegerile parlamentare din 1990 până în 2008, respectiv cele culese printr-o serie de sondaje post-electorale (PCP pentru alegerile din 1990; CSES modulul 1 pentru alegerile din 1996; CSES modulul 2 pentru alegerile din 2004, ESS 3 pentru alegerile din 2008) și pre-electorale (CEE Eurobarometer pentru alegerile din 1992; BOP 2000 ediția de toamna pentru alegerile din 2000).

Cum se explică creşterea diferenţei dintre procentul celor care declară în sondajele postelectorale că au votat şi rata de participare la vot reflectată de datele electorale oficiale? Datele pe care le avem la dispoziţie ne permit doar răspunsuri ipotetice la această întrebare, bazându-ne pe rezultatele altor cercetări. O primă explicație ține de numărul tot mai mare al cetățenilor români cu drept de vot care au emigrat în decursul anilor 2000 (Comșa,

2015). În general, aceștia fiind plecați din țară, nu erau incluși în sondajele de opinie realizate în perioada respectivă în România. Deși sunt înscriși în listele electorale și au drept de vot, ponderea românilor din diaspora care votează la alegerile parlamentare este relativ mică (Kostelka, 2017a). Prezența lor pe listele electorale diminuează însă semnificativ cifrele raportate de autorități privind prezența oficială la vot care e calculată ca procent al celor care s-au prezentat la urne din totalul celor care au drept de vot. Includerea românilor din diaspora în sondajele de opinie ar putea corecta într-o oarecare măsură discrepanțele dintre datele de sondaj și datele oficiale privind participarea la vot în alegeri.

Un al doilea set de explicaţii ţine de distorsiunile datorate construirii eșantioanelor folosite în sondajele de opinie postelectorale. Astfel, e posibil ca cei care votează să fie supra-reprezentaţi în aceste eşantioane tocmai datorită faptului că posedă acele caracteristici care le cresc şansele de a fi incluşi în sondajele de opinie (caracteristici socio-demografice, domiciliul stabil, includerea în listele electorale din care poate fi extras eşantionul, disponibilitate mai mare de a participa la sondaj, etc.). Cu siguranţă că felul în care sunt construite eşantioanele oferă doar explicaţii parţiale pentru distorsiunile privind felul în care e reflectată participarea la vot în sondajele de opinie. E greu de crezut de pildă că toţi cei 66.4 % care au declarat că au votat în eşantionul din România ESS4 chiar au votat la alegerile din noiembrie 2008 şi că diferenţa până la rata oficială a prezenţei la vot (de numai 39.2%) se datorează erorilor de eşantionare. E foarte probabil ca o parte dintre cei care au declarat că au votat, să nu fi mers de fapt la urne în ziua votului.

În literatura de specialitate sunt menţionaţi o serie de factori care pot contribui la supra-raportarea votului în sondaje: „scăpări de memorie”, efecte legate de ordinea întrebărilor din chestionar, felul în care tratăm non-răspunsurile din sondaje. Însă cea mai des întâlnită explicaţie pentru supra-raportarea votului se referă la faptul că respondenţii sunt motivaţi să dea un răspuns dezirabil din punct de vedere social pentru a apărea într-o lumină pozitivă (Karp & Brockington, 2005). Dacă ipoteza dezirabilităţii sociale este corectă, atunci cei care declară fals că au votat (când de fapt nu au făcut acest lucru) sunt persoane care valorizează pozitiv actul votării şi prin

urmare sunt mai apropiaţi din acest punct de vedere de cei care sunt predispuşi să voteze. Cu alte cuvinte, sunt persoane care consideră că votul e important şi dezirabil social dar care din diferite motive conjuncturale nu au votat. Totuşi, aceste persoane sunt non-votanţi (chiar dacă conjuncturali) şi nu votanţi aşa cum se declară în sondaje. Tocmai fiindcă aceşti non-votanţi conjuncturali au caracteristici similare din multe puncte de vedere cu adevăraţii votanţi, includerea lor în categoria votanţilor supraestimează importanţa caracteristicilor comune ale celor două categorii (în general predictori socio-demografici). Dacă cei care declară fals că au votat ar fi incluşi în categoria non-votanţilor atunci caracteristicile socio-demografice similare votanţilor şi-ar pierde din importanţă deoarece, în analizele statistice multivariate, nu ar mai fi predictori sau discriminanţi la fel de buni ai votanţilor faţă de non-votanţi.

Distorsiunile existente în datele de sondaj în privința participării influențează modelele predictive ale votului. Astfel efectul unor predictori ai votului poate fi supra-apreciat, în vreme ce importanța altora este subapreciată. Această situație este examinată de Crow și Berumen (2007) într-un studiu despre alegerile prezidențiale din 2000 în Mexic. Autorii demonstrează că dacă nu se corectează distorsiunile legate de supra-raportarea votului în sondajele post-electorale, analizele statistice multivariate tind să supraliciteze efectul variabilelor socio-demografice asupra participării la vot. Crow și Berumen propun trei soluții pentru corectarea distorsiunilor din datele de sondaj: folosirea unor „filtre” pentru a reclasifica drept non-votanți respondenții care deși declară că au votat, au o probabilitate mică să fi făcut acest lucru;[34] ponderări ale eșantionului derivate din datele oficiale agregate; un model de selectare a eșantionului folosind o corecție de tip Heckman.

[34] Crow și Berumen (2007) folosesc pentru filtrarea votanților/non-votanților un sondaj postelectoral CSES aplicat în 2000 în Mexic. În aplicarea chestionarului respondenților li se inspecta cartea de alegător (sub pretextul furnizării unor informații pentru îmbunătățirea felului în care aceasta este concepută) pentru a se stabili dacă subiecții au votat într-adevăr sau nu. Astfel de date nu sunt disponibile în România, unde, deși la un moment dat s-au introdus cărțile de alegător, acestea nu au fost folosite ulterior, pentru exercitarea dreptului de vot fiind necesar un alt act de identitate.

În privința aplicării așa numitelor „filtre” pentru clasificarea respondenților în votanți respectiv non-votanți, există riscul introducerii în analiză a unor confuzii conceptuale și operaționale în absența unor date relevante. De pildă, unii autori folosesc pe lângă declarația respondenților privind prezența lor la vot și alți indicatori precum certitudinea opțiunii de vot pentru un anumit partid sau candidat și gradul de interes pentru alegeri (Rotariu & Comşa, 2005). Pe baza acestor itemi, Comșa și Rotariu (2005) au construit probabilitatea de vot pentru fiecare individ, pe intervalul (0,1). Astfel doar persoanele care au o probabilitate de vot mai mare de 0.5 sunt incluse în categoria votanților, restul fiind considerați non-votanți. Această metodă prezintă riscul unei confuzii conceptuale și de măsurare deoarece introduce în operaționalizarea variabilei dependente (i.e. VD = participarea la vot) alte variabile ce ar putea să fie variabile explicative ale votului (i.e. VI = interesul pentru alegeri, interes pentru politică, certitudinea opțiunii de vot pentru un candidat sau altul etc.). Chiar dacă această operaționalizare a participării la vot produce rezultate apropiate la nivel agregat de procentele prezenței la vot furnizate de Biroul Electoral Central pentru alegerile din 2004, fidelitatea acestei modalități de corectare a distorsiunilor din datele de sondaj ar trebui testată și pentru alte eșantioane din diferite sondaje pre sau post-electorale. De pildă, pe eșantionul Barometrului de Opinie Publică din 2000 (ediția din noiembrie) ce conține itemi similari celor propuși de Comșa și Rotariu (2005) clasificarea votanților respectiv non-votanților pe baza calculului probabilității de vot propuse de autorii citați duce la rezultate distorsionate în sensul sub-aprecierii gradului de participare la vot cu circa 10 puncte procentuale față de datele oficiale.

Re-ponderarea eșantionului ar putea fi o metodă mai adecvată de corectare a distorsiunilor din datele de sondaj. Această metodă constă în ponderarea diferențiată a indivizilor din eșantion care declară că au votat respectiv nu au votat, folosind datele agregate privind gradul de participare la vot pentru fiecare rând de alegeri. Această schemă de ponderare pornește de la următoarea idee subliniată de Crow și Berumen (2007): se acordă o pondere mai mare persoanelor care admit că nu au votat (presupunând că spun adevărul) și o pondere mai mică celor care pretind că au votat (cei mai mulți dintre aceștia spun adevărul, dar o parte semnificativă dintre ei

declarând fals că au votat). Cu alte cuvinte ponderarea reprezintă o corectare a sub-reprezentării adevăraților non-votanți în eșantionul folosit (Crow & Berumen, 2007).

Tabelul 1. ***Clasificarea încrucișată a votului declarat cu votul real sau „Tabelul Adevărului”***

		A votat în realitate (V)		
		Da	**Nu**	
A declarat că a votat (DV)	**Da**	**P(V=1| DV=1)** „Adevărații votanți auto-declarați”	**P(V=0|DV=1)** „Falșii votanți auto-declarați”	**66.4%**
	Nu	**P(V=1|DV=0)** „Falșii non-votanți auto-declarați”	**P(V=0|DV=0)** „Adevărații non-votanți auto-declarați”	**33.6%**
		39.2%	**60.8%**	

Sursa: adaptare după Crow și Berumen (2007)
Nota: Totalul de pe coloane e preluat din datele Autorității Electorale Permanente (AEP) pentru alegerile parlamentare din 2008; totalul pe linii e calculat pe baza declarațiilor respondenților la sondajul ESS din 2008.

Calcularea ponderilor diferențiate acordate celor care declară că au votat, respectiv că nu au votat se face pe baza unui tabel de contingență folosind deopotrivă declarația respondenților privind participarea sau neparticiparea la vot și datele oficiale agregate privind prezența la vot. Tabelul rezultat este așa numitul „tabel de adevăr” (Crow & Berumen, 2007). Voi exemplifica metoda de ponderare folosind datele ESS vizând participarea la vot la alegerile parlamentare din România organizate la 30 noiembrie 2008. Datele oficiale au înregistrat la aceste alegeri o prezență la vot de 39.2 % în vreme ce participarea declarată la vot în sondajul ESS pe

România a fost de 66.4%. Vom folosi datele oficiale ca valori cunoscute ale populației și le vom utiliza pentru a corecta estimările prezenței la vot rezultate din declarațiile respondenților la sondajul ESS din 2008.

Tabelul 1 reprezintă o clasificare încrucișată a votanților auto-declarați cu votanții reali la alegerile parlamentare din 30 noiembrie 2008. Procentele marginale de pe coloane reprezintă probabilitatea necondiționată că un respondent a votat sau nu (datele sunt cele înregistrate de Autoritatea Electorală Permanentă - AEP). Procentele marginale de pe linii reprezintă probabilitatea necondiționată ca un respondent să declare că a votat (calculate pe baza datelor din sondajul post-electoral ESS 2008). Simbolurile din interiorul tabelului de contingență se citesc astfel: P – probabilitatea ca un respondent să fie clasificat în celula respectivă; V – a votat (cu valorile 1 pentru cei care au votat în realitate și 0 pentru cei care nu au votat); DV – a declarat că a votat (cu valorile 1 pentru cei care au declarat că au votat, respectiv 0 pentru cei care au declarat că nu au votat[35]). Astfel, în celula din stânga sus îi avem pe cei care au declarat că au votat și chiar au făcut acest lucru în realitate („Adevărații votanți auto-declarați"); în celula din dreapta sus se afla cei care au declarat că au votat dar de fapt nu au făcut acest lucru în realitate („Falșii votanți auto-declarați"); în stânga jos îi avem pe cei care au declarat că nu au votat, dar de fapt au votat („Falșii non-votanți auto-declarați"); în fine în dreapta jos îi avem pe cei care au declarat corect că nu au votat, fiindcă nici în realitate nu au fost prezenți la urne („Adevărații non-votanți auto-declarați").

Fără existența unor date electorale validate nu putem ști procentajul celor care au declarat că au votat și într-adevăr au făcut acest lucru („adevărații votanți auto-declarați") și nici al celor care nu au spus adevărul, declarând că au votat, când de fapt nu au fost prezenți la urne („falșii votanți auto-declarați"). Cu alte cuvinte, nu putem ști procentajele din celulele

[35] La întrebarea: Dvs. ați votat la ultimele alegeri parlamentare din 30 noiembrie 2008? respondenții aveau posibilitatea să răspundă astfel: 1. Da, am votat; 2. Nu, nu am votat; 3. Nu am votat fiindcă nu aveam varsta de 18 ani; 8. Nu ştiu/Nu răspund. Cei care au declarat că au votat au fost recodați ca votanți auto-declarați (valoarea 1), cei care au declarat că nu au votat/nu știu/nu răspund au fost recodați ca non-votanți autodeclarați (valoarea 0), iar cei care nu au votat fiindcă nu aveau drept de vot au fost excluși din calcul, fiind nerelevanți pentru analiza de față.

interioare ale tabelului de contingență (Crow & Berumen, 2007). Vom rezolva această problemă urmându-l pe Katz (2000, pp. 9-10, apud. Crow și Berumen, 2007, p.14) care acordă o probabilitate egală cu 0 în dreptul „falșilor non-votanți autodeclarați” (celula din stânga jos în Tabelul 2).

Tabelul 2. ***Clasificarea încrucișată a votului declarat cu votul real, presupunând că nu există sub-raportare a votului în sondajele de opinie***

		A votat în realitate (V)		
		Da	**Nu**	
A declarat că a votat (DV)	**Da**	**0.392** „Adevărații votanți auto-declarați”	**0.272** „Falșii votanți auto-declarați”	**66.4%**
	Nu	**0.00** „Falșii non-votanți auto-declarați”	**0.336** „Adevărații non-votanți auto-declarați”	**33.6%**
		39.2%	**60.8%**	

Sursa: Elaborarea autorului pe baza datelor Autorității Electorale Permanente (AEP) și cele culese prin sondajul ESS din 2008.
Nota: Totalul de pe coloane e preluat din datele Autorității Electorale Permanente (AEP) pentru alegerile parlamentare din România 2008; totalul pe linii e calculat pe baza declarațiilor respondenților la sondajul ESS din 2008.

Acordarea acestei probabilități nule pleacă de la premisa că toți cei care au declarat că nu au votat, au spus de fapt adevărul și că în acest caz nu avem nici un respondent care să fi votat în realitate și să fi declarat că nu a votat. Pentru orice distribuție a valorilor de pe marginea tabelului (procentele participării la vot din datele oficiale și din cele de sondaj),

„acest zero structural" din celula din stânga jos, determină valorile din celelalte celule (vezi Tabelul 2).

Crow și Berumen (2007) consideră că postularea „zeroului structural" pentru frecvența sub-raportării prezenței la vot poate fi justificată pe baza a trei argumente. În primul rând, acordarea probabilității 0 pentru sub-raportarea participării la vot e consistentă cu așteptările derivate din teoria dezirabilității sociale. Potrivit acesteia votul e perceput ca un act pozitiv și dezirabil și prin urmare un respondent care și-a exercitat dreptul la vot va declara că a votat atunci când este chestionat într-un sondaj de opinie post-electoral. În al doilea rând, studiile electorale din SUA (i.e. National Election Survey-NES) care au validat declarațiile respondenților privind participarea la vot prin raportare la documentele electorale oficiale (i.e. listele electorale în care se consemnează cei care au votat/nu au votat) arată că numărul respondenților care sub-raportează votul este neglijabil din punct de vedere empiric (considerăm că acest lucru e valabil și pentru România). În al treilea rând, spre deosebire de supra-raportare, sub-raportarea votului pare a fi distribuită în mod aleatoriu în rândul respondenților și astfel nu influențează mărimea și sensul coeficienților pentru predictorii participării la vot (Crow & Berumen, 2007).

Schema de ponderare ilustrată mai sus folosește ratele de participare la nivel național (date oficiale) și ratele de participare rezultate din raportarea participării la vot în sondajele folosite (date de sondaj). Ea poate fi utilizată și în studiile longitudinale, pentru fiecare rând de alegeri va rezulta o ponderare diferită a eșantioanelor, în funcție de datele oficiale și a datelor de sondaj folosite. Astfel, la alegerile parlamentare din 2008, schema de ponderare produce următoarele ponderi:

Ponderarea pentru Votanții auto-declarați:

$$(\mathrm{DV}=1) = \frac{P(V=1)}{P(DV=1)} = \frac{0.392}{0.664} \approx 0.59$$

Ponderarea pentru Non-votanții auto-declarați:

$$(\mathrm{DV}=0) = \frac{P(V=0)}{P(DV=0)} = \frac{0.608}{0.336} \approx 1.80$$

Aplicarea acestei ponderări urmărește corectarea distorsiunilor din datele de sondaj. Ținând cont de faptul că procentul celor care declară că au votat este mai mare decât al celor care au votat într-adevăr, conform datelor

oficiale, ponderarea va ajusta în jos (*0.59) procentul votanților auto-declarați (o parte dintre aceștia au declarat fals că au votat) pentru a ajunge la procentul votanților reali. Invers, având în vedere că procentul celor care declară că nu au votat este mult mai mic decât procentul celor care nu s-au prezentat la urne (conform datelor oficiale), ponderarea va ajusta în sus (*1.80) procentul non-votanților auto-declarați (presupunând din rațiunile schițate mai sus că aceștia au declarat adevărul) pentru a ajunge la procentul non-votanților. Aceeași procedură de ponderare se poate aplica tuturor sondajelor folosite într-un studiu pentru analizarea evoluției determinanților prezenței la vot.

2.3.2 Dimensiunile și indicatorii participării ca încercare de influență politică

Participarea politică ca încercare de a influența autoritățile publice poate îmbrăca diferite forme de acțiune. Într-un studiu al extinderii modalităților de participare politică, citat și în secțiunile anterioare, Jan W. van Deth (2001) analizează repertoarul formelor de participare politică, așa cum sunt acestea operaționalizate în diferite studii. De pildă, autorul menționează nu mai puțin de 52 de activități incluse ca modalități de participare politică în chestionarul folosit pentru studiul *Citizenship, Involvement, Democracy* din 2000. Pentru a ajunge la acest număr impresionant de acțiuni, în studiul menționat sunt incluse sub eticheta participare politică și o serie de comportamente ce țin de participarea civică (ex. apartenența la tot soiul de organizații de la cele sportive la cele religioase, de la cele filantropice la cele pentru protecția mediului, etc.). Alte cercetări menționate de Deth includ mult mai puține modalități de participare (circa 7-10) lăsând în afara operaționalizării acestui concept forme de participare cum ar fi de pildă activitățile în cadrul diferitelor asociații și organizații neguvernamentale, care sunt considerate cel mai adesea în analizele statistice multivariate ca fiind precursori sau predictori ai participării politice.

Cei mai mulți autori pornesc de la o tipologie dihotomică a modalităților de participare politică ca influență: *participare convențională*

(aici sunt adesea incluse activități legate de contactarea oficialităților, convingerea rudelor/cunoștințelor/prietenilor să voteze un anumit partid sau candidat, participarea în campania electorală pentru sprijinirea unui candidat sau partid, participarea la un miting electoral sau la o întâlnire cu scop politic, etc.), *participare neconvențională sau de protest* (semnarea unei petiții sau reclamaţii, participarea la demonstrații sau greve legale, participarea la demonstraţii sau greve ilegale, ocuparea unor clădiri sau fabrici, blocarea străzilor, greva foamei, etc.).

În această secțiune adoptăm tipologia dihotomică de mai sus. Pentru fiecare tip de participare (convențională respectiv de protest) vom folosi pentru ilustrare o serie de indicatori instrumentați sub forma unor întrebări în sondajele internaționale de opinie la care România a luat parte din 1990 până în 2008/09. Tabelul 3 sintetizează acești indicatori pentru fiecare sondaj în parte. Felul în care au fost formulate întrebările privind participarea politică diferă într-o oarecare măsura de la un sondaj la altul. Fiindcă aceste întrebări constituie variabilele prin care e măsurată participarea ca încercare de influență, consider utilă detalierea fiecărei modalități de participare așa cum a fost instrumentată în sondajele menționate în tabelul 3. Voi începe cu formele de participare convenţională.

Încercarea de a-i convinge pe alții (fie că sunt rude, prieteni, colegi sau cunoștințe) să voteze într-un anumit fel variază mult în ceea ce privește efortul și competența politică pe care le necesită, însă în general această modalitate de participare presupune un grad relativ ridicat de pasiune sau interes pentru politică (Sum, 2005). În 1990 şi 1998, în sondajele *Post-communist Citizens 1990-1992* (PCP 1990, valul 1) şi *Consolidation of Democracy în Central and Eastern Europe* (PCP 1998, valul 2), respondenţii erau întrebați: „Cât de frecvent încerci să-ţi convingi prietenii să voteze la fel ca tine” cu variantele de răspuns „des, câteodată, rar, niciodată, nu știu”. În chestionarul *Comparative Study of Electoral Systems* (CSES) din 2004 respondenții erau întrebați: „Aţi discutat cu alţi oameni în încercarea de a-i convinge să voteze un anumit partid sau candidat” iar pentru cei care au răspuns „da” s-a mai pus o întrebare „Cât de des ați făcut acest lucru” cu variantele de răspuns „deseori, uneori, rareori, NS/NR”.

Tabelul 3. ***Indicatorii participării politice ca modalitate de influență în diferite studii***

Forme de participare politică		PCP 1990	CSES 1996	PCP 1998	WVS 1998	EVS 1999	CSES 2004	WVS 2005[36]	C. Civ 2007	EVS 2008	ESS4 2008/9
Convențională	Își convinge cunoștințele să voteze	x		x			x				
	Întâlniri politice	x		x							
	Contactează oficialități	x	x	x			x		x		x
	Sprijină campania electorală	x		x			x				x
De protest	Demonstrați e legală	x		x	x	x	x	x	x	x	x
	Petiționare	x		x	x	x		x	x	x	x
	Boicotare	x		x	x	x		x		x	x
	Grevă ilegală	x		x	x	x				x	
	Ocuparea clădirilor	x		x	x	x				x	

Nota: Am marcat cu ”x” prezența itemului respectiv în sondajul de opinie menționat.
Sursa: Elaborare autorului pe baza analizării chestionarelor din sondajele internaționale aplicate în diferite momente în România (PCP din 1990 și 1998; CSES modulul 1din 1996 și modulul 2 din 2004, WVS din 1998 și 2005, EVS din 1999 și 2008, Cultura Civică din 2007, ESS 4 din 2008/2009).

Participarea la întâlniri politice poate să fie mai mult sau mai puţin activă (ex. dacă respondentul ia cuvântul sau doar asistă la întâlnire) dar oricum presupune unele costuri, în special în ceea ce priveşte timpul alocat de respondenţi acestei activităţi. Doar în două dintre sondajele discutate în tabelul 3 au fost incluse în chestionar întrebări legate de participarea la întâlniri politice. E vorba de sondajele PCP din 1990 si 1998, în ambele respondenţii erau întrebaţi: „Cât de des aţi participat la o întâlnire sau

[36] Subiecții sunt întrebați deopotrivă daca au participat vreodată la formele de protest menționate și apoi dacă au participat în ultimii 5 ani.

adunare politică?” cu variantele de răspuns „des, câteodată, rar, niciodată, nu știu.”

Contactarea politicienilor sau a oficialităţilor publice necesită un anumit nivel de iniţiativă din partea participanţilor care pot desfăşura această activitate în multe feluri, de la vizite personale la biroul politicienilor sau oficialităţilor, până la scrierea unor scrisori sau contactarea prin telefon, email, sau mai nou, prin mesaje pe rețelele de socializare online. În sondajele PCP din 1990 şi 1998, respondenţii erau întrebaţi: „Cât de des aţi contactat oficialităţile publice sau politicieni?” cu variantele de răspuns „des, câteodată, rar, niciodată, nu știu.” În sondajul CSES din 1996, respondenţii erau întrebaţi dacă „În ultimele 12 luni, aţi avut vreun contact cu vreun membru al Parlamentului?” în vreme ce în sondajul CSES 2004 întrebarea era pusă astfel: „În ultimii cinci ani aţi contactat vreun politician sau funcţionar în scris sau altcumva?” În sondajul ESS4 din 2008 întrebarea era formulată astfel: „În ultimele 12 luni, Dvs. personal aţi contactat un politician, un reprezentat al Guvernului sau al autorităţilor publice locale (primar, viceprimar, consilier)?”. Trebuie remarcate diferenţele între modul de formulare a întrebărilor atât în ceea ce priveşte cadrul temporal cât şi persoana publică ce a fost contactată. În privinţa cadrului temporal, acesta lipseşte la întrebările din PCP 1990 şi 1998, este limitat la ultimele 12 luni în CSES 1996 şi ESS4 2008 şi este extins la ultimii 5 ani în CSES 2004. În privinţa persoanei publice care este contactată, singura diferenţă notabilă apare în cazul CSES 1996 care se referă doar la contactarea parlamentarilor.

Sprijinirea unui candidat sau partid în campania electorală variază mult în ceea ce priveşte efortul, resursele și abilitățile necesare. De pildă suportul pentru un partid în campania electorală nu presupune resurse foarte mari atunci când de exemplu se manifestă prin acţiuni precum: purtarea unor îmbrăcăminte pe care se află însemnele electorale ale unui partid sau candidat (ex. tricouri, şepci, ecusoane, insigne electorale, etc.). Costul participării la acest tip de activitate politică poate fi mai mare atunci când, de exemplu, participanții se implică în distribuirea materialelor electorale ale partidului, de la distribuirea fluturaşilor electorali până la lipitul de afişe. După cum arătau campaniile electorale din România anilor 2000 lipirea afișelor electorale părea a fi o îndeletnicire relativ periculoasă ce îi expunea

pe participanţi la potenţiale altercaţii cu echipele de campanie ale adversarilor politici pe de o parte, sau chiar conflicte cu forţele de ordine, pe de altă parte. Totodată, sprijinirea unui candidat poate necesita anumite abilități atunci când se manifestă prin participarea la elaborarea materialelor de campanie şi anumite resurse când participanţii oferă partidului anumite donații, folosirea unor echipamente etc. În sondajul, PCP 1990 şi 1998, întrebarea referitoare la sprijinul pentru un candidat sau partid în campania electorală era formulată astfel: „Cât de des vă petreceţi timpul lucrând pentru un partid sau candidat" cu variantele de răspuns „des, câteodată, rar, niciodată, nu ştiu." În sondajul CSES 2004, fiind un an electoral, întrebarea vizând sprijinul pentru partid sau candidat era formulată astfel: „Vă voi citi o listă de activităţi la care unii oameni iau parte în perioada alegerilor. Pentru fiecare dintre ele, vă rog să îmi spuneţi dacă aţi participat sau nu într-o astfel de activitate în perioada ultimelor alegeri: V-aţi exprimat în vreun fel sprijinul pentru un anumit partid sau candidat participând, spre exemplu, la o întâlnire publică, lipind un afiş ori ceva similar?" iar celor care au răspuns „da" li s-a mai adresat o întrebare: „Cât de des aţi făcut acest lucru?" cu variantele de răspuns „deseori, uneori, rareori, NS/NR". În sondajul ESS4 din 2008, respondenţilor li s-a cerut să indice dacă în ultimele 12 luni au „purtat insigne sau au împărţit fluturaşi de campanie."

Participarea la demonstraţii sau marşuri de protest e cel mai adesea considerată o formă de participare politică neconvenţională (Thomassen & Deth, 1998; Uslaner, 2004, apud. Sum, 2005) diferită de formele convenţionale de participare. Potrivit lui Sum (2005) distincţia dintre formele convenţionale şi cele neconvenţionale de participare e relevantă deoarece în cazul demonstraţiilor publice de pildă, se ocolesc canalele instituţionale tradiţionale prin care se fac auzite preferinţele cetăţenilor, acestea fiind exprimate direct de către participanţii la demonstraţiile din stradă. Semnarea unei petiţii reprezintă o altă formă de participare care se aseamănă cu participarea la demonstraţii în sensul că prin ambele forme de participare se exprimă o anumită cerinţă sau nevoie a cetăţenilor. Totuşi, semnarea unei petiţii necesită de regulă mai puţin efort şi timp decât participarea la demonstraţii de vreme ce persoana care semnează este de obicei abordată de iniţiatorii petiţiei, i se explică care este scopul acesteia şi

apoi e rugată să participe la semnarea petiţiei. Sum (2005) observă că în cazul celor care iniţiază, elaborează şi difuzează o petiţie efortul şi competenţele necesare acţiunii de petiţionare sunt mult mai mari. O altă formă de participare de protest e boicotul politic văzut ca ripostă la anumite acţiuni ale autorităţilor publice centrale şi locale în scopul de a le cauza anumite prejudicii sau de a le face să ia, să retragă sau să nu ia anumite decizii. În fine, repertoriul acţiunilor de protest analizate în tabelul 3 e completat de două forme de participare ce depăşesc cadrul legal şi care, prin riscurile pe care le implică, necesită nivele foarte ridicate de motivaţie şi efort. E vorba de grevele ilegale şi ocuparea clădirilor sau fabricilor. Datorită costurilor ridicate, aceste ultime două modalităţi de acţiune înregistrează nivelele cele mai scăzute de participare.

În general, activităţile de protest necesită o motivaţie mai intensă şi resurse de timp mai ridicate, decât alte forme de participare (Sum, 2005). În sondajele PCP 1990 şi 1998 respondenţii erau întrebaţi dacă „aprobă folosirea următoarelor mijloace de protest sau le consideră inacceptabile: demonstraţiile legale, semnarea unei petiții, boicotarea, grevă ilegală, ocuparea clădirilor sau fabricilor" cu variantele de răspuns: „aprobă cu tărie, aprobă, dezaprobă, dezaprobă cu tărie." Din păcate, bateriile de întrebări din PCP 1990 şi 1998 nu se referă la acţiunile de protest întreprinse de respondenţi, ci măsoară mai degrabă atitudinea lor faţă de diferitele modalităţi prin care protestul poate fi exprimat. Prin urmare, aceste întrebări au un grad mic de compatibilitate cu întrebările factuale despre acţiunile de protest întreprinse, putând fi, în cel mai bun caz, comparate cu întrebările referitoare la disponibilitatea respondenţilor de a participa la acţiuni de protest. Totuşi având în vedere că acestea sunt printre puţinele date de sondaj despre participarea la proteste din România începutului anilor 1990[37] la care am avut acces, vom utiliza aceste date în ilustrările de mai jos, fiind

[37] Din păcate, bateria de întrebări referitoare la participarea politică de protest, lipseşte din ancheta European Values Survey (EVS) realizată în România, în 1993. La fel, datele despre participare politică lipsesc din baza de date a Comparative Study of Electoral Systems (CSES) modulul 1 din 1996, deși în chestionarul aplicat în România au fost incluși o serie de itemi privind mai ales participarea politică convențională dar și cea de protest.

conştienţi de faptul că limitările prezentate mai sus impun ca interpretarea rezultatele analizelor să se realizeze cu o doză sporită de precauţie.

În sondajul WVS aplicat în România în 1998 respondenților li s-a citit o baterie de întrebări privind acţiunile de protest: „Pe această listă sunt enumerate diferite modalităţi de acţiune politică pe care le au la dispoziţie oamenii obişnuiţi. Vă rog să-mi spuneţi dacă dvs. personal aţi participat vreodată, aţi putea participa sau nu aţi participa niciodată la asemenea acţiuni: semnarea unei petiţii, alăturarea la boicoturi politice, participarea la demonstraţii legale, alăturarea la greve neoficiale, ocuparea unor clădiri sau fabrici" cu variantele de răspuns „am făcut asta, aş putea face asta, nu aş face asta niciodată, NS/NR". Aceleaşi seturi de întrebări şi variante de răspuns apar şi în sondajul EVS aplicat în România în 1999 şi apoi în 2008. În sondajul CSES din 2004 apare o singură întrebare vizând participarea de protest: „Vă voi citi o listă de activităţi prin care unii oameni încearcă să influenţeze deciziile politicienilor sau ale funcţionarilor. Pentru fiecare dintre ele, vă rog să-mi spuneţi dacă aţi participat vreodată într-o astfel de activitate în ultimii cinci ani**:** aţi luat parte la vreun protest, marş sau demonstraţie?" În sondajul WVS desfășurat în România în 2005, bateria de întrebări vizând participarea la proteste conţine doar trei itemi (plus încă un item care oferă posibilitatea unui răspuns deschis): semnarea unei petiţii, participarea la un boicot şi participarea la greve legale. Aceşti itemi se regăsesc în două seturi de întrebări: unul care le cere respondenţilor să menționeze dacă au participat, ar participa vreodată sau nu ar participa niciodată la aceste acţiuni de protest; al doilea set de întrebări le cere respondenţilor să menţioneze dacă au realizat sau nu în ultimii 5 ani una dintre acţiunile descrise de cei trei itemi menţionaţi mai sus. Aceeaşi itemi (petiţionare, boicot şi demonstraţie legală) apar şi în chestionarul ESS4 aplicat în România după alegerile generale din 2008. Spre deosebire de sondajul WVS, în cazul ESS cadrul temporal este mai strâns: subiecţii sunt chestionaţi dacă au participat sau nu, în ultimele 12 luni, la una dintre acţiunile de protest menţionate mai sus.

Pentru a verifica validitatea de construct a participării politice ca modalitate de influenţă (conţinând 9 itemi) am aplicat analiza factorială folosind metoda de extracţie a factorilor pe componente principale şi

metoda de rotaţie Varimax. Cei 9 itemi prin care am operaţionalizat participarea politică ca modalitate de influenţă au fost instrumentaţi împreună doar în două dintre sondajele la care am avut acces: studiul *Post-communist Citizens* (notat PCP 1990) şi studiul *Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe* (PCP 1998). Prin urmare am aplicat analiza factorială doar în cazul acestor sondaje.

Pe baza analizei datelor PCP din 1990 am reţinut două componente ale participării politice ca încercare de influenţă aşa cum sugerează de altfel şi literatura de specialitate: participarea de protest şi participarea convenţională. După rotaţie primul factor sau componentă acoperă 27.30 % din varianţă, iar al doilea factor 23.98 din varianţă. Tabelul 4 prezintă itemii şi saturaţiile factoriale pentru factorii rotaţi, saturaţiile mai mici de 0.40 fiind omise pentru o mai bună claritate a prezentării datelor.

Primul factor, participarea de protest, este saturat mai puternic de primii trei itemi: *boicot, grevă ilegală şi semnarea unei petiţii*. Saturaţii ceva mai mici în acest factor au itemii: *demonstraţie legală şi ocuparea clădirilor sau fabricilor*. Al doilea factor, numit participare convenţională, este compus din patru itemi dintre care primii trei cu saturaţii mai mari: *sprijină campania unui candidat sau partid, participă la întâlniri politice şi contactează oficialităţi publice sau politicieni*. Al patrulea item (*încearcă să-și convingă cunoștințele să voteze la fel ca ea/el*) are o saturaţie sensibil mai mică (0.586) decât ceilalţi trei itemi incluşi în factorul participare convenţională. Această diferenţă de saturaţie poate fi explicată prin faptul că realizarea acţiunilor descrise de primii trei itemi depinde într-o oarecare măsură de apropierea subiecţilor de un anumit agent mobilizator, care este de regulă un partid politic sau un candidat.

Atât sprijinul dat în campanie pentru un partid sau candidat cât şi participarea la o întrunire politică nu sunt de regulă acţiuni solitare şi nici spontane. De cele mai multe ori, ele necesită un agent care să le planifice, să le organizeze şi să mobilizeze cetăţenii care sunt dispuşi să participe. La fel, contactarea unor oficialităţi publice sau a unui politician depinde într-o bună măsură de apropierea, mai mult sau mai puţin directă, de un partid politic sau de o altă organizaţie care poate

facilita accesul şi are influenţă pe lângă politicianul sau funcţionarul public respectiv. Spre deosebire de aceste forme de participare, persuadarea prietenilor, rudelor sau cunoştinţelor să voteze într-un anumit fel depinde într-o măsură mult mai mică de apropierea subiectului de o organizaţie politică cu rol mobilizator.

Tabelul 4. *Componentele participării politice ca încercare de influenţă (1990)*

Itemii participării politice ca modalitate de influenţă	Componenta participării		Comunalităţi
	Protest	Convenţională	
Boicot	.736		.542
Greva ilegală	.717		.534
Semnarea unei petiţii	.702		.497
Demonstraţie legală	.678		.462
Ocuparea clădirilor/fabricilor	.646		.444
Sprijină campania electorală a unui partid/candidat		.799	.642
Participă la întâlniri politice		.760	.589
Contactează oficialități publice sau politicieni		.738	.547
Încearcă să-și convingă cunoștințele să voteze la fel ca ea/el		.586	.358
Eigenvalue	2.45	2.15	
% varianţă	27.3	23.98	

Notă: Saturaţiile < 0.40 au fost omise
Sursa: Elaborare autorului pe baza datelor PCP 1990

Acţiunea de persuadare a celor apropiaţi de către o anumită persoană nu are nevoie de cadrul organizatoric pe care îl implică celelalte modalităţi de participare convenţională menţionate mai sus. Aceasta se poate desfăşura solitar, în sensul că persoana care încearcă să persuadeze nu face neapărat parte dintr-o reţea de mobilizare politico-electorală coordonată de vreun partid sau candidat. Totodată,

persuadarea poate fi spontană atunci când apare natural în discuţii între prieteni sau rude, discuţii care nu au fost neapărat iniţiate cu scopul de a-i persuada pe ceilalţi în privinţa opţiunii electorale. Prin urmare, e de așteptat ca apartenenţa şi apropierea de un partid politic sau candidat să reprezinte predictori importanţi ai primilor trei itemi ai participării convenţionale, în vreme ce apartenenţa la diferite reţele sociale informale şi mai ales poziţia centrală în cadrul acestor reţele să fie printre predictorii cei mai importanţi în cazul persuadării prietenilor sau cunoştinţelor în privinţa votului.

Tabelul 5 prezintă rezultatele analizei factoriale folosind datele din sondajul PCP 1998. Am aplicat aceeaşi metodă de analiză ca şi pentru datele din 1990 (analiza pe componente principale cu rotaţie Varimax). Spre deosebire de 1990 când am reţinut doar două componente ale participării, analiza factorială a aceloraşi itemi relevă trei dimensiuni ale participării politice ca încercare de influenţă în 1998. Dimensiunea convenţională a participării include patru itemi ca şi în 1990, accentuându-se însă diferenţa dintre primii trei itemi și cel de-al patrulea și anume, *persuadarea prietenilor să voteze la fel ca ea/el* care are o saturație de doar 0.464. Motivele creșterii acestei diferențe dintre saturațiile itemilor pe dimensiunea convențională ar putea fi rezultatul unei mai bune cristalizări și diferențieri a repertoriului acțiunilor politice întreprinse de cei care sunt mai apropiați de un partid politic sau candidat și cei care sunt mai activi politic în afara rețelelor coordonate de partide. După rotație, componenta convențională acoperă 24.27 % din varianța totală a celor nouă itemi ai participării ca încercare de influență.

O schimbare mult mai pronunțată apare în cazul participării de protest. Practic cei cinci itemi incluși în această dimensiune în 1990 se grupează în doi factori în 1998. Prima componentă numită *protest legal* include trei itemi care desemnează acele activități politice de protest ce nu depășesc cadrul legal existent: semnarea unei petiții, demonstrațiile legale și boicotul. A doua componentă, *protest ilegal*, include doi itemi care se referă la acțiuni ce sunt de regulă în afara cadrului legal: grevă ilegală și ocuparea clădirilor sau fabricilor.

Tabelul 5. ***Componente ale participării politice ca încercare de influență (1998)***

Itemii participării politice ca modalitate de influență	Componenta participării			Comunalități
	Convențională	Protest ilegal	Protest legal	
Participă la întruniri politice	.864			.747
Sprijină campania electorală a unui partid/candidat	.837			.705
Contactează oficialități publice sau politicieni	.712			.523
Încearcă să-și convingă cunoștințele să voteze la fel ca ea/el	.464			.219
Ocuparea clădirilor/fabricilor		.881		.779
Grevă ilegală		.854		.734
Semnarea unei petiții			.805	.665
Demonstrație legală			.778	.619
Boicot			.578	.577
Eigenvalue	2.18	1.77	1.60	
% varianță	24.27	19.73	17.87	

Notă: Saturațiile < 0.40 au fost omise din prezentare pentru o mai mare claritate
Sursa: Elaborarea autorului pe baza datelor PCP 1998

Diferențierea empirică a acțiunilor de protest legale de cele ilegale ar putea fi rezultatul unui proces de specializare a participanților prin adoptarea unui anumit repertoriu al acțiunilor de protest, proces care a avut loc în primii ani de experiență democratică (1990-1998). Astfel, unii dintre participanții la activitățile de protest se orientează treptat mai degrabă spre acțiunile legale în vreme ce alții sunt mai degrabă în favoarea celor ilegale. Această ipoteză e susținută și de o comparație a felului în care se corelau scorurile variabilelor de protest în 1990 și 1998. De pildă, în 1990, observăm o corelație pozitivă semnificativă între atitudinea respondenților de aprobare a demonstrațiilor legale și aprobarea ocupării clădirilor și

fabricilor ca modalitate de protest[38]. Situația se schimbă în 1998, respondenții care aprobă demonstrațiile legale, tind mai degrabă să respingă ocuparea clădirilor sau fabricilor ca formă de protest[39].

2.3.3 Operaționalizarea implicării cognitive în politică

Participarea ca discuție politică e instrumentată în majoritatea chestionarelor aplicate în cadrul anchetelor naționale și internaționale. De pildă, în Barometrul de Opinie Publică din noiembrie 2000 întrebarea referitoare la discuțiile politice e formulată astfel: „*Cât de des discutați politică?*” având următoarele variante de răspuns: „*zilnic, de câteva ori pe săptămână, de câteva ori pe lună, o dată pe lună sau mai rar, deloc, NS/NR.*” În alte sondaje, pe lângă frecvența discuțiilor politice, respondenții sunt chestionați și asupra partenerilor de dialog: familie, colegi, prieteni etc. Implicarea cognitivă în politică nu se rezumă la discuțiile despre politică. Ea presupune și un anumit nivel de informare și cunoștințe despre chestiunile politice. Similar participării ca discuție politică, întrebările despre gradul de informare pe chestiuni politice apar în majoritatea sondajelor de opinie naționale și internaționale. Felul în care este instrumentat acest item în diferite chestionare permite o analiză a informării politice prin media în general și prin intermediul unor canale specifice (televiziune, radio, presa scrisă, Internet, rețele sociale online). De pildă, Barometrul de Opinie Publică din luna mai, 2005, folosește următorii indicatorii pentru măsurarea nivelului de informare politică: *„În general, cât de des...? vă uitaţi la ştiri politice şi emisiuni politice la posturile TV; ascultaţi emisiuni de ştiri politice şi comentarii politice la radio*; *citiţi informaţii politice şi comentarii politice din ziare/reviste*”. Variantele de răspuns la aceste întrebări sunt: *„deloc, mai rar, doar la alegeri, de câteva ori pe an, de câteva ori pe lună, de câteva ori pe săptămână, zilnic sau aproape zilnic”.* Datorită prezenței întrebărilor legate de frecvența discuțiilor și informării politice în majoritatea sondajelor de opinie, aceste forme de participare politică pot fi

[38] τ (1000) = 0.197, $p < 0.001$.
[39] τ (1061) = - 0.074, $p < 0.001$.

studiate în tandem cu participarea la vot, respectiv cu participarea ca modalitate de influență.

Pe de altă parte, întrebările privind cunoștințele obiective pe teme politice sunt mai rare în sondajele internaționale, presupunând o adaptare la contextul politic local sau național. Cunoştinţele politice reprezintă o dimensiune esențială a culturii politice existente într-o societate, într-o anumită perioadă de timp. Acestea vizează atât deținerea unor informații despre liderii politici ce dețin funcțiile de conducere în stat, cât și înțelegerea rolului și atribuţiilor instituţiilor publice, a mecanismelor de funcționare a acestora precum şi a modalităților prin care drepturile cetățenești pot fi promovate şi, totodată, apărate în faţa eventualelor abuzuri venite din partea instituţiilor statului. De pildă, la nivelul României, Barometrul de Opinie Publică din luna mai 2005 conţine o baterie de 10 întrebări privind cunoaşterea numelui unor persoane cu funcții în stat (preşedinte, prim-ministru, ministrul de externe, parlamentarii din judeţul de reşedinţă), sistemul electoral (dacă votul e obligatoriu sau nu, ora până la care sunt deschise secţiile de vot, durata mandatului prezidenţial, pragul electoral), apartenenţa instituţională a României la organizaţii internaţionale (NATO, UE), atribuţiile instituţiilor politice (rolul guvernului în procesul legislativ). În același timp, sondajul Cultura Civică din 2007 conține mai multe seturi de întrebări legate de cunoașterea principalelor atribuţii ale instituţiilor administraţiei centrale, judeţene şi locale, precum şi a faptului că autorităţile locale au obligaţia de a informa cetăţenii despre deciziile luate. Totodată, întrebările vizează cunoaşterea dreptului cetăţenilor de a participa la dezbaterea proiectelor și hotărârilor Primăriei şi Consiliului local şi de a da în judecată autoritățile locale dacă acestea le încalcă drepturile.

2.3.4 Operaționalizarea participării în procesul decizional local

Operaționalizarea participării politice ca implicare directă în procesul decizional prezintă o particularitate față de celelalte operaționalizări discutate mai sus. În cazurile *participării ca act al votării, participării ca*

încercare de influență și al participării ca implicare cognitivă în politică operaționalizările folosite în anchetele sociologice din România sunt în bună măsură similare cu cele întâlnite în alte țări. Din punctul de vedere al comparabilității datelor în timp și spațiu, operaționalizarea *participării ca implicare directă în procesul decizional* prezintă unele particularități. Pe de o parte, în România lipsesc datele colectate sistematic, prin anchete sociologice, iar pe de altă parte modalitățile de implicare directă diferă, unele state oferind prin legislația adoptată mai multe canale instituționale și prin urmare oportunități mai generoase de participare cetățenească directă, față de altele.

Aceste diferenţe între oportunităţile de participare directă sunt relevate de raportul Organizației pentru Cooperare și Dezvoltate Economică (OECD, 2001) care analizează tendințele privind implicarea cetățenilor în procesul de elaborare a politicilor publice din statele membre ale organizației. Potrivit documentului OECD menţionat mai sus, relația dintre cetățeni și autorități include un spectru larg de interacțiuni ce se manifestă în fiecare etapă a procesului de elaborare, implementare și evaluare a politicilor publice. Această relație complexă este ierarhizată în raportul OECD pe trei nivele: informare, consultare și participare. Informarea a considerată o precondiție a implicării cetățenilor deoarece aceasta presupune ca instituțiile publice să ofere cetățenilor toate informațiile necesare acestora pentru a putea participa în cunoștință de cauză la în procesul decizional. Informarea este o condiţie esenţială a participării responsabile (Matiuţa, Tătar, & Haragoş, 2007). Modalităţile de informare includ: mass-media, afişe, broşuri, buletine informative, rapoarte ale instituţiilor, Internet, comunicare directă între cetăţeni şi autorităţi etc. Raportul OECD constată, pe de o parte, că informarea cetățenilor reprezintă un obiectiv împărtășit de majoritatea țărilor membre OECD, iar pe de altă parte, remarcă o creștere considerabilă a cantității și calității informării publice în ultimii 20 de ani.

Consultarea reprezintă al doilea nivel al implicării publice și se materializează prin oportunitățile pe care le au cetățenii pentru a oferi feedback propunerilor de politici publice pe care autoritățile le lansează pe diferite teme și domenii (OECD, 2001). Prin urmare, consultarea le oferă cetăţenilor posibilitatea să-şi expună punctele de vedere asupra unor

probleme ce îi vizează în mod direct (Matiuţa et al., 2007). Modalităţile de consultare includ: şedinţe şi audieri, dezbateri publice, condici de sugestii, forumuri online, chestionare și sondaje de opinie. În privința consultării, raportul OECD remarcă o extindere a modalităților prin care cetățenii își pot exprima sugestiile față de propunerile autorităților, însă această extindere are loc într-un ritm mult mai lent decât în cazul informării publice.

Al treilea nivel, participarea activă, presupune o relație de parteneriat între cetățeni și autorități, cetățenii implicându-se nemijlocit în procesul de elaborare a politicilor. Autoritățile recunosc cetățenilor rolul de iniția politici publice și de a propune teme pentru dezbaterea publică, deși responsabilitatea finală pentru decizia luată aparține autorităților (OECD, 2001). Participarea directă a publicului la procesul decizional presupune o relaţie cetăţean-autorităţi concepută la modul ideal sub forma unui parteneriat între egali, în care ambele părţi sunt puternice şi bine structurate, bazat pe respect reciproc, echilibru, în care fiecare parte o recunoaște şi acceptă pe cealaltă ca pe un partener legitim de dialog (Matiuța et al., 2008). Participarea cetăţenilor la procesul decizional se realizează prin canale instituţionale prin care se creează spatii pentru implicare. Metodele de participare publică directă includ: grupurile de lucru comune, jurii cetăţeneşti, bugetele elaborate prin mijloace participative, comitete consultative, comisii de monitorizare a politicilor publice, iniţiativa cetăţenească a unor proiecte de acte normative, referendumul local etc. Raportul OECD (2001) constată faptul că participarea activă prin implicarea directă a cetățenilor în procesul decizional se manifestă în puține state, dar chiar şi în aceste ţări modalităţile de participare directă sunt, cu unele excepţii, mai degrabă în faze incipiente şi apar de cele mai multe ori sub forma unor proiecte pilot implementate la nivelul anumitor localităţi sau regiuni.

Tendințele semnalate în raportul OECD se regăsesc și în nivelul de implicare a cetățenilor în procesele decizionale din România. Dezvoltarea celor trei componente ale participării publice este inegală, pe unele direcții avansându-se semnificativ (ex. informare publică), în vreme ce pe altele lucrurile merg mult mai greoi (consultare publică şi participare efectivă la procesul decizional). Într-o analiză cantitativă și calitativă a participării

publice din România în anul 2007, autorii unui studiu care adoptă definițiile date participării de raportul OECD menționat mai sus remarcă:

> „Dacă în ceea ce priveşte informarea lucrurile s-au îmbunătăţit, în cazul celorlalte două componente, care implică o atitudine activă din partea ambelor părţi, respondenţii semnalează că situaţia nu este deloc îmbucurătoare, fiind extrem de puţine cazurile de consultare sau participare publică reală – *în care autoritatea comunică în timp util invitaţii la şedinţe publice de dezbateri, consultări, în care participă segmente ţintă relevante ale căror sugestii sunt preluate şi valorificate într-*un *act normativ, de exemplu, iar decizia finală are loc* ***după consultare****”*(Preda, Olteanu, & Presadă, 2007, pp. 53-54).

Autorii studiului privind starea participării publice consideră că în România se poate vorbi doar de primele două trepte ale implicării cetăţenilor în procesul decizional, informare şi consultare, însă nu şi de al treilea și anume, participarea publică propriu-zisă:

> Dacă totuşi despre consultare se poate încă vorbi, chiar dacă este discutabilă calitatea proceselor, despre **participare** publică – ca formă de dialog care presupune ca autorităţile şi cetăţenii sau factorii interesaţi sa identifice împreună probleme şi soluţii şi să rămână parteneri pe tot parcursul procesului decizional – nu se poate vorbi. Nu reiese din datele culese că am vorbi de participare publică în România, în cele mai fericite cazuri putându-se vorbi de consultare publică (Preda et al., 2007).

Această stare de fapt poate avea deopotrivă explicații ce țin de unele neajunsuri ale cadrului legislativ privind participarea publică din România, lipsa de voință politică din partea autorităților pentru încurajarea participării, lipsa tradițiilor participative și slaba dezvoltare a elementelor unei culturi politice participative, managementul defectuos al proceselor de participare publică (Preda et al., 2007).

Ținând cont de observațiile prezentate de mai sus privind nivelul implicării cetățenilor în procesele decizionale din România, putem ilustra operaționalizarea participării politice directe la nivel local pe cele două dimensiuni ale acestui proces: informarea publică și consultarea publică. În acest scop, vom folosi datele studiului *Cultura Civică* comandat de Agenția

pentru Strategii Guvernamentale, cercetarea de teren fiind aplicată de Metro Media Transilvania în Decembrie 2007, pe un eşantion de 1211 subiecţi adulţi (marja de eroare +/- 2.9%, la un prag de încredere de 95%). În cadrului acestui sondaj, informarea publică a fost instrumentată sub forma unui set de 8 itemi privind frecvența informării respondenților despre proiectele și hotărârile Primăriei și Consiliului Local prin diferite mijloace: „CP7. Cât de des vă informaţi despre proiectele/hotărârile Primăriei şi Consiliului Local prin...? a. lectura ziarelor locale; b. ascultarea posturilor de radio locale; c. urmărirea emisiunilor posturilor TV locale; d. accesarea Internet-ului; e. discuţii cu prietenii/rudele; f. discuţii cu consilierii/primarul; g. panourile de informare, afişe ale primăriei/consiliului local; h. participarea la şedinţele primăriei/consiliului local”, variantele de răspuns fiind: „5. de câteva ori pe săptămână, 4. de câteva ori pe lună, 3. de câteva ori pe an, 2. o dată pe an sau mai rar, 1. deloc, 9. NS/NR.”

Pentru dimensiunea de consultare publică am folosit un set de 8 itemi despre participarea la nivel local: „CP8. În acest an Dvs. aţi...?: a. avut de gând să participaţi la o şedinţă publică a Primăriei sau Consiliului local; b. vrut să participaţi la o şedinţă publică a Primăriei sau Consiliului local dar v-a fost refuzat accesul; c. participat la o şedinţă publică a Primăriei sau Consiliului local d. vorbit la o şedinţă publică a Primăriei sau Consiliului local; e. solicitat Primăriei sau Consiliului local informarea pe o anumită temă; f. făcut o recomandare, verbală sau în scris, primarului sau Primăriei; g. făcut o recomandare, verbală sau în scris, unui consilier local sau Consiliului Local; h. făcut o recomandare Primăriei sau Consiliului local, recomandare ce a fost inclusă în proiectele de acte normative şi în deciziile luate”, cu variantele de răspuns “1. Da, 2. Nu, 9.NS/NR”. Itemii pot fi recodaţi în variabile noi cu valoarea „1”, dacă subiectul a declarat că a realizat respectiva acţiune, şi cu valoarea „0” pentru restul variantelor de răspuns.

2.4 Ce învățăm din studiile privind participarea politică în România?

Studiile privind participarea politică în noile democrații din Europa Centrală și de Est pornesc de la întrebări de cercetare ce reflectă situația diferită a acestora față de democrațiile consolidate. De pildă, Dalton și Klingemann (2007) argumentează că provocarea noilor democrații este să implice cetățenii în modalități efective de participare politică după decenii de participare ritualică sau chiar interzicere a participării. Autorii menționați mai sus consideră că în unele cazuri această experiență poate fi considerată ca reprezentând o imagine în oglindă față de vechile democrații. În democrațiile consolidate cetățenii trec de la participarea politică convențională la cea neconvențională, iar în noile democrații cetățenii au răsturnat adesea regimurile autoritare prin proteste revoluționare și sunt puși acum în situația de a învăța rutina participării convenționale, instituționalizată prin constituție și alte legi privind implicarea publică democratică.

În țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est, o serie de modalităţi de implicare publică înregistrează un declin faţă de începutul anilor 1990. De exemplu, prezența la vot deși a înregistrat niveluri relativ ridicate în primele rânduri de alegeri democratice din Europa de Est, a scăzut apoi semnificativ în majoritatea țărilor din regiune (Kostelka, 2017b). La fel, activitatea partidelor politice și în special capacitatea lor de a înregimenta noi membri s-au atrofiat odată cu dezvoltarea noilor instituții democratice (Barnes & Simon, 1998, apud. Dalton & Klingemann, 2007). Aceeași tendință descrescătoare se remarcă și în cazul participării în cadrul organizațiilor societății civile, astfel că relativa efervescență de dinainte și imediat după prăbușirea regimurilor comuniste s-a transformat treptat în apatie și retragerea în spațiul privat (Howard, 2003).

Formele directe de acțiune politică prin care cetățeni contestă acțiunile elitelor politice au jucat un rol important în prăbușirea regimurilor comuniste din regiune. Însă, după încheierea tranziției către democrație, multe dintre noile democrații au trecut printr-o perioadă marcată de dezamăgire față de noul regim și astfel, acțiunile politice directe (precum

demonstrațiile, semnarea de petiții etc.) au scăzut în frecvență și intensitate (Inglehart & Catterberg, 2002). Declinul participării politice directe reprezintă ceea Inglehart şi Catterberg numesc efectul „dezamăgirii de după luna de miere”, autorii menţionaţi anticipând că, pe termen lung, formele directe de contestare a elitelor politice vor urma o traiectorie ascendentă în noile democraţii, aşa cum s-a întâmplat şi în democraţiile consolidate.

Contrastul dintre efervescența mişcărilor sociale care au dus la prăbuşirea regimului comunist şi relativa apatie de după instaurarea democraţiei e remarcat şi de Natalia Letki (Letki, 2004). Printr-o analiza comparată pe 10 ţări autoarea încearcă să explice participarea politică în Europa Centrală şi de Est (inclusiv România) folosind date colectate la mijlocul anilor 1990. Definiţia operaţională a participării politice include următorii indicatori: intenţia declarată de a vota la următoarele alegeri parlamentare, sprijinul pentru un partid politic, apartenenţa la un partid politic, frecvenţa discuţiilor politice. Toţi aceşti indicatori fac parte din ceea ce numim generic participare politică convenţională, studiul neincluzând indicatori pentru aşa-numita participare neconvenţională sau de protest. Rezultatele analizei relevă faptul că aptitudinile şi implicarea în politică din perioada comunistă pot fi relevante pentru participarea politică din democraţie. Astfel, apartenenţa la fostul partid comunist reprezintă unul dintre predictorii importanţi, corelat pozitiv cu indicatorii participării convenţionale în politica de după 1990. Calitatea de membru al unor asociaţii e un predictor puternic doar pentru două dintre formele de participare menţionate mai sus: intenţia declarată de a vota şi sprijinul pentru partidele politice. De asemenea, încrederea socială e un predictor relativ slab pentru: discuţiile politice, sprijinul pentru partide şi intenţia de a vota.

Analiza multinivel include şi o serie de variabile macro care influenţează participarea politică. Astfel, expunerea la procesele democratice şi dezvoltarea instituţiilor politice democratice au un efect pozitiv asupra participării politice. Gradul de democratizare a sistemului politic, în general, și al instituţiilor politice în special este măsurat prin Indexul Vanhanen al Democratizării. Sintetizând, autoarea atribuie o utilitate limitată conceptului de capital social pentru explicarea nivelului şi

formelor de implicare politică în Europa Centrală şi de Est. Rezultatele cercetării sugerează faptul că atitudinile şi aptitudinile dobândite prin implicare în asociaţii voluntare sau apartenenţa la vechiul partid comunist, precum şi expunerea la procesul politic democratic, au o importanţă mult mai mare pentru implicarea politică a cetăţenilor, decât faptul că aceştia au sau nu încredere unii în alţii.

Multe dintre studiile asupra comportamentului politic pornesc de la o taxonomie a participării devenită clasică în cercetările pe această temă şi anume participare convenţională şi participare neconvenţională, analizând de regulă doar una dintre cele două categorii. Dacă studiul Nataliei Letki (2004), sintetizat mai sus, încearcă să explice participarea politică convenţională din Europa Centrală şi de Est, la mijlocul anilor 1990, Gabriel Bădescu şi Bogdan Radu (2010) îşi propun explicarea participării neconvenţionale sau de protest din aceeaşi regiune, folosind datele din cele patru valuri de ale sondajului World Values Survey, din 1989 până în 2006. Indicatorii folosiţi pentru participarea de protest sunt: semnarea de petiţii, participarea la boicoturi şi participarea la o demonstraţie paşnică. Pe toţi indicatorii menţionaţi, statele din Europa Centrală şi de Est înregistrează un grad de participare mai scăzut decât cel din statele vest-europene[40]. Aceste diferenţe sunt explicate de autori prin recursul atât la factori individuali cât şi la factori structurali, agregaţi la nivel naţional.

În ceea ce priveşte factorii la nivel individual, aceştia au un efect asemănător asupra participării politice din Estul şi Vestul Europei, existând însă şi unele diferențe notabile. De pildă, în Vestul Europei cei care frecventează biserica sunt mai puţin dispuşi să semneze petiţii şi să participe la boicoturi, decât cei care nu frecventează biserica, în vreme ce în Europa Centrală şi de Est, cei care frecventează biserica au o probabilitate mai mare de semna o petiţie şi de a participa la un boicot. Autorii introduc în analiza şi o serie de variabile măsurate la nivel naţional pentru a explica variaţiile dintre fostele ţări comuniste. Astfel, gradul de democratizare al unei ţări influenţează pozitiv şansele indivizilor din aceea ţară de a semna petiţii, în

[40] Trebuie remarcat faptul că pe toţi indicatorii menţionaţi (semnarea petiţiilor, participarea la boicot şi la demonstraţii paşnice) România se situează sub media ţărilor din Europa Centrală şi de Est.

vreme ce trecutul comunist al unei ţări şi gradul de represiune explică participarea la boicoturi, în sensul că în regimurile care au fost mai puţin represive propensiunea cetăţenilor de a boicota este mai mare. Potrivit autorilor, mobilizarea cetăţenilor (ca măsură a apartenenţei asociaţionale) reprezintă cel mai important predictor agregat la nivel naţional pentru participarea de protest (Bădescu & Radu, 2010).

Ambele studii citate mai sus sunt analize comparate multinivel care plasează participarea politică din România într-un context regional mai larg. Astfel de analize sunt utile mai ales atunci când se evaluează influenţa unor factori macro-structurali şi instituţionali asupra participării politice. În astfel de situaţii, includerea mai multor ţări în analiză asigură varianţa pe variabilele independente agregate la nivel naţional, putându-se aborda teme de cercetare precum cele descrise mai sus. În majoritatea studiilor despre participarea politică din România accentul cade asupra factorilor individuali care explică diferenţele dintre cei care participă şi cei care nu participă, în interiorul aceluiaşi sistem politic. În cele ce urmează voi ilustra această tendinţă, printr-o serie de studii, fără avea însă intenția unei prezentări exhaustive a cercetărilor despre participarea politică din România ultimilor 30 de ani.

Cercetările pe tema participării politice din România subliniază tendința descendentă a implicării politice a cetățenilor în primele două decenii după căderea comunismului. Într-o analiza ce încearcă să surprindă evoluția participării politice non-electorale, Paul Sum (2005) remarcă o scădere a nivelului de implicare cetățenească în perioada 1995-2004, folosind patru indicatori: contactarea politicienilor sau a oficialităților, persuadarea celorlalți în legătură cu votul sau alte chestiuni politice, participarea la o demonstrație, semnarea unei petiții. Modelul explicativ al participării adoptat de Sum e similar cu cel folosit în studiile clasice despre participarea politică (vezi de exemplu Norris, 2002; Rosenstone & Hansen, 1993; Verba et al., 1995) și face apel la trei categorii de predictori ai participării: resursele, motivațiile sau atitudinile și mobilizarea prin intermediul societății civile. Aplicarea acestui model în timp arată că importanța factorilor ce corelează cu activitatea politică s-a schimbat. Astfel, dacă la mijlocul anilor 1990 accentul cădea pe resurse (educație,

gen, rezidență etc.), la mijlocul anilor 2000 crește importanța explicațiilor bazate pe șansele cetățenilor de a fi recrutați sau mobilizați pentru participare politică (apartenența la organizațiile societății civile și la sindicate). Dincolo de o tendință descendentă pe toate formele de participare politică analizate, rezultatele studiului relevă totuși diferențe semnificative între gradul de participare al celor care sunt membri ai organizațiilor societății civile și cei care nu sunt. Sum (2005) explică participarea mai mare a membrilor asociațiilor civice folosind argumentele din studiul lui Verba, et al., (1995) și anume: asociațiile societății civile creează oportunități, recrutează și mobilizează membri, utilizând resursele și abilitățile acestora pentru atingerea anumitor scopuri. Deși pare plauzibilă o astfel de explicație, direcția cauzalității de la apartenența la organizațiile societății civile la participarea politică rămâne un subiect disputat. Explicațiile alternative pentru corelația dintre apartenența cetățenilor la societatea civilă și participarea lor politică pun accentul pe un posibil proces de auto-selecție a unor indivizi cu potențial ridicat de participare, deopotrivă civică (în societatea civilă) și politică. De fapt, analiza lui Sum (2005) se bazează pe o serie de anchete realizate în diferite momente de timp (WVS-1995, CSES-1996, EVS-1999, CID-2001, CSES-2004) pe eșantioane reprezentative la nivel național, dar distincte în ceea ce privește indivizii chestionați. Prin urmare, inferențele cauzale făcute, într-adevăr cu prudență, de autor nu pot fi testate în mod riguros pe datele folosite în acel studiu.

Într-unul din puținele studii care compară situația României din anii 1990 cu cea din alte state, Gabriel Bădescu (2001) arată că românii se situau în limite obișnuite în ceea ce privește diferitele forme de implicare politică, chiar dacă scorul agregat la nivel național e mai scăzut față de celelalte țări. Autorul preia definiția participării politice din studiul clasic al lui Verba și Nie (1972): „acele activităţi ale cetăţenilor care au ca scop, mai mult sau mai puţin direct, să influenţeze selecţia personalului din guvernământ şi/sau deciziile luate de aceştia". Sunt distinse două categorii polare, participarea la actiuni convenţionale (implicarea în campania unui partid sau candidat, persuadarea cunoscuților pentru votarea unui partid sau candidat, înscrierea într-un partid, activitatea în comunitate, contactarea unor oficiali) şi participarea în acte neconvenționale sau de protest (semnarea unei petiții,

participarea la un protest legal, un marş sau o demonstrație), în cadrul fiecăreia dintre acestea fiind incluse mai multe subcategorii. Participarea la vot este analizată într-un capitol separat, folosindu-se datele de la alegerile generale din 1996, unitatea de analiză fiind județul. Modurile de participare pentru care România are în mod clar un nivel scăzut, în raport cu cel al altor ţări, este cel al participării politice neconvenţionale şi al apartenenţei la asociaţii de voluntari (Bădescu, 2001). Autorul subliniază și diferențele dintre participanți și neparticipanții la diferitele acțiuni politice din perspectiva unor variabile individuale precum sexul, vârsta, nivelul de educaţie formală, venitul. În urma analizei dimensionalității datelor, a rezultat o concluzie interesantă privind conceptualizarea și operaționalizarea participării politice și anume, faptul că atât modurile de participare, cât şi tipurile care sunt parte constitutivă a fiecărui mod trebuie tratate separat (Bădescu, 2001). Mai mult, structura determinanţilor individuali şi contextuali pentru vot, participare în campania electorală, semnarea unei petiții şi participarea la proteste și demonstrații, este diferită pentru fiecare formă de participare în parte (Bădescu, 2001).

În lucrarea coordonată de Dumitru Sandu (2006) *Viața socială în România urbană,* Mircea Comșa a elaborat un capitol dedicat analizei acțiunii politice. În acest capitol Comșa (2006) examinează participarea politică în România urbană pe trei dimensiuni: participarea politică propriu-zisă (în general și în campaniile electorale), participarea asociativă (în general și în partide politice) și participarea protestatară (potențială și efectivă). Și în acest studiu e adoptată o variantă a definiției lui Verba și Nie (1972) care se referă la acele forme de implicare a cetățenilor în acțiuni cu scopul de a: 1) alege oamenii în funcții prin 2) exprimarea publică a opțiunilor, a dorințelor cu privire la anumite conținuturi politice, în vederea 3) influențării acțiunilor, a deciziilor instituțiilor. Modelul teoretic prin care se explică participarea politică este unul complex pornind de la caracteristicile individuale ale cetățenilor (din care este derivată o anumită motivație individuală), contextul (social, cultural și politic), până la agenții mobilizatori (guvern, partide, politicieni, grupuri de interese, familie, prieteni, etc.) care acționează drept catalizatori ai participării (prin mecanismele mobilizării strategice) pentru anumite scopuri politice.

Comșa (2006) constată rate relativ reduse de participare politică a cetățenilor, cu excepția perioadelor electorale. În preajma alegerilor, participarea crește, cetățenii informându-se mai mult despre politică, discută mai mult și participă într-o măsură mai mare la întâlniri cu diferiți candidați sau la mitinguri politice. Cu toate acestea, chiar și cu ocazia campaniilor electorale, participarea se limitează la forme relative pasive (informare prin intermediul mass-media, discuții, consultarea materialelor electorale) pentru cea mai mare parte a populației. Folosind datele unei anchete din 2005 (FSD – România Urbană), Comșa arată că procentul celor care au participat „activ" după 1989 rămâne scăzut: doar 9% au participat la o întâlnire politică după 1989, 6% au contactat un politican, 5% au luat parte la un protest sau demonstrație politică, 6% la un miting electoral și 2% au semnat o petiție. În plus, 85% din populația urbană a României nu a participat la nici una dintre aceste forme de participare după 1990. Rezultatele regresiei logistice (varianță explicată 15%) realizate de Comșa arată că șansele de participare cresc dacă respondentul este bărbat, cu un nivel mai ridicat de educație, cu relații și venit peste medie, cunoscător al unor limbi străine. Puterea explicativă a modelului crește simțitor (varianță explicată 26%) dacă în analiză se introduc și variabile atitudinal-axiologice. Astfel, dincolo de condiționările socio-demografice, șansele de implicare politică cresc dacă: respondentul se consideră relativ competent din punct de vedere politic, este interesat de politică, are mai multe cunoștințe politice, consideră că votul contează, consideră că oamenii pot influența deciziile politice, este mai integrat social (Comșa, 2006).

Pe lângă formele de participare politică prezentate mai sus, Comșa (2006) analizează și participarea la acțiuni de protest. Potrivit autorului, protestul constituie o formă importantă a culturii civice, manifestându-se ca reacție a cetățenilor atunci când autoritățile le încalcă drepturile sau când se dorește apărarea sau obținerea unor drepturi. Cetățenii pot protesta în diverse feluri, pornind de la formele legale la cele ilegale, de la cele pașnice la cele violente etc. Comșa examinează deopotrivă implicarea efectivă în forme de protest, cât și protestul potențial, constând în disponibilitatea cetățenilor de protesta. Se au în vedere următoarele forme de protest: semnarea unei petiții, reclamații, participarea la demonstrații sau greve

legale respectiv ilegale, ocuparea unor clădiri sau fabrici, blocarea străzilor, greva foamei.

Disponibilitatea de a participa la acțiuni de protest variază puternic în funcţie de forma de protest. De pildă, dacă 43% dintre respondenţi declară că ar participa la o demonstraţie legală, doar 8% ar fi dispuşi sa participe în cazul în care demonstraţia ar fi ilegală. Comparativ cu media din alte ţări incluse în sondajele de opinie internaţionale, potenţialul de protest al românilor este mai scăzut. În urma unei analize cluster a celor două dimensiuni dominante ale protestului („legală” şi „ilegală”), Comşa (2006), distinge trei tipuri de persoane, folosind date la nivel urban. Primul tip, *anti-protestatarii absoluţi*, cu o pondere de aproximativ 43% din totalul populaţiei, reuneşte persoanele care declară că nu ar protesta sub nici o formă. Al doilea tip, *protestatarii legalişti*, cu pondere de 51%, este format din cetăţenii care declară că ar protesta, dar numai sub o formă legală (petiţie sau grevă legală). Tipul al treilea, *protestatarii absoluţi*, de numai 6% din totalul populaţiei urbane, grupează persoanele dispuse să participe atât la formele legale, cât şi la cele ilegale de protest.

În ceea ce priveşte protestul efectiv, Comşa remarcă cotele mult mai scăzute faţă de protestul potenţial. Astfel, doar 6% din populaţie declară că a semnat o petiţie, 10% că a participat la o demonstraţie sau grevă legală şi doar aproximativ 1% declară implicarea în celelalte forme de protest. În cazul protestului efectiv Comşa distinge aceleaşi trei tipuri ca şi în cazul protestului potenţial (date la nivel urban). Ponderea fiecărui tip e însă diferită: *anti-protestatari efectivi* 87% (faţă de 43% anti-protestatari potenţiali), *protestatari legalişti efectivi* 11% (faţă de 51% protestatari legalişti potenţiali), *protestatari efectivi absoluţi* 2% (faţă de 6% protestatari potenţiali absoluţi). Protestul potenţial şi cel efectiv pare a fi supus unor condiţionări socio-demografice. Astfel, următoarele categorii de persoane sunt într-o mai mare măsură împotriva oricăror forme de protest: femeile, vârstnicii, persoanele mai puţin educate, de etnie maghiară, pensionarii, cei cu venituri mici, cu o stare materială scăzută, fără relaţii, cu un grad redus de modernitate personală (nu cunosc limbi străine şi nu utilizează computerul). La polul opus, protestul efectiv absolut este mai frecvent în

rândul bărbaţilor, al celor de vârstă medie, având un status socioeconomic scăzut sau mediu, cu mai multe relaţii, cunoscători ai unor limbi străine.

Participarea la vot este analizată într-o secțiune separată de către Comşa (2006), secțiune care pornește de la o tipologie a votanților (în funcție de felul în care se raportează la partidele politice) pentru a răspunde la o serie de întrebări: câți dintre românii din mediul urban aparțin fiecărui tip de alegători, care sunt determinații tipurilor de alegători, cum se structurează electoratul partidelor parlamentare? Principalele concluzii ale studiului sunt: alegătorii din mediul urban se împart în trei mari categorii: pragmatic cu încredere mare, partizan cu încredere mare, pragmatic cu încredere scăzută. Apartenenţa la aceste tipuri este, în primul rând, rezultatul încrederii în partide, al interesului pentru politică, al informării şi cunoştinţelor politice, al evaluării importanţei votului şi al dificultăţii sau ușurinței cu care se ia decizia de vot și al alienării politice.

Cele mai multe dintre studiile care analizează acţiunea politică în România se concentrează pe analiza alegerilor și a comportamentului electoral. E sugestivă în acest sens cartea coordonată de Traian Rotariu şi Mircea Comşa (2005) *Alegerile generale 2004: o perspectivă sociologică.* Lucrarea oferă o analiză comprehensivă a alegerilor, în principal pe baza datelor obţinute din sondajele realizate la ieşirea de la urne (exit-poll). Cele opt capitole ale lucrării examinează alegerile generale din 2004 dintr-o multitudine de perspective: aspecte generale privind exit-poll-urile, considerente statistice asupra rezultatelor alegerilor, demontarea speculațiilor pe tema fraudării alegerilor, analiza determinaților deciziei de a vota și a opțiunii electorale, analiza imaginii principalilor candidați, clasificarea electoratului, analiza consecvenței respectiv volatilității electorale între cele două tururi de scrutin, analiza modului în care sunt reflectate sondajele de opinie în mass-media, o încercare de a anticipa evoluțiile politice post-electorale printr-o paralelă cu evoluția unor indicatori politici în timpul guvernărilor anterioare. Așa cum arată Mircea Comșa, în prefața cărții, în cea mai mare parte, analizele realizate rămân într-o abordare mai degrabă descriptivă, decât explicativă.

O analiza a votantului român realizează și Alina Mungiu-Pippidi într-una din secțiunile cărții sale *Politica după comunism* (2002). Analizele din capitolul

„Votantul român. De la raţionament la preferinţă politică," se bazează în principal pe o cercetare longitudinală, folosind un eșantion panel în două valuri, la începutul și la sfârșitul campaniei electorale de la alegerile generale din 2000. Autoarea își propune creionarea unui portret al alegătorului român, de la mecanismele gândirii politice la identitatea politică și preferințele politice ale votanților. Mungiu-Pippidi (2002) susține că modelul explicativ principal al preferinței politice în România este cel cunoscut în psihologia politică drept modelul „impresie dominantă." Potrivit acestui model „ideologia şi programele politice contează foarte puţin sau deloc. Ce are importanță este imaginea candidatului sau partidului, iar aceasta nu e o cumulare de impresii, ci o impresie dominantă formată la un moment dat şi utilizată fără actualizări, dacă nu intervin împrejurări excepţionale" (Mungiu-Pippidi, 2002, p. 117).

Votul reprezintă probabil forma de participare politică cea mai studiată în România și nu numai. Gheorghe Teodorescu propune o analiză a alegerilor parlamentare din noiembrie 2008 structurată în două volume. Primul volum (Teodorescu, 2009a) cuprinde patru părți ce cuprind studierea contextului socioeconomic și politic în care s-au desfășurat alegerile, analiza campaniilor electorale, discuții metodologice pe marginea sondajelor de opinie, consecințele politice ale alegerilor din 2008. Al doilea volum al lucrării (Teodorescu, 2009b) completează analizele din primul volum, printr-un studiu al consecințelor schimbării sistemului electoral în 2008, atât în ceea ce privește felul în care partidele și candidații și-au construit strategia de campanie și discursul electoral, cât și în privința rolului sondajelor de opinie în competiția politică, perspectivelor democrației românești după alegerile din 2008, cuprinzând și o serie de considerente despre felul în care vor evolua anumite formațiuni politice, în speță UDMR, după alegerile din noiembrie 2008.

Alegerile pentru Parlamentul European: România 2009 reprezintă prima analiză complexă a alegerilor europene din România. Volumul, coordonat de Mircea Comșa, Andrei Gheorghiță și Claudiu Tufiș (2010), reunește în cele șapte capitole studiile elaborate de o echipă de sociologi și politologi români și străini. Temele abordate sunt: atașamentul alegătorilor față de partidele politice, explicarea absenței/prezenței la vot, influența

atitudinilor față de UE asupra prezenței/absenței de la vot, determinanții euroscepticismului în România, influența raportărilor afective față de liderii politici asupra votului în favoarea/împotriva partidului reprezentat de aceștia, efectul informării politice asupra deciziei de a vota un partid sau altul, creionarea profilului celor care au susținut candidații dreptei radicale la alegerile pentru Parlamentul European din România în 2009.

Aşa cum exemplifică şi lucrările prezentate mai sus, de regulă, studiile participării politice din România se bazează pe analize transversale ale unor seturi de date colectate fie într-un singur moment din timp, fie pentru o perioadă relativ scurtă (ex. la începutul şi sfârşitul campaniei electorale). Pentru a putea evalua tendinţele pe termen mediu şi lung e nevoie de date pe o perioada mai îndelungată de timp care să fie culese după o metodologie comparabilă: aceeași populaţie de referinţă, scheme de eşantionare similare, întrebări formulate asemănător, aceeaşi ordine a întrebărilor etc. (Rotariu & Comşa, 2005, p. 171). Sunt relativ puțini autorii care încearcă să surprindă evoluții de acest fel în studiul activismului politic din România. De pildă, Carmen Mureanu (1999) îşi propune identificarea pattern-urilor participării politice din România, folosind date din 1990 şi 1998. Autoarea adoptă o clasificare a participării politice care cuprinde: participarea convenţional-electorală, participarea afectivă şi participarea evaluativă. În cadrul participării convenţional-electorale, Mureanu (1999) include pe lângă intenţia de a vota şi o serie de alţi indicatori care pot influenţa opţiunea politică: urmărirea informaţiilor politice în presă, discuţiile politice, convingerea prietenilor privind opțiunea de vot, participarea la întruniri politice, contactarea oficialităţilor, simpatia şi apartenenţa la un partid, etc. De remarcat faptul că pentru toţi aceşti indicatori autoarea raportează o scădere a cotelor de participare şi a interesului pentru politică în primul deceniu al democraţiei postcomuniste.

Participarea politică afectivă constă, potrivit autoarei, în sentimentele cetăţenilor faţă de sistemul politic, personalul politic şi performanţele acestuia. Pe datele analizate se au în vedere două laturi ale participării afective: încrederea în partidele politice şi imaginea partidelor politice. Pentru intervalul studiat (1990-1998) autoarea remarcă o scădere a încrederii în partidele politice (tendinţă care a continuat şi după 1998),

precum şi o imagine preponderent negativă a partidelor, a căror existenţă e percepută ca esenţială pentru democraţie, dar care sunt văzute ca manifestându-se ca grupuri clientelare, care, deşi oferă oportunităţi de participare, slujesc doar interesele liderilor politici (Mureanu, 1999, pp. 79-80). Participarea evaluativă constă în raportarea la politic prin orientarea spre exterior (ex. evaluarea activităţii elitelor politice) şi prin orientarea spre interior (evaluarea oportunităţilor de participare a indivizilor, a eficienţei participării). Autoarea constată pe de o parte o scădere a interesului cetăţenilor faţă de activitatea elitelor politice, iar pe de altă parte creşterea dezinteresului faţă de posibilitatea de implicare politică, ca şi faţă de implicarea politică propriu-zisă; creşterea neîncrederii în politicieni; accentuarea legitimării prin şansă a implicării politice; scăderea percepţiei participării la actul politic ca responsabilitate civică (Mureanu, 1999, p. 80).

În ceea ce ne priveşte, preferăm să considerăm ceea ce autoarea numeşte participare politică afectivă (sentimente, afecte faţă de partide şi lideri) ca fiind de fapt motivaţii individuale pentru participare, mai degrabă decât participare politică propriu-zisă. Majoritatea definiţiilor participării politice se referă la acele acţiuni ale indivizilor, prin care aceştia urmăresc alegerea şi influenţarea decidenţilor politici. Cu alte cuvinte, preferăm o definiţie care se limitează la o descriere mai obiectivată a participării, manifestată prin acţiuni şi interacţiuni, şi lasă în afara domeniului participării, dar în strânsă legătură cu acesta, ceea ce am putea numi factorii subiectivi ai participării (afecte, atitudini, aspiraţii, cunoştinţe etc.). De altfel, definiţia participării politice adoptată de Mureanu (1999) se pliază într-o bună măsură pe definiţia culturii politice din celebrul studiu asupra *Culturii civice* coordonat de Almond şi Verba (1996, [1963]). Cultura politică are potrivit lui Almond şi Verba trei dimensiuni, afectivă, cognitivă şi evaluativă. Unii dintre indicatorii culturii politice pe cele trei dimensiuni menţionate de Almond şi Verba se regăsesc în studiul lui Mureanu (1999) ca indicatori ai participării convenţionale, afective şi evaluative.

Pe de altă parte, graniţa dintre participarea politică şi alte tipuri de participare nu e una foarte rigidă. De pildă, Iuliana Precupeţu (2003) include unul dintre indicatorii participării politice (ex. contactarea oficialităţilor) într-un indice pentru a măsura activismul comunitar, la fel

cum alţi indicatori ce nu au valenţe nemijlocit politice (a lucra ca voluntar în folosul comunității, localităţii, etc.) sunt menţionaţi la rubrica participare politică. Din perspectiva efectelor participării, Adrian Hatos distinge, în funcție de aria căreia i se aplică discursul, între participarea politică, participarea cetățenească și participarea comunitară, pe care însă le include într-o paradigmă mai largă a participării ca factor al dezvoltării (Hatos, 2007, p. 420).

3. DE CE (NU) SE IMPLICĂ OAMENII ÎN POLITICĂ? CAUZE ȘI CONSECINȚE

Cele mai multe studii despre participarea politică încearcă să explice de ce unii cetățeni se implică în politică în vreme ce alții nu fac acest lucru. Care sunt factori care explică această stare de fapt? În cercetările empirice, modelele explicative sunt de regulă evaluate în funcție de performanța lor predictivă (Teorell, 2006). Privite dintr-o perspectivă normativă, lucrurile se schimbă. Teorell (2006) susține că din punct de vedere normativ nu are atât de multă importanță performanța predictivă a factorilor participării, ci e mai semnificativ tipul de factori care generează sau blochează participarea: cei bazați pe resurse sau cei bazați pe stimulente sau motivații. Ideea de la care pornește argumentația lui Teorell este că termenii în care se desfășoară participarea politică în procesele democratice trebuie să fie corecți. Definiția folosită de Teorell pentru corectitudinea termenilor participării, are la bază distincția dintre oportunitate și realizare sau, în termenii lui Sen (1992), diferența dintre „realizările actuale" și „libertatea de a realiza": „Realizările se referă la ceea ce reușim să obținem, iar libertatea se referă la oportunitatea reală pe care o avem pentru a obține ceea ce prețuim. Cele două nu sunt neapărat congruente" (Sen, 1992, p. 31). Teorell exemplifică această incongruență cu o situație ipotetică în care deși ratele de participare sunt distribuite inegal între membri societății, totuși oportunitățile de participare sunt egale. Această situație poate apărea atunci când, de exemplu, cei care nu participă aleg în mod liber să rămână pasivi și nu datorită unor constrângeri structurale. În cazul în care ar fi avut motivații similare, și ei ar fi putut alege să participe dacă ar fi vrut, la fel de ușor ca și cei care au participat (Teorell, 2006). Astfel, după cum arată și Verba et al. (1995, pp. 26-27): „dacă unii cetățeni nu participă pentru că decid liber să nu fie activi… atunci inegalitățile participative nu compromit democrația."

Prin analogie cu teoriile dreptății, Teorell concepe cauzele care îi determină pe indivizi să participe ca pe un mecanism distributiv – o schemă de alocare potrivit căreia unii sunt îndreptățiți la „bunul social" numit

participare, în vreme ce alții nu sunt. Prin urmare corectitudinea în ceea ce privește participarea implică anumite condiții în conceperea acestui mecanism distributiv. Urmându-l pe Dworkin (1981, p. 311) Teorell (2006) consideră că mecanismul care generează participare politică ar trebui să fie, la modul ideal, „insensibil la înzestrări” și „sensibil la ambiție”. Altfel spus, faptul că oamenii devin participanți sau nu, ar trebui „să depindă de ambiția lor (înțeleasă în sensul larg de scopuri și proiecte de viață) și nu ar trebui să depindă de înzestrările lor naturale sau sociale (înțelese ca circumstanțele în care își urmăresc ambițiile)” (Kymlicka, 1990, p. 75, apud. Teorell, 2006). Folosind termenul de resurse în loc de înzestrări și pe cel de stimulente sau motivații în loc de ambiții, Teorell (2006) consideră că studiile privind participarea politică ar trebui să evalueze două explicații alternative: resursele sau motivațiile sunt principala cauză a participării?

3.1 Explicarea participării politice

3.1.1 Resursele: Capital material, uman, social și politic

Coleman apreciază că resursele sunt disponibile în trei forme: capital fizic, uman și social (Coleman, 1990, apud. Teorell, 2006). La această tipologie adăugăm și capitalul politic ca resursă importantă pentru participare. Capitalul fizic include toate bunurile materiale aflate la dispoziția unui individ. Teorell (2006) apreciază că prin extinderea conceptului pentru a include capitalul financiar, factori precum venitul, avuția și proprietatea privată ar trebui luați în considerare în analiza capitalului fizic. Odată cu dezvoltarea tehnologiei informației, accesul la calculatoare personale, telefoane mobile și conexiunea la Internet ar trebui incluse pe lista factorilor materiali care pot facilita participarea. Deși nu este o resursă materială propriu-zisă, timpul liber poate fi inclus ca un „bun material” mai ales dacă ne gândim la zicala „timpul costă bani” (Teorell, 2006). Numeroase forme de participare politică necesită timp pentru informare politică, participare la o campanie electorală sau rezolvarea problemelor comunitare și prin urmare, timpul devine tot mai mult o resursă esențială pentru participare. În plus timpul liber e adesea asociat cu variabile de status, precum vârsta care la rândul ei e un predictor al participării politice.

Vârsta poate influența participarea politică în multe feluri. De regulă relația dintre vârstă și participare poate fi reprezentată printr-o curbă în formă de „clopot” ceea ce înseamnă că tinerii și vârstnicii participă mai puțin. Pot fi mai multe explicații pentru această relație: de pildă problemele de sănătate mai frecvente în cazul vârstnicilor i-ar putea determina pe aceștia să participe mai puțin, în vreme ce „mobilitatea” mai ridicată a tinerilor îi face pe aceştia mai puţin angajaţi politic (Bădescu & Radu, 2010). Totodată, tinerii participă mai puţin în politică pentru că viaţa lor nu e atât de „înrădăcinată” în societate cum va deveni peste ani (Woshinsky, 2008). Prin urmare, e mai puţin probabil ca tinerii, comparativ cu adulţii, să găsească motive pentru implicare politică. În plus, persoanele mai în vârstă tind să aibă mai mult timp pentru a participa şi de asemenea sunt mai bine integrate social (Bădescu & Radu, 2010). Urmând aceeaşi logică a integrării sociale, persoanele căsătorite şi proprietarii de locuinţe se implică de regulă mai mult în politică decât celibatarii şi chiriaşii. Cu cât e mai mare miza pe care o au în societate şi cu cât sunt mai convenţionale legăturile pe care le au faţă de cultura dominantă, cu atât indivizii vor dezvolta mai frecvent acele relaţii sociale care duc la conştientizarea importanţei pe care o are politica şi implicarea publică (Woshinsky, 2008).

Exemplele de mai sus sugerează existenţa unui efect cumulativ, în sensul că influenţa unei variabile e amplificată de influenţa altor variabile care afectează participarea. Însă pot exista şi situaţii când efectul unei variabile asupra participării e atenuat de prezenţa altor variabile. De pildă, întemeierea unei familii poate fi un indicator al unei mai bune integrării sociale şi totodată al unei responsabilităţi sociale mai mari care ar putea duce la o mai mare implicare politică. Însă, familia şi mai ales creşterea şi întreţinerea copiilor presupune îndeplinirea anumitor obligaţii ce necesită timp şi alte resurse care ar fi putut fi folosite pentru participare publică. La fel, înaintarea în vârstă şi mai ales pensionarea aduce cu sine mai mult timp liber ca resursă pentru participare, însă o stare de sănătate precară la pensionare poate face inutilizabilă această resursă. Totodată, înaintarea în vârstă se suprapune de regulă cu retragerea din activitate care la rândul ei poate duce la o diminuare semnificativă a veniturilor şi totodată la izolare socială prin deconectarea de la relaţiile sociale construite în jurul locului de muncă.

De asemenea, vârsta poate avea şi efecte generaționale asupra participării, în afara celor legate de ciclul vieţii, menţionate mai sus. Vârsta unui individ poate fi legată de perioada socializării politice timpurii despre care se susţine că ar avea un impact semnificativ asupra activismului politic ulterior (Zukin et al., 2006). Pentru anumite generaţii această socializare politică poate avea loc în circumstanţe socio-politice şi economice cu totul deosebite, cum ar fi un război, o revoluţie sau perioade de recesiune şi crize economice. Acest context special poate influenţa decisiv valorile, normele şi atitudinile care se transmit şi internalizează prin procesele de socializare politică pentru o întreagă generaţie. Prin urmare, ne putem aştepta ca vârsta să aibă un impact asupra participării politice nu doar prin efecte legate de ciclul vieţii ci şi prin efecte generaţionale ce ţin de contextul socio-politic şi economic (naţional şi internaţional) în care anumite generaţii au fost socializate politic.

Genul e o altă variabilă importantă care afectează activismul politic. De regulă, femeile ocupă o minoritate (în unele ţări o minoritate extremă) din funcţiile politice la toate nivelele, comparativ cu bărbaţii. Această diferenţă este însă şi mai pregnantă la nivelele superioare, a funcţiilor de conducere a statului, în parlamente şi guverne. Femeile se implică mai puţin decât bărbaţii şi în activităţile politice comune: informarea pe chestiuni politice, discuţiile politice, participarea la întâlniri politice, înscrierea în organizaţii politice (Woshinsky, 2008). Însă, aceste diferenţe nu sunt distribuite uniform între state, ele depinzând de contextul naţional. Cu cât o ţară e mai „modernă" cu atât egalitatea politică dintre femei şi bărbaţi e mai probabilă. Astfel, în majoritatea statelor avansate, cu economii post-industriale, femeile participă politic în egală măsură cu bărbaţii, sau chiar mai mult în unele privinţe.

De pildă în SUA, femeile votează într-o proporţie mai mare decât bărbaţii, reprezentând aproximativ 52-54 % dintre alegătorii care se prezintă la fiecare rând de alegeri, după cum arată Woshinsky (2008). Pe de altă parte, ele sunt dezavantajate din perspectiva activismului politic de rolul social atribuit lor în societăţile tradiţionale, în care femeile sunt mai degrabă responsabile de treburile casnice, marea majoritate sunt excluse de la accesul la cariere profesionale şi prin urmare, sunt mai puţin integrate într-un context social şi profesional care să le faciliteze participarea publică (Bădescu & Radu, 2010). Nu în ultimul rând, activismul politic necesită tot mai adesea bani, de regulă sub

forma sprijinului sau contribuţiilor financiare pentru anumiţi candidaţi sau cauze politice. Statusul socio-economic e o altă variabilă care afectează participarea politică. Cu cât cineva se află pe o poziţie mai joasă în piramida socială, cu atât şansele sale de participare sunt mai mici (Woshinsky, 2008). Statusul social e de regulă corelat cu alte variabile care la rândul lor influenţează participarea: educaţia, anumite abilităţi civice, comunicaţionale sau organizaţionale etc.

Conceptul de capital uman, folosit inițial în științele economice, e utilizat în mod normal ca semnificând atitudini, abilități și capacități umane care, după cum remarca și Teorell (2006), impulsionează acțiunea. Cele mai proeminente exemple din studiul participării politice sunt determinaţi ai participării precum educația, cunoștințele și abilitățile comunicaţionale. În plus, Verba et al. (1995) arată că cetăţenii care posedă aptitudini civice sub forma capacităţilor organizaţionale şi comunicaţionale au mai multe şanse să ia parte la orice formă de activitate legată de politică. Educaţia e unul dintre predictorii cei mai utilizaţi în studiile despre participare politică. Cu cât creşte numărul anilor de şcolarizare a unei persoane, cu atât mai probabilă e participarea sa politică. Aceasta e concluzia cea mai frecventă la care ajung cercetările pe tema participării politice, mai ales cele din Occident (Woshinsky, 2008). Educaţia e o resursă importantă care are deopotrivă efecte directe şi indirecte asupra implicării politice. În termenii lui Zukin et. al (2006), educaţia nu afectează doar nivelul de implicare, ci şi mulţi dintre ceilalţi precursori, care la rândul lor influenţează gradul şi formele de participare politică. De exemplu, educaţia împreună cu alţi factori (cum ar clasa socială, genul, relaţiile sociale etc.) pot structura mediul în care trăim, în sensul că determină într-o bună măsură comunitatea din care facem parte, mesajele pe care le auzim cu precădere şi oamenii cu care interacționăm (Woshinsky, 2008).

Apoi, aceşti factori au şi un impact psihologic deoarece, aşa cum precizează Woshinsky (2008), ei ne influențează modul în care percepem lumea și pe noi înșine și, cel mai important, ei ne afectează sentimentul propriei valori. Woshinsky (2008) subliniază faptul că în toate studiile despre participare politică, cei care au încredere în sine, o imagine de sine puternică și o părere pozitivă despre propria lor competență sunt persoane cu o probabilitate mai mare să devină participanți politic. Educația poate crește sentimentul stimei de sine, oferind cunoștințele și capacitățile de gândire necesare înțelegerii lumii în

care trăim și a politicii în special, întărind astfel sentimentul propriei competențe și valori (Woshinsky, 2008). În plus, educația poate contribui la o mai bună înțelegere a felului în care politicile publice propuse de diferite partide politice sau diferiți candidați ne afectează propria viață. Invers, cunoașterea mecanismelor politice poate facilita folosirea canalelor și modalitățile de acțiune publică care să ducă la o îmbunătățire a propriilor condiții private. Cunoașterea modalităților prin care deciziile politice pot fi influențate oferă un sentiment crescut de control și de eficacitate politică auto-percepută (credința că deciziile politice pot fi influențate de persoana respectivă).

Tot în cadrul capitalului uman putem include şi anumite atitudini şi comportamente formative cum ar fi timpul petrecut vizionând emisiuni TV. Efectele negative ale televiziunii asupra implicării civice au fost subliniate în special de Putnam care vede în relația dintre urmărirea emisiunilor TV şi implicarea civică un joc de sumă nulă. Cu cât faci mai mult una dintre activităţi, cu atât ai mai puţin timp pentru cealaltă (Zukin et al., 2006). Bădescu şi Radu (2010) sintetizează argumentele din literatura de specialitate despre efectele pozitive şi negative astfel: pe de o parte consumul media (e vorba în special de televiziune) duce potrivit lui Putnam la un declin al capitalului social, întrucât televiziunea domină între modalităţile de petrecere a timpului liber şi astfel împiedică desfăşurarea altor activităţi sociale, duce la pierderea încrederii, pesimism şi cinism prin difuzarea de către media și vizionarea de către public cu precădere a ştirilor negative; pe de altă parte consumul media poate avea şi efecte pozitive atunci când se manifestă prin urmărirea ştirilor politice şi căutarea informaţiilor şi analizelor despre economie, societate, organizaţii politice etc. (îndeosebi în presa scrisă).

Noţiunea de capital social a câştigat o largă recunoaştere în rândul ştiinţelor sociale mai ales prin lucrările lui Putnam (1993, 2000) şi Coleman (1990). Cea mai influentă definiţie îi aparţine lui Coleman (1990, p. 302): „Capitalul social… nu reprezintă o singură entitate, ci o varietate de entităţi care au două caracteristici în comun: toate conţin un anumit aspect al structurii sociale şi facilitează anumite acţiuni ale indivizilor aflaţi în cadrul acelei structuri sociale." Achiesăm la remarca lui Teorell (2006) potrivit căruia capitalul social definit ca relaţii sociale reprezintă o resursă socială şi nu un bun economic sau o dispoziţie cognitivă. Mai mult Coleman (1990, p. 302) arată că

„spre deosebire de alte forme de capital, capitalul social e intrinsec structurii relaţiilor dintre persoane şi între persoane. Nu este intrinsec nici indivizilor, nici mijloacelor fizice de producţie." Prin urmare, considerăm importantă observaţia lui Teorell (2006) potrivit căruia resursele sociale şi cele economice ar trebui tratate ca fiind entităţi separate din punct de vedere conceptual, deşi empiric ele pot fi adesea corelate.

Dincolo de dezbaterile academice privind definirea conceptului de capital social, pentru studiul de faţă este relevant mai ales felul în care acest concept poate fi operaționalizat ca o resursă ce stimulează participarea. Teorell (2006) sintetizează ideea de bază care califică conceptul de capital social printre principalii determinanți ai participării politice, astfel: accesul la mai multe rețele sociale crește probabilitatea ca o persoană să fie recrutată pentru participare politică. Această recrutare poate însemna, după Teorell, solicitarea de a vota, de a te alătura unei inițiative de influențare a autorităților, de a participa în mod direct la procesul decizional, sau de a te implica într-un grup de discuții politice. În plus, rețelele sociale servesc la structurarea fluxurilor informaționale din jurul unui individ. Astfel, rețelele sociale largi dar cu legături nu foarte strânse între indivizi oferă persoanelor acces la un context mai larg. În consecință, accesul la astfel de rețele crește probabilitatea ca o persoană să fie expusă la solicitări pentru acțiune politică. După cu remarcă Teorell (2006), această logică a fost în primul rând dezvoltată cu referire la rețelele informale, însă ea poate fi extinsă și la grupurile formale. Implicarea în organizații multiple crește șansele unei persoane de a fi contactată de mulți alții și astfel se mărește probabilitatea de a fi recrutată pentru participare politică.

Pe această direcţie de cercetare se înscriu o serie de studii ce leagă participarea politică de apartenenţa la o serie de organizaţii. Acestea acordă întâietate rolului agenţilor şi reţelelor sociale implicate în activarea cetăţenilor, incluzând aici partidele politice, sindicatele, asociaţiile religioase (bisericile), asociaţiile voluntare etc. Chiar şi între indivizi având caracteristici socio-economice şi atitudinal-valorice similare pot exista grade diferite de participare politică datorită influenţelor exercitate de organizaţiile civice (Norris, 2002). Aceste diferenţe sunt explicate prin faptul că pentru a participa oamenii au nevoie de un catalizator care poate fi un candidat, un partid, o asociaţie, o instituţie, un activist sau un grup de interese. Aceşti actori sunt informaţi, ştiu

care sunt căile şi mijloacele de acţiune care pot să le aducă avantaje şi prin urmare au tot interesul să mobilizeze cetăţenii pentru atingerea anumitor scopuri (Comșa, 2006). Potrivit lui Rosenstone şi Hansen (1993) există legături puternice între modelele de participare politică (cine, când şi de ce participă) şi opţiunile politicienilor, partidelor politice, grupurilor de interese şi activiştilor care organizează și mobilizează cetățenii. Pe baza analizei unor date longitudinale din SUA, Rosenstone şi Hansen (1993) susţin faptul că cetăţenii participă nu atât datorită caracteristicilor personale, cât mai ales datorită opțiunilor politice şi recompenselor ce le sunt oferite în urma unui proces de mobilizare în jurul unor controverse şi oportunităţi. Pe lângă lideri şi organizaţiile politice, alţi agenţi importanţi care pot să încurajeze implicarea politică includ grupurile comunitare, asociaţiile voluntare, sindicatele şi reţelele sociale care pot să contribuie la angajarea/implicarea de pildă a vecinilor, prietenilor sau rudelor în procesul politic.

Capitalul politic reprezintă la rândul său o resursă importantă pentru participare. În limbajul comun și în cel jurnalistic prin capital politic se înțelege de obicei imaginea publică favorabilă pe care o are un politician sau partid în rândul populației. Urmându-l pe Zukin (Zukin et al., 2006), în această lucrare voi conceptualiza capitalul politic (al cetățenilor și nu al liderilor politici) înțeles ca resursele politice de care dispun indivizii care sunt atenți, cunoscători, eficace, se identifică puternic cu un partid politic și sunt interesați de politică. „Cunoştinţele politice reprezintă pentru politica democratică ceea ce sunt banii pentru economie: moneda cetăţeniei" (Delli Carpini & Keeter, 1996, p. 8). Trăsăturile definitorii ale capitalului politic enumerate mai sus pornesc de la recunoașterea faptului că politica este importantă și relevantă (Zukin et al., 2006). Potrivit lui Zukin et al. (2006), posedarea acestor trăsături reduc costul participării făcând sistemul politic mai familiar și oferind încrederea necesară implicării.

Alte lucrări conceptualizează trăsăturile capitalului politic ca parte a factorilor atitudinal-valorici ai participării sau mai general ca parte a culturii politice. De pildă, în literatura de specialitate sunt menţionate o serie de atitudini şi valori care pot avea un efect pozitiv asupra activismului, dintre acestea amintim aici sentimentul că cetăţenii pot influenţa procesul politic (eficacitatea politică auto-percepută), interesul pentru politică, precum şi tendinţa generală de

suport pentru sistemul politic, incluzând credinţa că democraţia este un sistem bun de guvernare, încrederea în principalele instituţii politice ale democraţiei reprezentative (parlament, guvern, partide, curţi de justiţie, etc.), satisfacţia faţă de performanţa guvernului şi încredere în liderii politici. Deși acești factori ai participării au fost de regulă incluși în modelele explicative ale participării definite ca influență asupra autorităților, ele pot fi extinse și în cazul altor tipuri de participare, precum participarea directă la procesul decizional sau implicarea în discuții politice (Teorell, 2006).

Chiar dacă tratăm cele patru tipuri de capital (material, uman, social, politic) ca entităţi distincte din punct de vedere teoretic, în analizele empirice se constată o legătură între ele. De pildă, capitalul uman (definit îndeobşte prin nivelul de educație și prin abilitățile civice) e asociat de regulă cu capitalul social (definit ca apartenența la diferite reţele şi grupuri sociale) și de cel politic (în înțelesul de interes pentru politică, cunoștințe politice și identificare partizană). Această legătură, a fost observată încă din secolul al XIX-lea de către Alexis de Tocqueville care, în lucrarea *Despre democrație în America,* atribuia asociațiilor și organizațiilor societății civile în general, rolul de „veritabile școli ale democrației" în care se dezvoltă atitudinile, se deprind comportamentele și se internalizează valorile proprii democrației.

3.1.2 Motivațiile sau stimulentele: generale şi selective

Accesul la resurse nu garantează participarea. Ele doar o fac posibilă și mai probabilă. Teorell (2006) remarca faptul că dincolo de accesul la capitalul material, uman și social, oamenii trebuie să și dorească să participe. Prin urmare, ei trebuie deopotrivă să poată și să vrea să participe. Sau în formularea lui Norris (2002) indivizii (nu) *participă* pentru că (nu) *pot,* (nu) *ştiu,* cineva (nimeni nu) *le-a cerut* și/sau pentru că (nu) *vor*. Teorell (2006, p. 800) propune o conceptualizare a cauzelor participării în care resursele sunt prima barieră, iar stimulentele cea de-a doua barieră din cadrul unei operații de filtrare cu două etape succesive: „Din setul complet de acțiuni disponibile unui individ, resursele funcționează ca o constrângere care delimitează un set mai restrâns de acțiuni fezabile. În cadrul acestui set restrâns, al doilea filtru determină care dintre acţiuni va fi de fapt desfăşurată. Acest din urmă rol e jucat de stimulente."

După cum remarcă şi Teorell (2006) literatura despre stimulente are ca punct de plecare argumentul provocator al lui Olson (1965) potrivit căruia, actorii raţionali nu ar avea interesul să se implice în acţiuni colective orientate către atingerea unui bun comun. De vreme ce fiecare individ poate profita de rezultatele acestor acțiuni colective al căror cost e plătit de alții, fiecare individ are un motiv raţional să se abţină şi să nu plătească costul participării. Potrivit lui Olson (1965) faptul că oamenii participă ar trebui explicat prin referire la noțiunea de stimulente selective – beneficii care se obțin doar în baza contribuției la obținerea rezultatului acțiunii colective.

Stimulentele pentru participare politică pot fi deopotrivă tangibile sau materiale și mai puțin tangibile sau subtile. În literatura de specialitate se disting mai multe astfel de stimulente nemateriale. Unele dintre acestea se numesc „stimulente de proces”: unii oameni pot să participe din plăcerea sau exaltarea de a se implica, indiferent de miza participării. O altă recompensă selectivă e numită „stimulent expresiv”: oamenii participă pentru a-și exprima sprijinul sau pentru a-și reafirma identitatea, apartenența la un grup sau la o comunitate. Un alt set de recompense selective se referă la normele sociale. Internalizarea sentimentului datoriei civice față de comunitate precum și a nomelor sociale întărite de amenințarea sancțiunilor sociale poate stimula participarea.

Sintetizând, pe lângă resursele care facilitează implicarea civică, participarea necesită de asemenea o motivaţie pentru ca indivizii să devină activi în politică. Motivaţiile pot fi afective, însemnând un ataşament emoţional faţă de normele implicării civice, de exemplu oamenii care votează dintr-un sentiment de datorie civică sau patriotism. De asemenea, motivaţiile pot fi instrumentale, generate mai degrabă de beneficiile anticipate ale participării (Norris, 2002).

3.1.3 Interdependența dintre resurse, motivații și acțiune

Cadrul analitic prezentat mai sus sugerează două tipuri de cauze ale participării politice: resursele și motivațiile. Putem sintetiza cele două explicații ale participării astfel: oamenii se implică în politică pentru că au resursele necesare și pentru că au motivația să acționeze. Din punct de vedere normativ întrebarea care se pune e dacă resursele au un impact cauzal sau nu. În cazul în

care resursele sunt într-adevăr o cauză, mecanismul care generează participarea nu este, în termenii lui Teorell (2006), „insensibil la înzestrări” și prin urmare nu poate fi considerat corect. După Teorell (2006) o astfel de abordare suferă însă de două neajunsuri pe care le voi sintetiza în cele ce urmează. Primul neajuns se referă la natura relației dintre resurse și motivații. Cel de-al doilea vizează relația dintre participarea politică și pretinsele sale cauze.

În ceea ce privește relația dintre resurse și motivații, cu greu putem să ne imaginam cele două tipuri de cauze ale participării ca fiind independente una de cealaltă (Elster, 1989, pp. 16-20, apud. Teorell, 2006). Ne putem gândi la situații când motivațiile generează resurse pentru participare pe de o parte și invers când resursele modelează motivațiile. Teorell (2006) ilustrează primul scenariu cu situația întâlnită atunci când ambiția sau dorința de a poseda poate fi folosită pentru a investi în resurse care sunt productive pentru scopul fixat. Resursele posedate de un individ nu sunt constante de-a lungul ciclului vieții. După cum remarcă Teorell ele nu sunt afectate doar de înzestrările naturale și sociale ale unui individ ci și de ambiția sa. În cazul în care resursele acumulate datorită ambiției generează participare, mecanismul distributiv nu ar trebui considerat ca fiind incorect deoarece resursele sunt în această situație doar un intermediar între ambiție și participare. Prin urmare, ceea ce ar trebui să evaluăm în această situație e impactul cauzal al resurselor asupra participării după ce controlăm efectul motivațiilor.

Al doilea scenariu, mai dificil de analizat, este cel în care resursele modelează motivațiile. Acest scenariu se bazează pe ideea că incapacitatea de acțiune slăbește dorința de a acționa și invers, mai multe oportunități de acțiune pot stimula acțiunea politică. În această situație resursele influențează participarea în mod indirect prin intermediul motivațiilor. Un astfel de mecanism al participării e considerat incorect după criteriile normative sintetizate de Teorell (2006) deoarece înzestrările sau resursele au totuși un efect cauzal chiar dacă doar indirect. Prin urmare nu doar asocierea dintre resurse și ambiții ar trebui cunoscută ci și direcția cauzală ce intervine între ele (Teorell, 2006).

A doua problemă a cadrului analitic prezentat mai sus se referă la presupunerea că participarea poate fi tratată ca fiind complet endogenă posibilelor sale cauze. Această supoziție poate fi criticată inversând direcția cauzalității. Astfel participarea poate duce la rândul ei la o investiție sau o sporire a resurselor fizice, umane sau sociale. Totodată, experiența timpurie a participării poate duce la o mai mare dorință de participare în viitor. Pornind de la aceste neajunsuri, estimarea relației dintre resurse și motivații pe de o parte și participare pe de altă parte, fără a ține cont de posibilele influențe reciproce ar slăbi capacitatea noastră de a evalua corectitudinea mecanismelor participative. După Teorell (2006) aceste probleme ale cadrului analitic privind cauzele participării politice sugerează necesitatea folosirii unor metode de cercetare care să permită un control mai mare asupra direcției cauzalității. Astfel, cercetările privind participarea ar trebui să includă studii cu un design experimental precum și studii pe eșantioane panel care oferă cercetătorului posibilitatea de a clarifica mai riguros relațiile dintre resurse, motivații și participare.

3.2 Consecințele participării politice

Participarea are consecințe diferite în funcție de perspectiva asupra democrației pe care o adoptăm. În cele ce urmează voi prezenta consecințele participării politice, urmându-l pe Teorell (2006) care interpretează efectele participării prin prisma a ceea ce numește teoria „celor mai bune rezultate" ale democrației. Voi completa însă prezentarea din studiul lui Teorell (2006) adăugându-i o analiza a consecințelor modelului minimalist-elitist al democraţiei. După Beitz (1989, p. 20, apud. Teorell, 2006) o teorie a celor mai bune rezultate este cea care afirmă că „termenii corecţi ai participării politice sunt aceia în care participarea politică are şansele cele mai mari să producă cele mai dezirabile rezultate." O astfel de abordare centrată pe rezultate poate fi utilă pentru cercetările care încearcă să evalueze dacă anumite consecințe dezirabile (derivate din perspectivele normative ale democrație) se produc într-o societate sau alta. Fiecare dintre cele patru modele ale democrației prezentate în această lucrare conceptualizează diferit participarea politică și prin urmare și consecințele acesteia.

3.2.1 Votul și selectarea competitivă a elitelor guvernamentale

În perspectiva minimalist-elitistă a democrației, participarea politică se reduce la exprimarea preferinței pentru un candidat sau partid prin vot. În această abordare, guvernarea propriu-zisă e mai degrabă văzută ca o chestiune de care trebuie să se ocupe elitele politice, publicului revenindu-i doar sarcina de a arbitra periodic, cu ocazia alegerilor, competiția pentru ocuparea pozițiilor guvernamentale. Astfel, consecința dezirabilă a participării politice din punctul de vedere al democrației electorale o reprezintă selectarea guvernanților. Altfel spus, principala funcție a participării politice e să producă un guvern. Votul e văzut ca o metodă prin care publicul poate deopotrivă să debarce guvernații incompetenți și corupți sau să le mai acorde un mandat celor de a căror guvernare e mulțumit. Mecanismul alegerilor libere și corecte completat cu dorința liderilor politici de a fi realeși sunt considerate de adepții democrației electorale ca fiind ingredientele necesare și suficiente pentru a avea o guvernare competitivă și receptivă la nevoile și problemele oamenilor. Alegerile reprezintă fără îndoială o cale pentru schimbarea pașnică și legitimă a guvernanților. Totodată, prin alegeri se asigură *alternanța la putere*, un criteriu folosit de adepții concepției minimaliste pentru a evalua dacă o democrație e consolidată sau nu (vezi de pildă Huntington, 1991).

În plus, alegerile sunt văzute și ca un mecanism prin care se transmite o informație asupra susținerii populare pe care o au anumite forțe politice. Această informație e văzută de Przeworski (1999) ca fiind esențială pentru stabilitatea democratică. Ea transmite puterii un avertisment privind costurile pe care ar trebui să le plătească în cazul în care ar dori să suprime opoziția și să renunțe la regulile jocului democratic. Totodată, alegerile transmit opoziției un mesaj privind raportul de forțe nefavorabil, care este un element de descurajare a unor încercări de a ajunge la putere prin violență. Prin urmare, chiar dacă pe termen scurt ambele părți ar fi tentate să renunțe la regulile democratice, pe termen lung ar putea prefera să-și rezolve competiția pentru putere prin intermediul alegerilor. Sigur, argumentația lui Przeworski subliniază, așa cu remarca și Owen (2003), importanța unui raport echilibrat de forțe între opoziție și putere care să garanteze opoziției că are șanse reale de a ajunge la putere, precum și puterii că în cazul în care va pierde alegerile nu va fi persecutată de cei care au câştigat puterea.

3.2.2 Încercarea de influență și protejarea egală a intereselor

Adepții modelul receptiv al democrației consideră că participarea politică nu se poate limita la vot. Ea trebuie completată și cu alte forme de exprimare a preferințelor și intereselor. Din această perspectivă, alegerile reprezintă o modalitate relativ slabă de transmitere a informațiilor de la cetățeni către sistemul politic. La urne, publicul are posibilitatea de a opta între variantele prestabilite de partide și nu își poate exprima propriile propuneri. Teorell (2006) remarcă de asemenea constrângerile instituționale care limitează de regulă apariția unor partide noi care să atragă suport din partea cetățenilor ce nu se simt reprezentați de partidele existente. Prin extinderea participării către alte forme de activitate politică, cum ar fi contactarea oficialilor, formele de protest etc. cetățenii au ocazia să-și exprime opinia pe chestiuni punctuale. Informația poate fi astfel mult mai specifică și totodată poate fi transmisă direct autorităților care au responsabilitatea să se ocupe de problema respectivă. Astfel, participarea politică conceptualizată ca încercare de influențare a autorităților are menirea de a face sistemul politic mai receptiv față de nevoile și preferințele cetățenilor. La nivel individual, acest lucru înseamnă o mai bună protecție a intereselor cetățenilor (Teorell, 2006).

Studiile privind participarea politică ca încercare de influență se concentrează pe două tipuri de întrebări relevate cel mai bine de studiul despre participare în America coordonat de Verba et al (1995), având titlul, foarte sugestiv pentru ideile exprimate în text, *Voice and Equality*. Care nevoi și preferințe sunt transmise prin acțiuni politice? Această primă întrebare încearcă să descopere atât conținutul încercărilor de influențare cât și mecanismul prin care se încearcă influențarea autorităților. Sunt nevoile și preferințele, transmise autorităților de cei care participă, reprezentative pentru întregul corp al cetățenilor? Această a doua întrebare vizează principiul egalității influenței. În cazul în care participanții nu sunt reprezentativi pentru întregul public, preferințele și nevoile activiștilor vot beneficia de mai multă atenție decât cele ale neparticipanților. Apare astfel o distorsiune în procesul de participare politică inducându-se o receptivitate mai mare din partea autorităţilor pentru unii cetățeni față de ceilalți. Cu cât mai mare e această

distorsiune cu atât mai mult se încalcă principiul potrivit căruia preferințele și nevoile fiecărui cetățean trebuie tratate cu egală considerație de către autorități.

Teorell (2006) remarcă câteva trăsături notabile ale criteriului evaluativ formulat de Verba et al. (1995). În primul rând necesitatea unei receptivități democratice egale față de preferințele fiecărui cetățean completează idea că oficiali aleși trebuie să fie deschiși față de orice tentativă de influență din partea cetățenilor. Pe lângă receptivitatea autorităților, contează și față de preferințele și nevoile *cui* se exprimă această receptivitate. Altfel spus, e important nu doar să existe o influență asupra autorităților ci și dacă această influență respectă principiul egalității. Sau în formularea lui Teorell (2006, p. 793):

> „Încercările reușite de influențare sunt o condiție necesară dar nu și suficientă pentru receptivitatea democratică. Ceea ce rămâne este cerința ca preferințele și nevoile exprimate prin participare să ofere o imagine nedistorsionată a preferințelor și nevoilor întregului corp cetățenesc. Cu alte cuvinte, standardul normativ ar putea fi exprimat mai exact ca *protecție egală a intereselor*."

În al doilea rând, în verificarea empirică a criteriului evaluativ formulat de Verba et al. lipsește, după cum remarcă și Teorell (2006), o evaluare a impactului propriu-zis al tentativelor de influență. Această limitare e menționată și de Verba et al. (1996, p. 30) care susțin că nu și-au propus să demonstreze faptul că autoritățile publice sunt receptive față de ceea ce le transmit cetățenii, ci doar să arate care sunt preferințele care ajung la autorități. Teorell (2006) explică numărul relativ redus de studii care încearcă să evalueze efectele participării asupra receptivității prin problemele ce le ridică conceptualizarea receptivității. Într-un studiu mai vechi, Verba și Nie (1972) disting patru moduri în care autoritățile pot fi receptive față de preferințele cetățenilor. Astfel, autoritățile pot fi receptive: cunoscând ceea ce vor cetățenii, fiind de acord cu prioritățile cetățenilor, încercând să abordeze prioritățile cetățenilor și în cele din urmă să rezolve cu succes acele priorități. Teorell (2006) apreciază că din perspectiva normativă a democrației, ceea ce contează cu adevărat este al patrulea înțeles al receptivității, anume găsirea unor soluții adecvate pentru problemele și nevoile exprimate de cetățeni. De

fapt, Teorell consideră că primele trei modalități ale receptivității pot fi văzute mai degrabă ca niște condiții necesare pentru realizarea receptivității în al patrulea sens. Totodată el apreciază că un sistem nu poate fi considerat ca fiind receptiv dacă nu reușește niciodată că abordeze cu succes prioritățile de pe agenda publicului.

3.2.3 Participarea directă și dezvoltarea personală

Adepții democrației participative susțin că participarea directă la luarea deciziilor stimulează apariția unor cetățenii democratici care au calități personale și sociale dezirabile (Dahl, 1989). Teorell (2006) subliniază faptul că în viziunea participativă a democrației, implicarea cetățenilor e crucială deoarece contribuie la dezvoltarea capacităților umane de gândire, simțire și acțiune. Astfel, Pateman (1970) caracterizează modelul participativ al democrației ca fiind unul în care e necesar maximul de input (participare) și unde rezultatele (output) includ nu doar politici publice (decizii) ci și dezvoltarea capacităților sociale și politice ale fiecărui individ, astfel că există un feedback de la input la output.

Prin urmare, auto-realizarea sau dezvoltarea personală e principala consecință a participării subliniată de democrații participativi. Potrivit lui Teorell (2006) definirea conceptului de auto-dezvoltare diferă de la autor la autor, dar toate variantele împărtășesc ideea unei potențial uman nerealizat pe deplin, care poate fi transformat sau chiar perfecționat prin participare politică (Warren, 1992, apud. Teorell, 2006). Democrații participativi formulează următoarea supoziție privind relația dintre participare și auto-realizare: dacă oportunitățile pentru participare directă în procesul decizional ar fi mai răspândite, atunci ar rezulta mai multă auto-dezvoltare. Această ipoteză e greu de demonstrat cu date existente la nivelul macro, deoarece nici o tară democratică nu oferă oportunități extinse de participare directă a întregii populații, iar variația dintre țări e relativ redusă pentru a permite studii comparate concluzive. Alternativa ar fi realizarea unor experimente controlate și proiectarea unor studii de caz la nivel local care să permită cercetătorilor să exploreze efectele participării politice directe în procesul decizional (Teorell, 2006).

3.2.4 Discuțiile politice și legitimitatea subiectivă

Adepții democrației deliberative prezintă o serie de argumente privind efectele participării politice înțeleasă ca discuție politică. În primul rând, oferirea unor oportunități extinse pentru discuții politice va crește calitatea judecăților politice ale cetățenilor. Acest argument a fost dezvoltat de Fishkin (1995) care subliniază ideea că discuțiile politice duc la apariția unei opinii publice mai informate. A doua linie de argumentare încearcă să reconcilieze teoriile deliberative cu modelul agregării intereselor. Argumentul principal se referă la posibilitatea indivizilor de ajunge la un acord prin discuție asupra ”dimensiunilor dezacordului” dintre ei (Knight & Johnson, 1994, apud. Teorell, 2006). Astfel, instabilitatea și arbitrariul care caracterizează mecanismele de agregare a preferințelor potrivit teoriei alegerii raționale ar putea fi depășite. În al treilea rând, s-a argumentat că deliberarea poate crește legitimitatea procedurilor și deciziilor democratice. În opoziție cu modelul elitist sau cel receptiv al democrației, sursa legitimității rezidă, potrivit democraților deliberativi, nu în voința predeterminată a indivizilor, ci în procesul de formare a acestei voințe și anume, în deliberarea însăși.

Legitimitatea rezidă în credința că o decizie reflectă interesele celor pe care îi afectează aceea decizie. Teorell (2006) distinge între două tipuri de legitimitate: obiectivă sau normativă (pentru un observator extern care încearcă să evalueze o anumită situație ca fiind legitimă sau nu) și subiectivă (pentru participanții înșiși, bazată pe judecata fiecărui participant privind acceptabilitatea morală a unei decizii). Ipoteza derivată din modelul deliberativ e că discuțiile politice care preced o decizie duc la o mai mare acceptare a rezultatului pentru actorii implicați. Cu alte cuvinte deliberarea ca discuție politică promovează legitimitatea subiectivă. Evaluarea acestei ipoteze ridică o serie de probleme pentru cercetători. De pildă, sondajele de opinie sunt limitate de problema strângerii tuturor informațiilor necesare pentru a reconstitui condițiile din viața de zi în care indivizii se angajează în discuții politice. Astfel, sondajele ar trebui completate cu un design de cercetare experimental sau studii de caz asupra unor comunități locale prin care să poată evalua mai exact efectul discuțiilor politice asupra legitimității subiective.

3.3 Participarea politică – o sinteză a cadrului analitic

Figura 2 sintetizează cadrul analitic al participării politice: de la cauzele participării (resurse și motivații), la conceptualizarea participării corespunzătoare celor patru modele ale democrației discutate în capitolul precedent (participarea ca act al votării, participarea ca încercare de influență, participarea directă la procesul decizional, implicarea cognitivă în politică), până la consecințele sau beneficiile participării din perspectiva a patru teorii ale democrației. Potrivit lui Teorell (2006) toate conceptualizările participării politice prezentate mai sus au în comun aceeaşi viziune (sau standarde normative) asupra echității participării, conform căreia motivațiile, și nu resursele ar trebui să fie factorul cauzal direct. Însă, după cum am arătat mai sus, nu putem exclude din analiză situația în care resursele au un efect indirect asupra participării prin intermediul motivațiilor.Urmând sugestia lui Teorell (2006) am indicat posibilitatea unei influențe reciproce între resurse și motivații prin săgeți ce merg în dublu sens. Același lucru l-am indicat și între cauzele participării și formele de participare deoarece nu putem exclude apriori posibilitatea ca participarea să devină cauză atât pentru resurse cât și pentru motivații (ex. situația când particip pentru a avea mai multe resurse, respectiv participarea care generează mai multă motivație pentru participare).

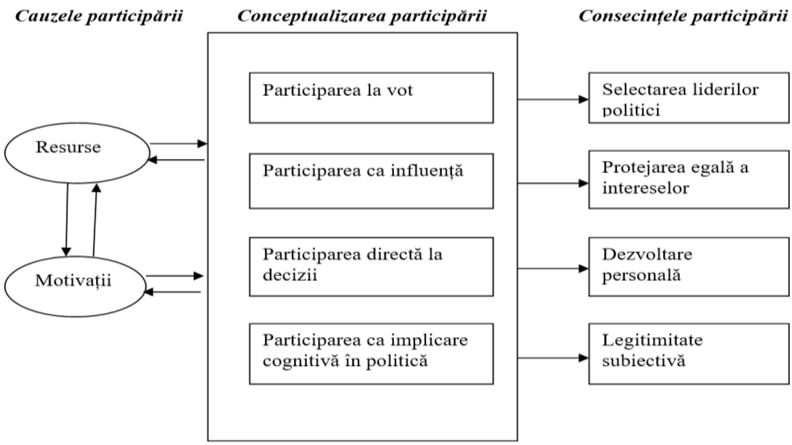

Figura 2. ***Explicațiile, concepțiile și consecințele participării politice***
Sursa: Adaptare după Teorell (2006)

CONCLUZII

Această carte a analizat modul în care teoriile democrației definesc rolul și scopul implicării cetățenilor în procesul politic. Derivarea conceptului de participare politică din abordările normative ale democrației are, pe de o parte, avantajul că orientează studiul activismului politic spre întrebări de cercetare relevante din punct de vedere teoretic, iar pe de altă parte, oferă un etalon sau standard pentru evaluarea și interpretarea rezultatelor empirice (Teorell, 2006). Prin urmare, felul în care conceptualizăm democrația structurează cadrul de analiză al participării politice. Astfel, fiecare dintre teoriile democrației discutate în această carte definesc în mod diferit nivelul optim de participare politică din societățile democratice. În primul rând, abordările minimaliste ale democrației reduc implicarea politică a cetățenilor la actul votării, în scopul selectării competitive a elitelor guvernamentale. În al doilea rând, modelul agregării intereselor sau al receptivității democratice extinde participarea cetățenească dincolo de vot și momentele electorale, incluzând și o serie de modalități prin care cetățenii pot încerca să influențeze autoritățile publice pentru a-și promova și proteja drepturile și interesele. În al treilea rând, democrația deliberativă abordează participarea din perspectiva implicării cognitive a cetățenilor în politică prin schimbul de informații, cunoștințe și argumente care precede luarea deciziilor publice și promovează astfel o mai mare legitimitate subiectivă a proceselor democratice. În al patrulea rând, democrația participativă adoptă a perspectivă maximalistă în privința participării, susținând faptul că toți cei care sunt afectați de o decizie publică ar trebui să aibă oportunități reale să participe în mod direct la luarea acelei decizii. Pentru democrații participativi, implicarea directă a cetățenilor în procesul decizional nu contribuie doar la politici publice percepute ca fiind mai legitime, ci și la auto-realizarea și dezvoltarea capacităților umane ale fiecărei persoane care participă.

Teoriile normative ale democrației constituie așadar cadrul de referință a studiilor participării politice (vezi capitolul întâi). Cu toate acestea, trebuie menționat faptul că democrația rămâne unul dintre conceptele căruia i se atribuie o multitudine de semnificații în științele sociale și politice. Diversitatea de accepțiuni ilustrează atât popularitatea și conotațiile în general pozitive de care se bucură democrația în prezent, cât și ambiguitatea și chiar contrarietatea sensurilor în care este utilizat termenul, atât în discursul public, cât și în literatura academică. Însă, după cum am arătat în scurta istorie conceptuală realizată în secțiunea a doua din capitolul întâi, democrația nu a fost întotdeauna în această poziție privilegiată. Dimpotrivă, în cea mai mare parte a timpului scurs de la apariția termenului în Grecia antică și până în zilele noastre, democrația a fost privită cu suspiciune și blamată ca fiind o formă neviabilă de guvernare a comunităților politice, tocmai fiindcă presupunea o implicare semnificativă a *demos*-ului (adesea sărac și needucat) în treburile publice. De altfel, aceasta este una dintre criticile recurente aduse democrației și în prezent.

În dezbaterile academice contemporane, unul dintre punctele principale de controversă îl reprezintă tocmai rolul și locul atribuit participării politice în guvernarea democratică. În ultima secțiune din primul capitol am discutat principalele dezbateri contemporane purtate pe marginea conceptualizării democrației. Mai exact, am distins între patru modele ale democrației care-și derivă legitimitatea în mod diferit, în funcție de gradul și formele de implicare a publicului în procesul politic. Astfel, în modelul minimalist-electoral, democrația este înțeleasă ca o metodă prin care cetățenii aleg una dintre alternativele politice (candidați, partide) care concurează în alegeri libere. Alternativa câștigătoare urmează să ia decizii până la următoarele alegeri când cetățenii își pot exprima din nou preferințele electorale pentru o echipă sau un program guvernamental. Prin urmare, din perspectiva modelului elitist al democrației, participarea se reduce la simplul act al selectării guvernanților prin alegeri.

În schimb, modelul receptivității democratice sau al agregării intereselor conceptualizează democrația ca o modalitate prin care interesul

cetățenilor este, pe de o parte, exprimat nu doar cu ocazia alegerilor ci și în perioadele dintre momentele electorale, iar pe de altă parte, acesta ar trebui recunoscut, agregat, promovat și apărat în mod egal prin deciziile luate de autoritățile publice. Așadar, în modelul receptiv al democrației, participarea e definită ca încercare de a-i influența pe cei care au un cuvânt de spus în guvernare. Acest model extinde sfera acțiunilor politice ale cetățenilor de la participarea electorală la alte modalități convenționale sau de protest folosite de cetățeni pentru a influența deciziile publice și pentru a-și promova sau proteja interesele.

Dintr-o altă perspectivă, în modelul deliberativ, legitimitatea democrației derivă în primul rând, nu din modalitățile de influențare a deciziilor autorităților publice prin care sunt promovate în mod egal interesele cetățenilor, ci mai ales din dreptul și abilitatea celor care sunt subiecții unei decizii publice de a participa la deliberări veritabile asupra acelei decizii. Prin urmare, modelul deliberativ definește participarea ca pe o cale prin care poți afla ce să spui în privința guvernării (Teorell, 2006), iar acest lucru poate fi privit ca o implicare cognitivă în politică. În fine, modelul participativ al democrației adoptă o poziție maximalistă, sugerând că legitimitatea democratică poate fi sporită doar dacă indivizii au șanse reale să se implice efectiv în luarea deciziilor care le influențează viața. Această implicare directă în procesul decizional contribuie totodată și la dezvoltarea personală a participanților. Așadar, potrivit democraților participativi a participa înseamnă a avea, în mod direct, un cuvânt de spus în guvernarea colectivă însăși.

Votul este o activitate politică prin excelență, însă nu este singura modalitate prin care cetățenii pot participa în procesul politic democratic, așa cum am arătat în capitolul al doilea. Cea mai întâlnită conceptualizare în literatura academică privind comportamentul politic al cetățenilor este participarea politică ca încercare de influențare a autorităților publice. Acțiunile de influență politică pot fi împărțite în două tipuri: participare convențională și participare neconvențională sau de protest. La rândul său participarea de protest se poate manifesta în două forme: protest legal și protest ilegal. În cadrul participării convenționale am inclus: contactarea oficialităților, participarea la o întâlnire politică, participarea la un miting

sau demonstrație electorală, semnarea unei petiții sau inițiative politice. Pentru dimensiunea protestului legal am folosit următorii indicatori: participarea la o grevă legală, participarea la un protest sau demonstrație legală, semnarea unei petiții sau reclamații. Dimensiunea de protest ilegal include la rândul său următoarele activități: ocuparea unor clădiri, blocarea străzilor, grevă ilegală și greva foamei care nu este o acțiune ilegală în sine ci mai degrabă în afara cadrului legal (ne-legală, în sensul că nu e prevăzută de lege), dar care în analizele empirice e asociată mai puternic cu formele ilegale de protest, decât cu alte forme de participare politică (Tătar, 2015).

Pe lângă formele convenţionale de participare politică, acţiunile de protest reprezintă elemente ale culturii civice dintr-o democrație. Așa cum arătau Almond și Verba (1996) cultura civică este o combinație de atitudini, afecte, cunoștințe și evaluări politice ce presupun deopotrivă interes și dezinteres pentru politică, supunere și inițiativă, pasivitate și activism politic, sprijin dar și contestare a deciziilor autorităților publice, toate dozate în așa fel încât să permită funcționarea optimă a sistemului politic democratic. Imediat după căderea regimurilor comuniste din Europa Centrală şi de Est, românii erau într-o oarecare măsură mai rezervaţi în privința folosirii acţiunilor de protest legale sau ilegale, comparativ cu ceilalţi cetăţeni din ţările post-comuniste. Socializarea politică într-unul dintre cele mai represive regimuri comuniste din Europa, în care orice formă de protest era drastic sancţionată, pare să aibă urmări în ceea ce priveşte atitudinea cetățenilor din România faţă de această formă de participare politică. Românii par să-şi fi menţinut într-o bună măsură şi în primii ani de după 1989 rolul de cetăţeni dependenţi şi supuşi faţă de autorităţi, dobândit în perioada comunistă (Tătar, 2016). În plus, însuşirea statutului de cetăţean participativ, capabil să-şi promoveze interesele şi să-şi apere drepturile în faţa autorităţilor, presupune transformări culturale ce pot dura în unele cazuri generaţii întregi.

După cum am arătat în capitolul al doilea, protestul poate fi unul manifest sau efectiv dar poate fi şi unul potenţial sau latent, ca disponibilitate a cetăţenilor de a participa la acţiuni de protest în situaţia în care le-ar fi încălcate drepturile. În general, creşte variaţia între formele

de protest, în 1998 de pildă delimitându-se mai clar două tipuri de protest: legal şi ilegal. Acest lucru este reliefat în cazul României prin rezultatele analizelor factoriale care grupau în 1990 toate formele de protest pe o singură dimensiune, în vreme ce în 1998 se distingeau deja doi factori: protest legal şi protest ilegal. Această evoluţie pare să sugereze o posibilă specializare a protestatarilor în funcţie de formele de acţiune preferate de aceştia. Capitolul al doilea se încheie cu o trecere în revistă a studiilor privind participarea politică din România, reliefându-se atât unele aspecte metodologice ce țin de operaționalizarea și măsurarea participării, cât și observații de substanță privind relația unor variabile independente cu variabila dependentă.

De ce (nu) se implică cetățenii în politică? Capitolul al treilea examinează principalele explicații ale participării politice așa cum rezultă ele din analiza literaturii de specialitate. Accentul cade pe rolul teoretic atribuit diferitelor variabile în explicarea activismului politic. Predictorii sau determinanții participării pot fi împărțiți din considerente analitice, dar și normative în două categorii: resurse și motivații sau stimulente. Rolul acestui capitol este de a sublinia mecanismele prin care diferite variabile sunt asociate cu participarea, dar și de a arăta că între resurse, motivații și acțiune influența nu este una unidirecțională ci, cel mai probabil, bidirecțională, relația fiind cel mai adesea una de interdependență.

La un nivel mai general, această carte a propus o perspectivă analitică care să permită „un dialog” între cercetarea empirică și cadrul conceptual al teoriilor democrației, care sunt adesea insuficient conectate în studiile participării politice. Prin urmare, am delimitat domeniul participării politice și am definit acțiunile pe care aceasta le include, pornind de la o analiză a principalelor teorii normative ale democrației. Această reconceptualizare a participării politice a urmărit două obiective: pe de parte, să extindă sfera analizelor participării politice dincolo de aspectele sale electorale sau partizane, privilegiate îndeosebi în cercetările anterioare privind activismul politic din România; pe de altă parte, să armonizeze direcțiile teoretice fragmentate din literatura de specialitate și să orienteze studiul spre întrebările relevante teoretic, oferind totodată

standarde de evaluare și interpretare a rezultatelor empirice. În plus, fiecare dintre modele teoretice ale democrației analizate în această lucrare conceptualizează în mod diferit participarea politică și prin urmare prezumă consecințe diferite ale acesteia. Analiza participării ca variabilă independentă și ilustrarea consecințelor sau efectelor sale în cadrul diferitelor perspective democratice ar putea constitui o modalitate prin care rezultatele acestei cărți ar putea fi completate de cercetări viitoare.

BIBLIOGRAFIE

Almond, Gabriel A., Sidney Verba. (1996). *Cultura civică. Atitudini politice şi democraţie în cinci naţiuni* (Dan Pavel, Trand.). Bucureşti: DU Style.

Bădescu, Gabriel. (2001). *Participare politică şi capital social în România*. Cluj-Napoca: Accent.

Bădescu, Gabriel, Bogdan Radu. (2010). Explaining Political Participation In East-Central Europe. In Loek Halman & Mălina Voicu (Eds.), *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*. Leiden: Brill.

Ball, Terence, Richard Dagger. (2000). *Ideologii politice și idealul democratic* (2 ed.). Iași: Polirom.

Bălțătescu, Sergiu. (2009). *"Ridzi Go Home!" A Case Study in the New Romanian Civic and Political Activism through the Internet.* Paper presented at the International Conference: Making democracy work in the digital age, Vilnius, Lithuania, organized by the Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, http://www.tspmi.vu.lt/en/research/material.

Bălțătescu, Sergiu. (2010). *Disenchanted but Happy? Changes in the Relationship between Political participation and Competence, Satisfaction with Politics, and Life Satisfaction in Post-Communist Romania*. Paper presented at the International Conference: From the Totalitarianism towards Democracy in Central-Eastern Europe, Warsaw, 18-20 November 2010 organized by the Institute of Psychology, Polish Academy of Sciences.

Barber, Benjamin R. (1984). *Strong Democracy*. Berkeley: University of California Press.

Barber, Benjamin R. (2000). Democracy. In David Miller (Ed.), *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought* (7 ed., pp. 114-119). Oxford: Blackwell Publishers.

Barber, Benjamin R. (2008). Democracy, Representative and Participatory. In William A. Darity (Ed.), *International Encyclopedia of Social Sciences* (2 ed., Vol. 2, pp. 283-285). Detroit: Macmillan Reference USA.

Barna, Barthal. (1996). Romania - The legal framework for public participation and existing legal practices at the start of 1995. Retrieved from http://www.southeasteurope.org/documents/Romania.html

Barnes, Samuel, Max Kaase. (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.

Barnes, Samuel, Janos Simon. (1998). *The Postcommunist Citizen*. Budapest: Erasmus Foundation and Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences.

Barry, Brian. (2005). Teoria politică: vechi şi nou (Irina A. Kantor, Trand.). In Robert E. Goodin & Hans-Dieter Klingemann (Eds.), *Manual de Ştiinţă Politică* (pp. 462-477). Iaşi: Polirom.

Baudouin, Jean. (1999). *Introducere în Sociologia Politică* (Iolanda Iaworski, Trand.). Timișoara: Editura Amarcord.

Beetham, David. (1994). *Defining and Measuring Democracy*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

Beitz, B. (1989). *Political Equality: An Essay in Democratic Theory*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bohman, James, William Rehg. (1997). *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. Cambridge, MA: MIT Press.

Boswell, John, Jack Corbett. (2021). Democracy, Interpretation, and the "Problem" of Conceptual Ambiguity: Reflections on the V-Dem Project's Struggles with Operationalizing Deliberative Democracy. *Polity, 53*(2), 239-263.

Campbell, Angus, Philip E Converse, Warren E. Miller, Donald E. Stokes. (1960). *The American Voter*. New York: John Wiley and Sons.

Carlson, James M., Mark S. Hyde. (2003). *Doing Empirical Political Research*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Carothers, Thomas. (1996). *Assessing Democracy Assistance: The Case of Romania*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.

Coleman, James. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press.

Comșa, Mircea. (2004). Rată de participare, supra-raportare și predicții electorale. *Sociologie Românească* 2(3), 50-76.

Comșa, Mircea. (2006). Cultură, participare şi opţiuni politice. In Dumitru Sandu, Mircea Comşa, Cosima Rughiniş, Alexandru Toth, Mălina Voicu și Bogdan Voicu (Eds.), *Viaţa socială în România urbană* (pp. 137-199). Iași: Polirom.

Comșa, Mircea. (2015). Turnout Decline in Romanian National Elections: Is it that Big? *Studia UBB Sociologia*, *60*(2), 59-83.

Comșa, Mircea, Andrei Gheorghiță, Claudiu D. Tufiș (Eds.). (2010). *Alegerile pentru Parlamentul European: România 2009*. Iași: Polirom.

Crick, Bernard. (1982). *In Defence of Politics* (2nd ed.). Harmondsworth: Penguin.

Crow, David, & Edmundo Berumen. (2007). Turnout Overestimation in Mexico: Rethinking the Effects of Sociodemographic Conditions on the Decision to Vote. *Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association*. Retrieved from http://www.allacademic.com/meta/p211234_index.html

Dahl, Robert A. (1989). *Democracy and Its Critics*. New Haven, CT: Yale University Press.

Dahl, Robert A. (2002). *Democraţia şi criticii ei* (Petru Iamandi, Trand.). Iaşi: Institutul European.

Dalton, Russell J., Hans-Dieter Klingemann. (2007). Citizens and Political Behavior. In Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 3-28). Oxford: Oxford University Press.

Dalton, Russell J., Martin Wattenberg. (2000). *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.

Delli Carpini, Michael X, Scott Keeter. (1996). *What Americans Know about Politics and Why It Matters*. New Haven, CT: Yale University Press.

Deth, Jan W. van. (2001). *Studying Political Participation: Towards the Study of Everything?* Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research.

Downs, Anthony. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.

Dryzek, John S. (2004). Democratic Political Theory. In Gerald F. Gaus and Chandran Kukathas (Eds.), *Handbook of Political Theory* (pp. 143-154). London: SAGE Publications.

Dworkin, R. (1981). What is Equality? *Philosophy and Public Affairs,* 10(4), 283-345.

Elster, Jon. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

Elster, Jon (Ed.). (1998). *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fearon, James. (1998). Deliberation as Discussion. In Jon Elster (Ed.), *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fishkin, James. (1995). *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven, CT: Yale University Press.

Gould, Carol. (1988). *Rethinking Democracy: Freedom and Social Cooperation in Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Graham, Matthew H., Milan W. Svolik. (2020). Democracy in America? Partisanship, Polarization, and the Robustness of Support for Democracy in the United States. *American Political Science Review,* 114(2), 392-409.

Green, Andrew (1999). *A Cross-Regional Analysis of Civil Society and Democratic Development*. Unpublished manuscript.

Grugel, Jean. (2008). *Democratizarea. O introducere critică* (Ramona-Elena Lupu, Trand.). Iași: Polirom.

Gutmann, Amy, Dennis Thompson (1996). *Democracy and Disagreement: Why Moral Conflict Cannot Be Avoided in Politics and What Should Be Done about It*. Cambridge: Belknap Press.

Habermas, Jurgen. (1996). *Beetwen Facts and Norms: Contributions to a Discouse Theory of Law and Demcracy*. Cambridge: Polity Press.

Hațieganu, Vlad. (2006). Who are the Romanian Non-Voters? Typologies from the Romanian 2004 Elections. *Romanian Journal of Society and Politics,* 5(2), 84-113.

Hatos, Adrian. (2007). Participare și dezvoltare socială. In Cătălin Zamfir și Simona Stănescu (Eds.), *Enciclopedia dezvoltării sociale* (pp. 420-425). Iași: Polirom.

Hoffman, John, Paul Graham. (2006). *Introduction to Political Theory*. Harlow: Pearson Education Limited.

Howard, Marc Morje. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-communist Europe*. New York: Cambridge University Press.

Huntington, Samuel P. (1991). *The Whird Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.

Inglehart, Ronald, Gabriela Catterberg. (2002). Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline. *International Journal of Comparative Sociology,* 43(3-5), 300-316.

Jahn, Egbert, Susan Steward. (2003). *International Support for Democratization Processes in Central and Eastern Europe: The NGO Sector*. Mannheim: MZES.

Johnson, Allan G. (2007). *Dicționarul Blackwell de Sociologie* (S. G. Drăgan & V. Russo, Trand.). București: Humanitas.

Judge, David. (1999). *Representation: Theory and Practice in Britain*. London: Routledge.

Kaase, Max. (2007). Perspectives on Political Participation. In Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 783-796). Oxford: Oxford University Press.

Kaldor, Mary, Ivan Vejvoda. (1997). Democratization in Central and East European Countries. *International Affairs, 73*(1), 59-82.

Karp, Jeffrey A., David Brockington. (2005). Social Desirability and Response Validity: A Comparative Analysis of Overreporting Voter Turnout in Five Countries. *The Journal of Politics,* 67(3), 825-840.

Katz, Jonathan. (2000). *Correcting for Survey Misreports Using Auxiliary Information*. Paper presented at the American Political Science Association.

Knight, Jack, James Johnson. (1994). Aggregation and Deliberation: On the Possibility of Democratic Legitimacy. *Political Theory* (22), 277-296.

Kostelka, Filip. (2017a). Distant Souls: Post-communist Emigration and Voter Turnout. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 43*(7), 1061-1083.

Kostelka, Filip. (2017b). Does Democratic Consolidation Lead to a Decline in Voter Turnout? Global Evidence Since 1939. *American Political Science Review,* 111(4), 653-667.

Kymlicka, Will. (1990). *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. Oxford: Calderon Press.

Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson, Hazel Gaudet. (1948). *People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.

Letki, Natalia. (2004). Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe. *Political Research Quarterly, 57*(4), 665-679.

Lijphart, Arend. (1984). *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven, CT: Yale University Press.

Linz, Juan, Alfred Stepan. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.

Macpherson, Crawford. B. (1973). *Democratic Theory: Essays in Retrieval*. Oxford: Calderon Press.

Macpherson, Crawford. B. (1977). *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Madison, James. (1788). Federalist no. 51. *Federalist Papers*.

Mansbridge, Jane. (1980). *Beyond Adversary Democracy*. New York: Basic Books.

Matiuța, Cristina (coord.), Marius I. Tătar, Alina Brihan, Dan Apăteanu, Ritli, Laszlo, Octavian Haragoș. (2008). *Cetățenie activă și dezvoltare democratică în Nord-Vestul României: rezultate de cercetare și recomandări de politici*. Oradea: Editura Universității din Oradea.

Matiuţa, Cristina, Marius Tătar, Octavian Haragoş. (2007). *Ghidul cetăţenului activ*. Oradea: Universitatea din Oradea.

Michels, Ank. (2006). Citizen Participation and Democracy in the Netherlands. *Democratization*, 13(2), 323-339.

Milbrath, Lester W. (1965). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago: Rand McNally College Publishing Company.

Montambeault, Françoise. (2020). *The Politics of Local Participatory Democracy in Latin America.* Stanford: Stanford University Press.

Morley, Ian. (2005). Democracy. In Rodney P. Carlisle (Ed.), *Encyclopedia of Politics: The Left and the Right* (Vol. 1 The Left, pp. 123-124). Thousand Oaks: Sage Publications.

Munck, Gerardo L., Jay Verkuilen. (2000). *Measuring Democracy. Evaluating Alternative Indices*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Association of Political Science.

Mungiu-Pippidi, Alina. (2002). *Politica după comunism: Structură, cultură şi psihologie politică*. Bucureşti: Humanitas.

Mureanu, Carmen. (1999). Societatea civilă şi participarea politică în perioada de tranziţie. *Calitatea Vieţii* 10(1-2), 73-82.

Nedelcu, Elena. (2000). *Democraţia şi cultura civică*. București: Paideia.

Norris, Pippa. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.

O'Donnell, Guillermo. (1999a). Horizontal Accountability in New Democracies. In Andreas Schedler, Larry Diamond and Mark Plattner (Eds.), *The Self-*

Restraining State: Power and Accountability in New Democracies. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers.

O'Donnell, Guillermo. (1999b). A Response to My Commentators. In Andreas Schedler, Larry Diamond and Mark Plattner (Eds.), *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers.

OECD. (2001). *Engaging Citizens in Policy-making: Information, Consultation and Public Participation.* Paris: OECD Publications.

Olson, Mancur. (1965). *The Logic of Collective Action.* Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Owen, David. (2003). Democracy. In Richard Bellamy and Andrew Mason (Eds.), *Political Concepts* (pp. 105-117). Manchester: Manchester University Press.

Parry, Geraint, George Moyser. (1994). More Participation, More Democracy? In David Beetham (Ed.), *Defining and Measuring Democracy*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Parry, Geraint, George Moyser, Neil Day. (1992). *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pasquino, Gianfranco. (2002). *Curs de știință politică* (Aurora Martin, Trand.). Iași: Institutul European.

Pasti, Vladimir, Mihaela Miroiu, Cornel Codiţă. (1997). *România - Starea de fapt* (Vol. 1 Societatea). Bucureşti: Nemira.

Pateman, Carol. (1970). *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Precupeţu, Iuliana. (2003). Participare socială, capital social şi sărăcie. *Calitatea Vieţii,* 14(3-4), 319-338.

Preda, Oana, Olteanu, Sînziana, Florina Presadă. (2007). *Există participare publică în România? Participarea publică între legislație și eficiență*. București: Centrul de Resurse pentru participare publică (CeRe).

Przeworski, Adam. (1998). Deliberation and Ideological Domination. In Jon Elster (Ed.), *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Przeworski, Adam. (1999). Minimalist Conception of Democracy: A Defence. In Ian Shapiro and C. Hacker-Cordon (Eds.), *Democracy's Value*. Cambridge: Cambridge Univesity Press.

Przeworski, Adam, Michael A. Alvarez, Jose Antonio Cheibub, and Fernando Limongi. (2000). *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990.* Cambridge: Cambridge University Press.

Putnam, Robert. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

Rosenstone, Steven J., John Mark Hansen. (1993). *Mobilization, Participation and Democracy in America*. New York: Macmillan.

Rotariu, Traian, Mircea Comşa. (2005). *Alegerile generale 2004: O perspectivă sociologică*. Cluj-Napoca: Eikon.

Sandu, Dumitru (Ed.). (2006). *Viața socială în România urbană*. Iași: Polirom.

Sartori, Giovanni. (1987). *The Theory of Democracy Revisited*. London: Chatham House.

Saward, Michael. (2000). Less than Meets the Eye: Democratic Legitimacy and Deliberative Theory. In Michael Saward (Ed.), *Democratic Innovation: Deliberation, Association and Representation*. London: Routledge.

Scarow, Susan. (2000). Paties without Members? In Russell J. Dalton & Martin Wattenberg (Eds.), *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.

Schumpeter, Joseph A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper.

Sen, Amartya. (1992). *Inequality Reexamined*. Oxford: Oxford University Press.

Shapiro, Ian. (2003). *The Moral Foundation of Politics*. New Haven, CT: Yale University Press.

Skocpol, Theda. (1999). Advocates without Members: The Recent Transformation of American Civil Life. In Theda Skocpol and Morris P. Fiorina (Eds.), *Civic Engagement in American Democracy* (pp. 461–509). Washington, D.C.: Brookings Institution Press.

Stasavage, David. (2020). *The Decline and Rise of Democracy*, Princeton: Princeton University Press.

Stolle, Dietling. (2007). Social Capital. In Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 655-674). Oxford: Oxford University Press.

Sum, Paul. (2005). *Political Participation in Romania: Resources, Attitudes and the Mobilization Capacity of Civil Society*. Paper presented at the Anual Meeting of the American Political Science Association.

Tătar, Marius I. (2006). *Importing Democracy from Abroad: International Assistance for Civil Society in Romania*. Oradea: Editura Universităţii din Oradea.

Tătar, Marius Ioan. (2015). Selective or Generic Activism? Types of Participants, Political Action Repertoires and Mobilisation Capacity in a Post-Communist Society. *Europe-Asia Studies, 67*(8), 1251-1281.

Tătar, Marius Ioan. (2016). Democratization and Political Alienation: The Legacies of Post-Communist Transition in Romania. *Journal of Identity and Migration Studies,* 10(2), 85-108.

Teodorescu, Gheorghe (Ed.). (2009a). *Alegeri 2008: Campanii, lideri și sondaje* (Vol. 1). Iași: Polirom.

Teodorescu, Gheorghe (Ed.). (2009b). *Alegeri 2008: Continuitate și schimbare* (Vol. 2). Iași: Polirom.

Teorell, Jan. (2006). Political Participation and Three Theories of Democracy: A Research Inventory and Agenda. *European Journal of Political Research,* 45(5), 787-810.

Thomassen, Jacques, Jan W. van Deth. (1998). Political Invovement and Democratic Attitudes. In Samuel H. Barnes and Janos Simon (Eds.), *The Postcommunist Ctizen*. Budapest: Erasmus Foundation and Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences.

Uba, Katrin. (2005). *Measuring and Studying Political Participation - Different Methods, Problems, Solutions*. Paper presented at the Karlstad Seminar on Studying Political Action. from http://www.sam.kau.se/stv/ksspa/papers/uba.pdf

Uslaner, Eric M. (2004). *Bowling Almost Alone: Political Participation in a New Democracy*. Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Emerging Repertoires of Political Action: Toward a Systematic Study of Postconventional Forms of Participation.

Valenzuela, Samuel J. (1992). Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process and Facilitating Conditions. In Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell and Samuel J. Valenzuela (Eds.), *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

Verba, Sidney. (1996). The Citizen as Respondent: Sample Survey and American Democracy. *American Political Science Review* 90(1), 1-7.

Verba, Sidney, Norman Nie, and Kim, J. (1978). *Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparison,* New York: Cambridge University Press.

Verba, Sidney, Norman Nie. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.

Verba, Sidney, Kay Schlozman, Henry E. Brady. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Walzer, Michael. (1982). *Spheres of Justice*. New York: Basic Books.

Warren, Mark. (1992). Democratic Theory and Self-Tranformation. *American Political Science Review* 86(1), 8-23.

Woshinsky, Oliver H. (2008). *Explaining Politics: Culture, Institutions and Political Behavior*. New York: Routledge.

Young, Iris Marion. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Young, Iris Marion. (2005). Teoria politică: O pespectivă de ansamblu. In Robert E. Goodin și Hans-Dieter Klingemann (Eds.), *Manual de Ştiinţă Politică* (pp. 419-438). Iaşi: Polirom.

Zamfir, Cătălin. (1998). Democrația. In Cătălin Zamfir și Lazăr Vlăsceanu (Eds.), *Dictionar de sociologie* (2 ed., pp. 157-158). București: Editura Babel.

Zanetti, Lisa A. (2006). Democratic Theory. *Encyclopedia of Governance*. Retrieved from http://www.sage-ereference.com/governance/Article_n128.html

Zittel, Thomas. (2003). *Participatory Democracy and Political Participation*. Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium of Political Research.

Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K., and Delli Carpini, M. X. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. New York: Oxford University Press.

ISBN: 978-606-37-1171-8